

**Міністерство освіти і науки України
Національний педагогічний університет
імені М. П. Драгоманова**

На правах рукопису

РУДАКІВСЬКА СВІТЛАНА ВІКТОРІВНА

УДК 1:378.14: 504

**СТАНОВЛЕННЯ ЕКОЛОГІЧНОГО СВІТОГЛЯДУ МОЛОДІ
У КОНТЕКСТІ НОВОЇ ГУМАНІТАРНОЇ ПАРАДИГМИ**

Соціальна філософія та філософія історії – 09.00.03

Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата філософських наук

Науковий керівник:
Надольний Іван Федотович,
доктор філософських наук, професор

Київ – 2015

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ I. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ СТАНОВЛЕННЯ ЕКОЛОГІЧНОГО СВІТОГЛЯДУ МОЛОДІ У КОНТЕКСТІ НОВОЇ ГУМАНІТАРНОЇ ПАРАДИГМИ	12
1.1. Аналіз наукових досліджень на предмет ступеня розкриття проблеми становлення екологічного світогляду.....	12
1.2. Імперативи еволюційних змін світогляду особистості як визначальної матриці її життєдіяльності.....	29
1.3. Нова гуманітарна парадигма як теоретико-концептуальна модель становлення екологічного світогляду.....	45
Висновки до першого розділу.....	70
РОЗДІЛ II. СОЦІАЛЬНЕ СЕРЕДОВИЩЕ ЯК УМОВА СТАНОВЛЕННЯ ЕКОЛОГІЧНОГО СВІТОГЛЯДУ	73
2.1. Екологічний світогляд: понятійно-концептуальний аналіз.....	73
2.2. Передумови становлення сучасного екологічного світогляду.....	89
2.3. Інформаційний вимір утвердження екологічного світогляду молоді у контексті нової гуманітарної парадигми.....	114
Висновки до другого розділу.....	134
РОЗДІЛ III. ЗМІСТ І НАПРЯМИ ФОРМУВАННЯ ЕКОЛОГІЧНОГО СВІТОГЛЯДУ МОЛОДІ	137
3.1. Філософські основи становлення екологічного світогляду.....	137
3.2. Глобальний та регіональний аспекти процесу становлення екологічного світогляду.....	162
3.3. Освіта як чинник формування екологічного світогляду.....	183
Висновки до третього розділу.....	204
ВИСНОВКИ	208
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	213

ВСТУП

Актуальність дослідження. Значна частина сучасних наукових пошуків у напрямі становлення світогляду тісно пов'язана з необхідністю подолання глобальних проблем сучасності, насамперед – екологічної кризи. У зв'язку з тим, що її неможливо подолати без зміни пануючої антропоцентричної свідомості, виникає необхідність цілеспрямованого формування системи екологічних цінностей, які лежать в основі екологічного світогляду особистості.

Осмилюючи екологічні проблеми, прогресивна світова думка перебуває в пошуку оптимальних моделей безпечного життя та розвитку людства у XXI ст. Пріоритетною серед них є схвалена Конференцією ООН (Ріо-де-Жанейро, 1992 р.) модель сталого (керованого і збалансованого) розвитку, що має забезпечити виконання соціально-економічних завдань і проблем збереження природного середовища. У червні 2012 р. ключові ідеї цієї моделі були підтвержені на глобальному екологічному саміті «Ріо+20».

Отже, світоглядна передумова сучасної екологічної проблематики не викликає сумніву: ставлення людини до навколишнього середовища і соціального світу складає найважливіший аспект будь-якого світогляду. Для досягнення сталого розвитку системи «людина-природа-соціум» потрібне створення відповідної моделі виховання людини ноосферного типу, здатної гармонізувати відносини з навколишнім середовищем на основі екологічної культури. Реалізація цієї моделі на практиці неможлива без осмислення шляхів вирішення екологічних проблем, які пов'язані, перш за все з екологізацією і модернізацією сучасної освіти. Однією з таких методологічних основ освіти та виховання сьогодення є гуманітарна парадигма, розуміння та впровадження якої лишаються проблемними й потребують свого обґрунтування. Екологічні знання здатні забезпечити трансформацію технократичного стилю мислення в екологічний за умови формування екологічної культури як невід'ємної компоненти екологічного

світогляду, тим самим сприяючи активному формуванню у людини екологічних переконань. Освіта, що спирається на культуру, формує основу духовності й моральності людини ХХІ ст.

Виходячи з цього, виникає необхідність у всебічному аналізі формування екологічної складової свідомості як у самому суспільстві, так і в системі освіти як необхідної умови становлення екологічного світогляду, екологічного стилю мислення, екологічної культури молодого покоління у контексті нової гуманітарної парадигми.

Ступінь наукового опрацювання проблеми. Екологія є тією сферою пізнання, яка припускає переорієнтацію розвитку людських знань з окремих наук на суспільні проблеми, отже, й на їх єдність. Дослідження проблем екології здійснюється на основі принципу інтеграції наук. Міждисциплінарний підхід є виразом нової якості інтегруючої сили наукового знання, який забезпечує теоретико-методологічні основи дисертаційного дослідження.

Філософському осмисленню суспільства з позиції відношень «суспільство-природа» та ще багатьох питань світоглядно-соціального спрямування присвячені праці В. Андрущенка, Г. Бачинського, М. Голубця, О. Гордієнка, В. Іванова, І. Ільїна, М. Кисельова, В. Крисаченка, В. Лук'янця, В. Муляра, І. Надольного, В. Пазенка, З. Самчука, Л. Сидоренко та інших. Сьогодні з-поміж важливих підходів до теоретико-методологічного обґрунтування проблем формування світоглядних позицій людини (філософського, загальнопедагогічного, психологічного, дидактичного) виокремлюють також екологічний підхід (Г. Білявський, Ш. Гумеров, В. Кучерявий, М. Мойсеєв, Н. Пустовіт, М. Реймерс, Р. Фурдуй та ін.). Екологізація сучасної освіти та екологічного виховання знайшла своє відображення у дослідженнях В. Васильєва, С. Іващенко, О. Киричука, В. Кременя, А. Минаєва, С. Совгіри та інших.

Феномен культури, зокрема екологічної, висвітлюється у численних розробках, працях, статтях В. Андрущенка, П. Водоп'янова, Л. Губерського,

Ю. Давидова, М. Кагана, Р. Карпінської, М. Хилька, В. Шинкарука та багатьох інших. Питання формування світоглядно-екологічних цінностей розглядаються у працях В. Акопяна, О. Варго, В. Деркача, М. Кисельова, А. Толстоухова і ще багатьох учених. Зазначені автори репрезентують різноманітність аспектів і підходів до обґрунтування філософських моделей формування екологічно зрілої людини й суспільства. Зокрема, наголошується, що для кожного соціального класу, соціального прошарку, групи характерними є певні особливості та специфіка сприйняття світу природи й своєрідність ставлення до навколишнього середовища.

Зазначимо, що в соціально-філософській літературі аналізуються проблеми становлення екологічного світогляду, але переважно в аспекті філософського осмислення суспільства з позицій відношень «суспільство-природа» та інших питань соціально-світоглядного спрямування. Потребують подальшого концептуального поглиблення проблеми комплексного філософського аналізу феномену екологічного світогляду молоді, що є ядром екологічної свідомості, сплавом знань молодого покоління про довкілля, його почуттів, настроїв, прагнень, надій, переконань. Виявлення тенденцій та закономірностей сучасних теоретичних підходів до соціально-філософської проблеми становлення екологічного світогляду молоді доводить актуальність дослідження цієї теоретичної проблеми. Узагальнюючи цей короткий аналіз наукових праць, зауважимо головне: за останні роки відбулася переоцінка традиційних поглядів і, як наслідок, формулювання нової стратегії дій, що стало визначальною умовою подальшого розвитку понять екології, екологічного світогляду, екологічної культури, світоглядно-екологічних цінностей тощо.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Загальний напрям дисертаційної роботи пов'язаний із темою дослідження кафедри соціальної філософії та філософії освіти Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова «Філософські засади єдності гуманітарних, природничих і технічних завдань в освіті сучасного

вчителя» (затверджено наказом Міністерства освіти і науки України № 732 від 27 жовтня 2006 р. та рішенням вченої ради Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова від 22 грудня 2006 р., протокол №5). Тема дисертації «Становлення екологічного світогляду молоді у контексті нової гуманітарної парадигми» затверджена вченою радою Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, протокол № 9 від 28 травня 2014 р.

Мета дослідження – виявити тенденції та закономірності сучасних теоретичних підходів до вивчення соціально-філософської проблеми становлення екологічного світогляду як феномену суспільного життя у контексті нової гуманітарної парадигми.

Реалізація поставленої мети передбачає вирішення наступних **дослідницьких завдань**:

- проаналізувати наукові роботи на предмет ступеня розкриття проблеми становлення екологічного світогляду як феномену суспільного життя у контексті нової гуманітарної парадигми;

- обґрунтувати зміст провідних концептів дослідження – «екологічний світогляд», «нова гуманітарна парадигма»;

- визначити історично-наукові передумови становлення екологічного світогляду й виявити специфіку його формування в умовах глобальної інформатизації з точки зору сучасної соціальної філософії;

- обґрунтувати глобальний та регіональний аспекти процесу становлення екологічного світогляду;

- з'ясувати роль освіти як чинника формування сучасного екологічного світогляду молоді.

Об'єкт дослідження – екологічний світогляд як феномен суспільного життя.

Предмет дослідження – екологічний світогляд молоді у контексті нової гуманітарної парадигми.

Методологічну основу дослідження складає міждисциплінарний підхід, що дає змогу найбільш ефективно використати потенціал наук з екологічної проблематики. Інтегруючою ланкою в процесі аналізу феномену екологічної свідомості виступають насамперед методи дослідження, притаманні філософській науці. У дослідженні застосовуються такі методи: історико-філософський (формування екологічного світогляду розглядається відповідно до періодів розвитку суспільства); системний (екологія виходить з принципу цілісності: особина (організм) і довкілля – цілісна система, що функціонує за певними законами); функціональний (у його межах визначається сутність і змістовна спрямованість функцій екологічної освіти й виховання як чинника у формуванні екологічного світогляду), а також принципи системності, дискретності, неперервності, еволюції, детермінізму, природного добору, популяціонізму та інші складові етичної, естетичної, гуманістичної, соціальної, філософської, біологічної, психологічної та педагогічної спрямованості.

Теоретичну основу дослідження склали положення законодавчих та нормативних актів України у сфері екологічної освіти, зокрема: законів України «Про освіту», «Про вищу освіту», Державної національної програми «Освіта» (Україна ХХІ ст.; Декларації про вищу освіту для ХХІ століття, Концепції екологічної освіти України, матеріали Всесвітньої конференції з проблем вищої освіти «Вища освіта у ХХІ ст.: підходи і практичні заходи»; положення Болонської Декларації в системі вищої освіти і науки; доповіді Римського клубу, тощо.

Наукова новизна дисертаційного дослідження полягає у визначенні та обґрунтуванні особливостей становлення екологічного світогляду молоді в ХХІ ст. як духовно-діяльнісного утворення, що накреслює ціннісні орієнтації людини, гармонізує знання про взаємозв'язок «людини – природи – соціуму», про вищу роль людини у цій тріаді, яка обумовлює взаємоіснування, взаєморозуміння, взаєморозвиток, взаємозбагачення її окремих компонентів.

У дисертації сформульовані положення, що конкретизують новизну дослідження і виносяться на захист:

уперше:

- визначено філософський зміст поняття «екологічний світогляд» як духовно-діяльнісного утворення, що визначає ціннісні орієнтації людини XXI ст., гармонізує знання про взаємозв'язок «людини – природи – соціуму», про вищу роль людини у цій тріаді, яка обумовлює взаємоіснування, взаєморозуміння, взаєморозвиток та взаємозбагачення його окремих компонентів;

- сформульовано філософський зміст поняття «нова гуманітарна парадигма» як теоретико-концептуальна модель свідомого здійснення соціальних змін, для утвердження яких характерні аксіологічність, моральність, скерованість на сталий розвиток людства; акцент робиться на вивчення якісного аспекту явищ і ціннісний характер діяльності людей. Вважаємо, що гуманітарна парадигма спирається на етичну категорію «добра», яка відображає орієнтацію на досягнення «блага»;

- виявлено сутнісні характеристики сучасних теоретичних підходів до вивчення екологічного світогляду на основі системного аналізу еволюції наукових основ зазначеного феномену; з'ясовано, які критерії застосовуються до типізації екологічного світогляду молоді (міра врахування та визнання суб'єктивності процесу пізнання; створення гармонійності у відносинах «людина – природа – соціум»; місце людини як біологічно-соціально-духовної цілісності у науковій картині світу, яка здатна призвести до екологічної рівноваги на планеті, використовуючи екологічні знання з метою здійснення ефективної діяльності); визначено підсистеми екологічного світогляду (світобачення, світовідчуття, світорозуміння, світоспоглядання, світосприйняття), що виявляє себе через принципи, досвід, знання, мету та цінності, установки на екологічну діяльність; розкрито характеристики його структурних компонентів (пізнавально-емоційного та діяльнісно-поведінкового).

Уточнено:

- концептуальний зміст та смислову спрямованість понять «екологічний світогляд», «екологічне мислення», «екологічна культура», «екологічна освіта та виховання» із урахуванням існуючих суперечностей у тлумаченні цих понять та на основі наукового осмислення єдності суспільства і природи усвідомлення значущості морально-етичної та правової складової екологічної свідомості;

- основні парадигми (сталого розвитку, інвайронментальна, екобіоетична та ін.) та фактори формування екологічного світогляду молоді (освітньо-виховні, глобально-політичні, культурно-архетипічні, локально-середовищні, інформаційно-технологічні, соціально-мережеві) в контексті зростання виміру глобалізації, підвищення ролі інформаційних технологій, які виявляють себе перш за все у період нестабільності та росту ризиків у світовому, регіональному та національному масштабі, у небаченому динамізмі екологічних, соціальних та політичних процесів.

Подальший розвиток отримали:

- соціально-філософська рефлексія щодо необхідності принципових змін у системі освіти з метою забезпечення належного рівня формування екологічного світогляду молоді відповідно до вимог глобалізованого світу та трансформаційних процесів в Україні, суть яких полягає у перманентному оновленні змісту і методів екологічного навчання і виховання, осучасненні менеджменту екологічної освіти у відповідності із сучасним світовим і європейським досвідом;

- обґрунтування потреби у безперервній екологічній освіті й вихованні молоді, гармонізації усіх її складових із урахуванням реального статусу і можливості молодих людей в українському суспільстві з точки зору самореалізації їх вікових психологічних та інших особливостей, взаємовідносин із старшим поколінням.

Теоретичне та практичне значення дослідження. Автором відзначено значущість даної проблеми в умовах сьогодення. Теоретичне значення

дослідження полягає у здійсненні комплексного соціально-філософського аналізу сучасних теоретичних підходів до вивчення проблеми становлення екологічного світогляду молоді у контексті нової гуманітарної парадигми, що є основою стратегічного управління рухом до сталого розвитку.

Практичне значення одержаних результатів дослідження полягає в тому, що вони можуть бути використані в подальшому вирішенні філософсько-екологічних проблем XXI ст., що стосуються екологічного світогляду, екологічної свідомості; а також у створенні концепції сучасних екологічних дисциплін. Положення дисертації можна використати при розробці програм, написанні методичних посібників та підручників з філософії історії, соціальної філософії, етики, естетики, соціології, філософії освіти, педагогіки.

Апробація результатів дослідження. Основні положення й висновки дослідження оприлюднено на науково-практичних конференціях: Всеукраїнська науково-пошукова конференція «Перспективні педагогічні технології в системі неперервної освіти» (Київ, 2005); XIII міжнародна науково-практична конференція «Україна в євроінтеграційних процесах» (Київ, 2007); XV міжнародна науково-практична конференція «Україна в євроінтеграційних процесах» (Київ, 2009); науково-практична конференція директорів шкіл, ліцеїв, гімназій «Сучасна освіта в Україні: європейські орієнтири» (Київ, 2010); XVIII міжнародна науково-практична конференція «Україна в євроінтеграційних процесах» (Київ, 2012); Міжнародні Челпанівські психолого-педагогічні читання (Київ, 2012); IV Міжнародна науково-практична конференція «Наукова молодь: пріоритети світової науки» (Київ, 2014); Міжнародна науково-практична конференція «Європейський вибір України в контексті безпекових викликів та сучасних реалій» (Київ, 2015) тощо.

Публікації. Основні положення дисертації відображено у 7 одноосібних публікаціях автора, з них 6 – у фахових виданнях України з філософських наук, 1 праця – у науковому закордонному виданні.

Структура дисертації. Відповідно до мети та завдань дослідження, робота складається із вступу, трьох розділів, висновків та списку використаних джерел (332 позиції). Загальний обсяг дисертації – 248 сторінок, із них основна частина роботи – 209 сторінок.

РОЗДІЛ I

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ СТАНОВЛЕННЯ ЕКОЛОГІЧНОГО СВІТОГЛЯДУ МОЛОДІ У КОНТЕКСТІ НОВОЇ ГУМАНІТАРНОЇ ПАРАДИГМИ

1.1. Аналіз наукових досліджень на предмет ступеня розкриття проблеми становлення екологічного світогляду

Дослідження будь-якої проблематики передбачає аналіз наукового доробку вчених, зокрема найновіших праць, що стосуються обраної теми. У групі подібних публікацій ми вважаємо особливо важливими ті, що стали основою кандидатських і докторських дисертацій. Вирішення цього завдання необхідне з наступних причин: 1) мінімізація ризику повторити уже здійснене іншим науковцем; інформаційне забезпечення точної самооцінки й визначення рівня новизни власної праці.

Здійснений нами контент-аналіз вітчизняних дисертаційних робіт, що містять ресурси ЦНБ імені В. Вернадського у рубриці «Культура. Наука. Освіта», дозволив виявити серед наявних усього 81 дисертацію, присвячену екологічній проблематиці. Це ж стосується і 61 дисертації рубрики «Філософські науки. Психологія». Нещодавно інституціоналізований науковий напрям «Філософія освіти» серед 56 захищених дисертацій налічує 6, у назві яких акцентована тема екології в освіті. Отримані нами такі дані можуть свідчити про наявність певного дослідницького інтересу до еколого-світоглядної проблематики з боку українських учених.

У контексті нашого дослідницького пошуку проаналізуємо наявні дисертаційні праці у межах наукового напрямку «Філософія освіти» з метою виявлення у них екологічної складової. Так, найпершою із захищених дисертаційних праць у цьому напрямі є робота Л. Курняк «Формування екологічної культури студентської молоді в умовах системних

трансформацій в сучасній Україні» (Київ, 2007) [133]. У ній розвинуті й поглиблені уявлення про сучасну екологічну освіту і виховання, які у загальному вигляді згадувалися в теоретичних дисертаціях українських і зарубіжних науковців. Серед останніх особливо відзначимо кандидатську працю М. Бауера «Екологічні знання у контексті формування світоглядних цінностей суспільства» (Київ, 1998) [22]; докторську — М. Хилька «Екологічна політика: зміст, структура, реалізація (соціально-філософський аспект)» (Київ, 2001) [281], а також кандидатську і докторську праці А. Толстоухова «Філософсько-світоглядні засади оптимального управління екологічною ситуацією в Україні» (Київ, 1999) [267] і «Творення екомайбутнього в контексті глобалізації: проблеми керування та перспективи розвитку» (Київ, 2004) [266].

Особистим здобутком Л. Курняк є її авторське визначення поняття «екологічна культура студентської молоді», схарактеризоване як «багатомірний комплекс духовної культури особистості», у структурі якої втілені «екологічні знання, екологічні почуття й екологічна діяльність» — її взаємопов'язані компоненти [133, с. 5]. Українська вчена звертає увагу на майже повну відсутність у структурі навчальних курсів та спецкурсів екологічної компоненти, констатує досить низький рівень зацікавленості викладачів у введенні екологічного аспекту в навчально-виховний процес ВНЗ. Л. Курняк також наголошує на повній непорядкованості у практичному втіленні екологозабезпечуючих технологій у вищій освіті та неналежному місці курсу екології, його надзвичайно малому обсязі й нехтуванні глобальною роллю курсу у вихованні студентської молоді.

Зазначене дослідження виконано переважно з акцентом на педагогічному вимірі екологічної освіти. Можливо, обраний ракурс у дисертації пояснюється відсутністю автентичних джерел учених-філософів з проблеми екологічної освіти та виховання.

У 2008 р. у сфері дослідницького напрямку «Філософія освіти» захищено дві дисертації — Т. Черноштан [295] та І. Книш [312].

Т. Черноштан головну увагу звертає на проблеми екологічної етики, аргументуючи філософське підґрунтя екологічної освіти. Дисертантка розглядає структуру екологічної етики як філософсько-світоглядне підґрунтя сучасної екологічної освіти. Взаємозумовлюючі складники екологічної етики, які виокремила Т. Черноштан, – еколого-етичне знання, еколого-етична культура та еколого-етична освіта – визначають по суті спектр необхідної дії у таких сферах: перше – у сфері науки та навчання, друга – у сфері виховання та структурі суспільних цінностей, третя – у сфері освіти та формуванні екологічного світогляду. Т. Черноштан закріпила науковий статус екологічної етики, збагатила її предметне поле, обґрунтувала висновок, що провідним завданням екологічної освіти є «формування розвиненого, внутрішньо етично диференційованого екологічного світогляду» [295, с. 6 – 7]. Характерною рисою цього дослідження є його прогностична функція. Погляд на перспективу – це те, чого часто бракує у пошуках учених.

І. Книш у дослідженні «Екологічне знання в сучасному освітньому дискурсі» пішла шляхом аналізу історичної генези екологічного знання у різні періоди розвитку науки. Синтезуючи надбання гуманітарних та природничих наук, дослідниця сформулювала методологічні основи екологічної освіти та виховання. Серед них: *інактивоване і ситуаційне пізнання* та інтеграція знань на засадах коеволюції, *світоглядний плюралізм*, *гуманістична та моральна спрямованість* екологічних знань, *синергетичний підхід* у інтеграції гуманітарних і природничих наук щодо створення змісту екологічної освіти та екологічного виховання [108, с. 8].

І. Книш, приділяючи чимало уваги аналізу етнопсихології українців, констатує наявність історично властивої українцям екофільності. Відповідно, одним із засадничих принципів екологічної освіти, вважає вона, є кордологізм – невід’ємна складова української філософії. Її сенс виявляє себе у висловах Панфіла Юркевича, який у свій час зазначав, що діяльною силою

духовного світу людини можуть стати тільки знання, які людина «зігріває своїми переживаннями та почуттями», що «западають у серце».

Шкода, що наступні й наступні покоління знехтували цими настановами, адже Людина до кінця XX ст. не так і прислухалася до того, як з кожним ударом серця, з кожним новим днем прирікала себе на загибель новими перемогами у науковому прогресі.

Екологічні проблеми у контексті філософії освіти актуалізуються Н. Семенюк у дисертаційній роботі «Філософія екобезпечного поступу людства в епоху глобалізації та інформаційної революції» (2009). Відвернути людство від руйнації світу покликана, на переконання дослідниці, «філософія екобезпечного розвитку», утвердження якої є провідним завданням у реалізації моделі сталого людського розвитку [240, с. 7-9].

Згідно з Декларацією Міжнародної конференції та розвитку (Ріо-де-Жанейро, 1992), саме «люди є головною турботою сталого розвитку. Вони мають право на здорове та продуктивне життя у гармонії з природою». Уже на другому Всесвітньому саміті зі сталого розвитку (Йоханнесбург, 2002) було задекларовано зобов'язати лідерів світових держав «створити гуманне, рівноправне та уважне до проблем людини суспільство, котре признає те, що кожен член цього суспільства має своє людське достоїнство». При цьому освіта є підґрунтям сталого розвитку, про це говориться у главі 36 «Програми – 21» першого саміту 1992 р. в Ріо-де-Жанейро. І ця думка ще раз підтверджувалася на саміті у Йоханнесбурзі.

Зазначені оцінки й висновки орієнтують філософів на збагачення концепції сталого розвитку в процесі дослідження екологічної проблематики. Завдання філософії – обґрунтування загальноцивілізаційної регіональної та національної стратегії сталого розвитку, а це потребує, в свою чергу, розробки нових підходів і кардинальної зміни традиційних загальнолюдських поглядів, цінностей і стереотипів мислення.

Н. Семенюк, звичайно, не перша обґрунтовує необхідність «формування у громадян високого рівня екологічної свідомості, культури та поведінки»,

визначаючи цей процес «висхідною ланкою реалізації філософії екобезпечного розвитку». Не викликає заперечень також висновок Н. Семенюк про потребу в екологічній освіті та вихованні упродовж усього життя.

Серед дисертаційних досліджень з наукового напрямку «Філософія освіти» необхідно відзначити роботу Г. Ярчука «Екологічна парадигма у формуванні світоглядно-моральних цінностей студентів» (2009), який здійснив спробу систематизації здобутків учених у даній галузі. Наголошуючи на визначальній ролі цілеспрямованого формування екологічної свідомості суспільства, вчений звертає увагу на необхідність реорганізації екологічної освіти та виховання молоді, що має ґрунтуватися на філософському осмисленні цієї проблеми [307, с. 6 – 8]. При цьому автор обмежується загальними оцінками, не висловлюючи конкретних пропозицій у вирішенні існуючих проблем.

Безперечним позитивним внеском Г. Науменка («Освіта як системний чинник формування екологічної культури майбутніх вчителів», 2009) є обґрунтування змісту поняття «екологічна культура майбутніх учителів», котре визначається «як процес і результат формування екологічної свідомості особистості, що відображає нерозривну єдність між сукупністю знань, уявлень про природу, емоційно-почуттєвого і ціннісного відношення до неї (внутрішня культура) і відповідних умінь, навичок, потреб взаємодії (зовнішня культура), заснованих на гармонізації взаємозв'язків у системі «природа – людина» [174, с. 5 – 6].

Аналіз змісту дослідження Г. Науменка дозволяє дійти висновку, що воно значною мірою є популяризацією в Україні положень російського педагога С. Аніскіна [10].

У контексті нашої роботи доцільно також проаналізувати наукові здобутки представників суміжних галузей соціально-гуманітарного знання у дослідженні феномену екологічного світогляду.

Зокрема, у дослідженні І. Дуднікової звертається увага на єдність екологічного знання, культури й екологічної діяльності у процесі формування екологічного світогляду. Заслуговує на увагу висновок дослідниці не звужувати значення екологічної проблеми, а навпаки – розширювати й спрямовувати подальші пошуки вчених до утвердження « нової філософії екології людини », що набуває якості « вселюдської, планетарної проблеми XXI ст. » [90, с. 233].

Методологічні проблеми сучасної екологічної освіти досліджує С. Совгіра, яка визначає засади формування екологічного світогляду майбутніх учителів (« Теоретико-методичні основи формування екологічного світогляду майбутніх учителів у вищих педагогічних навчальних закладах », 2009). На її переконання, для свідомого вивчення та подолання екологічних проблем необхідно володіти певною сукупністю філософських, історичних, психолого-педагогічних знань з методології науки. Саме філософські знання, переконання та вольові якості є необхідними компонентами для формування екологічного світогляду майбутніх педагогів [248, с. 135]. Її багаторічні дослідження здійснювались у напрямі вирішення численних *дидактичних завдань* з практичної екологічної підготовки майбутніх учителів у педагогічних ВНЗ України [249].

Із загальнофілософських позицій розглядається поняття екологічного світогляду в дослідженні О. Молотової, яке ґрунтується на поєднанні та взаємопроникненні природничого і гуманітарного знання на засадах та принципах екобіоетики. Дослідниця вказує на специфічність формування сучасного екологічного світогляду, що спонукає нас до розуміння « взаємодії двох протилежних світоглядних форм: техноекономічної та гуманістичної, які базуються на різних філософсько-методологічних засадах » [169, с. 6]. Автор пов'язує позитивне екомайбутнє людства « з екобіоектизацією технологій, науки та практичної діяльності ». Напрями його втілення О. Молотова вбачає в об'єднанні зусиль філософів, екологів та педагогів, що мають реалізуватись у « науково-практичних програмах на засадах єдності

технологічних та освітянсько-інноваційних заходів». Учена вводить також поняття «екобіоетичної освіти» як майбутнього засобу «формування нового типу екологічного світогляду (екобіоетичного) та гуманістичної екологічної свідомості (екобіоетичної), які спрямовують особистість до гуманної діяльності» [169, с. 15].

Визначальним чинником сучасного екологічного світогляду, як зазначає Л. Коробчук, є «світосприйняття через призму відносин людини до середовища існування», а філософською основою екологічного світогляду, на її думку, є історико-матеріалістична концепція взаємодії суспільства і природи. Саме «розкриваючи об'єктивні закономірності та історичні тенденції цієї взаємодії, освітлюючи необхідні умови й перспективи гармонізації відносин між суспільством і природою, історико-матеріалістична концепція дає методологічний ключ до розуміння екологічних проблем сучасності» [120, с. 116]. Учена робить висновок, що виховання інтересу до фундаментальних проблем взаємодії суспільства та природи сприяє цілеспрямованому формуванню у молоді екологічного світогляду. Слушною є думка, що «екологічний світогляд не можна вважати якимось автономним світоглядом, «вирваним» із загальносвітоглядного контексту. Це перш за все науковий світогляд, що відображає єдність світу, й саме тому йому має бути притаманна цілісність, взаємозв'язок різних його складових» [120, с. 117].

Екологічний світогляд студентства з позицій філософії досліджує російська вчена Л. Чернишова, яка визначає дану категорію як «сукупність почуттів, умінь, знань, навичок, що складають зміст відносин людини та природи в їхньому онтологічному аспекті» [294]. На думку вченої, філософське осмислення процесу формування екологічного світогляду покликане надати логічну стрункість понятійному апарату конкретної наукової дисципліни – педагогіки, в її складовій частині «Екологічне виховання» [294]. Л. Чернишова наголошує на необхідності формування високого рівня духовного розвитку випускників, зокрема технічних вищих

навчальних закладів. Дослідниця переконливо обґрунтовує, чому саме студенти технічних ВНЗ потребують особливої уваги у справі екологізації освіти. Так, інженер як особистість, сформована на традиціях холізму, тим самим набуває через самосвідомість особливої власної парадигми загальнолюдських цінностей, що забезпечує гармонійний спосіб дії людини у світі, який позначається нами як екологічний [294, с. 7]. У системі «тектури» це неможливо, бо духовно трансформована людина, котра визнає беззастережно над собою владу технічного світу, міцно єднається з ним і тому знищується світ природи, як щось вороже неживому. Звичайно, екологічним має бути світогляд більшості громадян: і тих, хто отримав технічну, і тих, хто отримав гуманітарну спеціалізацію. Однак через професійну діяльність світогляд проявляється по-різному. Знання законів функціонування живої, одухотвореної матерії визначає багато в чому ставлення гуманітаріїв до охорони життя як особливої цінності. Технічні фахівці, безпосередньо зайняті у сфері виробництва, в умовах планетарної ринкової економіки піддаються жахливому тиску з боку промислових власників. Якщо технології приносять вигоду, то вони набувають широкого розповсюдження [294, с. 7].

В Україні проблему формування екологічних знань у майбутніх інженерів-електромеханіків розробляє І. Солошич [250]. Учена-педагог пропонує систему змісту, методів, форм та засобів навчальної діяльності, що забезпечать у майбутніх інженерів-електромеханіків високий рівень застосування екологічних знань при розв'язанні реальних професійних проблем і завдань виробництва [250, с. 15].

Важливого значення формуванню екологічного світогляду у майбутніх медичних працівників надає Н. Немченко. Необхідною рисою представників медичної професії, як небезпідставно вважає вчена, є усвідомлення характеру впливу своєї професійної діяльності на природу та готовність мінімізувати можливі негативні наслідки. Поняття екологічного світогляду розуміється українською дослідницею, як «світогляд, що формується під впливом

екологічних проблем сучасності й розкриває перед людиною можливі шляхи вирішення цих проблем на основі гармонізації взаємодії людини й природи» [177, с. 4]. Подібна позиція обстоюється у роботі О. Рудої [225].

Поza сумнівом, слушною є точка зору О. Воробій про те, що у майбутній професійній діяльності у прийнятті екологічно безпечних рішень екологічний світогляд майбутніх правників є визначальним [24*, с. 15]. Розбудова правової держави передбачає створення необхідних умов для ефективного розв'язання проблем у галузі екологічного права: у прийманні важливих екологічних рішень, у визначенні подальшої долі природних об'єктів, у впровадженні нових нормативно-правових актів, стандартів та створенні дієвих механізмів протидії економічним злочинам.

Екологічний світогляд О. Воскобій формулює як «систему об'єднаних ідеалами узагальнених поглядів на місце і роль людини в довкіллі, що визначає ставлення особистості до природи, тип її екологічної позиції й виявляється у екологічності життєвих виборів та діяльності у навколишньому середовищі» [51, с. 16].

Безпосередньо над проблемою формування екологічного світогляду студентів-аграрників працює Н. Негруца. У своєму дисертаційному дослідженні вона теоретично обґрунтувала педагогічні умови формування екологічного світогляду студентів – майбутніх аграріїв [175]. Дослідницею розроблено та впроваджено спецкурс «Економіка природокористування», під час вивчення якого майбутні аграрії навчаються розраховувати економічні збитки від нераціонального природокористування у виробництві сільськогосподарської галузі [175].

Першочергові завдання екологічної освіти обґрунтовуються в роботі Л. Саєнко, яка розглядає екологічний світогляд, екологічні знання, екологічне мислення, екологічну етику та екологічну культуру як складові компонентної структури екологічної освіти [239, с. 279].

Цілком аргументованою є теза Л. Саєнко про те, що екологічна свідомість, ґрунтуючись на ідеологічних та моральних цінностях, передбачає

(і це є вирішальним!) їх індивідуальне осмислення [239, с. 280]. Продовжуючи цю думку, можна додати, що інтеріоризація екологічних цінностей спрямована на створення когнітивної картини світу, обумовленої взаємодією індивідуальної свідомості з груповими й масовими екологічними установками, громадським настроєм, а також геопсихічними явищами суспільної свідомості. У процесі такого перетворення зовнішнього у внутрішнє відбуваються специфічні трансформації (узагальнення, вербалізація, скорочення, еліпсиси), а головне – зовнішні та розгорнуті раніше уявлення отримують подальший розвиток, який перевершує можливості зовні розгорнутої діяльності.

Серед сучасних досліджень особливе місце посідають роботи, сконцентровані на проблемі формування екологічної свідомості молоді. Так, однією з перших праць, де досліджується ця проблема, є докторська дисертація В. Скребця [247]. Автор, послуговуючись інноваційними методами психології, описав і пояснив особливості функціонування екологічної свідомості під впливом техногенних наслідків катастрофи на Чорнобильській АЕС. Дослідник доводить можливість формування екологічно доцільної поведінки і діяльності людей в екстремальних умовах адаптації. Особливістю даного функціонування є те, що воно детермінує відповідні сенсоутворювальні процеси екологічної свідомості, сприяє змістовним перетворенням у структурних складових свідомості [247, с. 29].

Важко не погодитися з О. Грезе, яка у своєму дисертаційному дослідженні обстоює ідею того, що розвиток екологічної свідомості відбувається упродовж усього життя людини. Принагідно зазначимо, що теоретико-методологічні аспекти неперервної екологічної освіти та виховання розробляли І. Зверев, А. Захлебний, І. Суравегін, Г. Пустовіт, В. Червонецький та ін. Принципи та підходи до побудови системи неперервної екологічної освіти й виховання науково обґрунтовували В. Казначеев, Г. Каропа, Л. Лук'янова, Н. Левчук, Л. Немець, Ю. Ожегов, О. Плахотнік, І. Удовиченко, Н. Щокіна.

О. Грезе, спираючись на потенціал педагогічної психології, обґрунтовує положення про те, що старший юнацький вік є найбільш сприятливим (сенситивним) для формування екологічної свідомості. [63, с. 15]. Безперечно, велику цінність для успішного вирішення проблем екологічної освіти, для з'ясування детермінуючих чинників та умов становлення екологічного світогляду мають результати емпіричних досліджень науковця, яка доводить, що екологічна свідомість студентської молоді різних напрямів фахової підготовки: гуманітарної, природничої і технічної спеціальностей відзначається істотними (!) відмінностями. Вона з'ясувала, що студенти-гуманітарії мають «найвищі екоцентричні показники з установок, сприйняття, ставлення до природи, а також природозберігаючої поведінки» [63, с. 15]. Студенти-екологи виявляють показники, близькі до показників студентів-гуманітаріїв, однак екологи мають певну перевагу «у практичному і поведінковому полі». [63, с. 15].

Цікаво, що ставлення до довкілля, як стверджує О. Грезе, має й певні гендерні ознаки, наприклад, представники чоловічої статі є більш раціональними в поглядах на природу, а представниці жіночої – володіють значно вищим рівнем естетичного сприймання природи та мотивацією до природозберігаючої діяльності порівняно з юнаками.

Учена-психолог І. Шлімакова більш предметно підійшла до проблеми з'ясування гендерних особливостей становлення екологічної свідомості молоді.

Дослідниця пропонує розглядати структуру екологічної свідомості як певну інтегральну цілісність когнітивної, поведінкової та ціннісно-сміслової сфери [303, с. 19]. «Традиційна гендерна асиметрія, – доводить І. Шлімакова, – як і зумовлені нею очікування від представників різних статей, впливають на екологічну свідомість сучасної людини, орієнтуючи її у гендерну площину». [303, с. 19]. І. Шлімакова наголошує: це стосується й «відношення до екологічної дійсності, що визначає їх екологічні диспозиції, екологічно

значимі дії, відображається в екологічних цінностях та суб'єктивному образі світу [303, с. 19]».

Екологічна свідомість у розумінні Т. Євдокимової втілює певну визначену сукупність емоційних та умоглядних динамічних образів, уявлень про екологічні явища, які складають індивідуальний або суспільний екологічний досвід індивіда в системах «природа – природа» і «людина – природа». Дослідницею виокремлено основні складові екологічної свідомості (екологічні знання, екологічний світогляд, усвідомленість єдності людини й природи; зріле екологічне мислення; екологічні ціннісні орієнтації та багато інших) [93, с. 17 – 18].

О. Мамешина психологічну структуру екологічної свідомості розглядає як цілісне утворення, що складається з потребнісно-мотиваційного, світоглядного і когнітивного компонентів та кількох їх складових, які є недостатньо розвиненими у дітей старшого шкільного віку. Зокрема, актуальним видається перегляд власних цінностей молоддю своєї світоглядної спрямованості. Результати здійсненого О. Мамешиною дослідження доводять, що система екологічної освіти й виховання має стати провідним механізмом цілеспрямованого формування і корекції екологічної свідомості підростаючого покоління [154, с. 23 – 24].

Подібні погляди та їх окремі фрагменти останнім часом усе частіше зустрічаються у наукових працях авторів захищених дисертаційних робіт, насамперед з психолого-педагогічних наук. Так, пріоритетне завдання екологічної освіти на рівні середньої загальноосвітньої школи, на думку І. Саськи, полягає у створенні відповідних умов для розвитку так званої «екоцентричної» екологічної свідомості, що передбачає формування у старшокласників не тільки системи екологічних знань, а й адекватних уявлень про гармонійну взаємодію природи та людини, а також екологічно доцільну поведінку людини в довкіллі; розвиток емоційно-ціннісного сприйняття світу природи; формування суб'єктного ставлення до природних об'єктів та явищ; актуалізацію непрагматичного характеру взаємодії з

природою [261, с. 12].

Визначенню психологічних особливостей засвоєння екологічних понять учнями основної школи присвячена дисертація О. Артемчук [12]; можливості здійснення екологічного виховання на уроках математики в 5-7 класах досліджувала В. Коваль [109]; доцільність екологічних знань у шкільному курсі фізики як чинника його гуманітаризації вивчала Л. Маркович [156]; К. Маргламова розробила та експериментально перевірила ефективність структурно-критеріальної моделі виховання в учнів ціннісного ставлення до природи як складової природоохоронної роботи в основній школі [148], екологічне виховання учнів при вивченні гуманітарних дисциплін розкривається у дисертації О. Лабенка [138], шляхи здійснення екологічної освіти у процесі вивчення предметів природничо-наукового циклу в загальноосвітній школі проаналізувала С. Шмалей [304].

Розробкою теоретичних і практичних підходів до екологічної освіти й виховання у школі також займалися М. Крушніцький (у процесі вивчення фізичної географії) [131], С. Горбулінська (під час уроків біології) [60], О. Гриб'юк (у процесі вивчення математики у класах хіміко-біологічного профілю) [65], В. Гузь (на прикладі навчання предметів природничо-наукового циклу) [68]), А. Ясинська (організуючи навчальну діяльність учнів спеціалізованих класів хіміко-екологічного профілю) [308].

У педагогічному дослідженні М. Хроленко екологічна свідомість розглядається з двох позицій: як усвідомлено-психічне почуття власної відповідальності на основі набутого досвіду екологічного буття; як духовно усталена відповідальність в системі «суспільство – природа» на основі досвіду екологічного буття суспільства. На думку автора, екологічна свідомість – це сукупність екологічних уявлень, знань, поглядів, переконань, емоцій, які відображають екологічні умови життя, відносини між людьми та природою в процесі регулювання системи «суспільство – природа», ставлення до природи, а також діяльність людини у навколишньому природному середовищі [283, с. 17].

Цінною у контексті досліджуваної нами теми є докторська робота Романової О. М. «Соціально-філософський аналіз детермінант формування екологічної свідомості» [223]. До означених дослідницею детермінант належать: а) об'єктивні (негативні зміни у природі, динаміка сучасних геополітичних процесів, протиріччя між масштабами споживання сучасної цивілізації та природними можливостями біосфери, урбанізація); б) суб'єктивні детермінанти (наукові уявлення про екологію, що відображаються в екофілософських ідеях, концепціях, поглядах; екологічні аспекти національних культур [223, с. 6] та ін.

Аналіз сучасних наукових здобутків з проблем концептуального обґрунтування сутнісних характеристик екологічної свідомості засвідчує наявність плюралізму підходів. У філософському аспекті екологічна свідомість розглядається як складова частина сучасного людського світогляду й суспільної свідомості, що спонукає до екологічно безпечної діяльності людини в природі, є відтворенням людьми екологічних умов життя та відносин із природою у вигляді екологічних теорій, ідей, уявлень, спільних для певних груп, які відображають їхні ставлення до довкілля у певну історичну епоху (М. Кисельов, А. Толстоухов, Ф. Канак, В. Деркач, Е. Гірусов, М. Мойсеев). У психологічному аспекті екологічна свідомість розглядається як сукупність уявлень про взаємовідносини в системі «природа – людина» (С. Дерябо, В. Ясвін) та відображає ставлення людини до природи на рівні суспільства й на рівні індивіда, виконуючи регуляторну функцію стосовно поведінки та діяльності в довкіллі (Т. Дрідзе, Т. Іванова, А. Львовчкіна, Б. Лихачов, В. Моргун, С. Москвичов, О. Паламарчук, В. Панов, О. Рудоміно-Дусятська, В. Скребець та ін.).

Необхідно зауважити, що стосовно визначення змісту поняття «екологічна культура» та особливостей її формування існують різні підходи у працях представників педагогічної науки.

У багатьох роботах, здійснених останнім часом, досліджувалися питання виховання екологічної культури: у студентів вищих аграрних навчальних

закладів I-II рівнів акредитації – Л. Фенчак [274]; О. Матеюк – у майбутніх економістів як складової професійної підготовки на засадах сталого розвитку [158]; Н. Грейда – у студентів природничо-географічного напрямку [64]; Т. Вайда – особливості виховання засобами туристсько-краєзнавчої діяльності [38]; Л. Лук'янова – особливості формування екологічної культури, екологічної компетентності студентів технічних спеціальностей [147]; С. Цецик – професійної спрямованості підготовки студентів екологічних спеціальностей [287]); О. Сорочинська – екологічної свідомості майбутніх учителів біології [252]; Н. Рідей – здійснення ступеневої освіти майбутніх екологів [216]; І. Тимчук – гуманізації навчання майбутніх екологів у процесі фахової підготовки [265]; О. Тульська – формування професійної культури [271]; О. Заблоцька – предметних компетенцій з хімії – [95]; В. Онопрієнко – у майбутніх екологів, особливості екологічної підготовки фахівців сільського господарства [189]; О. Власенко – використання системи завдань екологічного змісту в навчанні студентів-аграріїв [44].

Аналізу світового досвіду в розробці засад екологічної освіти та виховання молоді присвятили свої роботи такі вчені: Т. Кучай [135] та Я. Полякова [200] (досвіду Великої Британії), І. Рудковська (досвіду Німеччини) [232], Н. Демешкант (досвіду Польщі) [78], О. Власюк (досвіду Швеції) [45], М. Швед (загальним тенденціям зарубіжної екологічної освіти) [298], В. Власова (досвіду Франції) [45], В. Червонецький (досвіду країн Євроатлантичного регіону) [291] та ін. Необхідно відзначити, що уважне вивчення науковцями позитивного світового досвіду розвитку екологічної освіти та виховання має допомогти у пошуках ефективних шляхів удосконалення екологічної освіти та розробленні її філософського підґрунтя в Україні.

Ґрунтовною філософською працею з екологічної проблематики є докторське дисертаційне дослідження В. Акопяна на тему: «Культура життєдіяльності особистості в контексті екологічної парадигми» (2012) [7]. Її

автор стверджує, що екологічний аспект є одним з найголовніших у життєдіяльності особистості, переконуючи, що він охоплює не тільки природу, а й культуру людини та її духовність. Дослідник проаналізував філософські концепції екобезпечного розвитку і найоптимальнішою моделлю життєдіяльності особистості на сьогоднішній день визначив концепцію сталого людського розвитку. «Екологічний аспект стратегії сталого розвитку, – зазначає В. Акопян, – ставить за мету навчитися управляти довгочасними й великомасштабними взаємодіями між навколишнім середовищем і розвитком суспільства, спрямованим на досягнення екологічно стійкого забезпечення благополуччя людей» [6, с. 289].

Цю думку поділяє у своєму дослідженні Ю. Корсак [122].

Радикальна зміна картини світу, формування нової парадигми взаємовідносин суспільства і природи, як стверджує Н. Шевченко, можлива лише за умови створення і утвердження нової екоцентричної екологічної культури [299]. Автор наголошує, що для подолання екологічної кризи необхідне нове бачення світу, базовою ідеєю якого є поняття «універсальної етики» та «етики життя» (О. Леопольд, А. Печчеї, Г. Торо, А. Швейцер та ін.). Сформулювавши головні принципи екологічної етики, О. Леопольд дійшов висновку про необхідність переходу людства до нової цивілізаційної культури, а А. Швейцер пов'язував ці принципи з етичним самозреченням як проявом внутрішнього духовного зв'язку людини з навколишнім світом. Екологічна етика стає «регулятором» поведінки і є інтегративним компонентом екологічної культури в цілому та її складових: когнітивної, мотиваційної і поведінкової.

Звідси випливає основне педагогічне завдання: розробка таких соціально-педагогічних моделей, у яких фактори екологічної етики формуються через культурно-виховний вплив на когнітивні, мотиваційні сфери й поведінку особистості. Сутність соціально-педагогічного підходу полягає перш за все у цілеспрямованому педагогічно організованому впливі на соціально-культурні умови, в яких особистість розвивається і формується.

Це співвідноситься з підходом О. Яніцького, згідно з яким, нова екологічна парадигма визначає перехід від функціонально-споживацького підходу до соціокультурного, що передбачає орієнтацію на поєднання цінностей соціокультурного та індивідуального розвитку в контексті діалогу природа-культура-суспільство.

Такий підхід, на думку Н. Шевченко, є найбільш адекватним для даного дослідження, оскільки акцентує увагу на проблемах переходу до нового екологічного мислення і дає можливість обґрунтувати соціально-педагогічні засади формування екологічної культури учнівської молоді. У дисертації підкреслюється, що становлення екологічної культури можливе лише в результаті зрушень у світоглядних уявленнях людини, екологізації свідомості, універсального значення якій надає відомий український науковець В. Крисаченко. Екологізація, на думку вченого, є «цілепокладаючою» діяльністю людини (включаючи й наслідки такої діяльності), спрямованою на організацію та трансформацію природного світу (об'єктів та процесів) відповідно до власних потреб та намірів; і, як така, має охоплювати всі сфери людського буття й виступати важливим чинником формування та відновлення екологічної культури. Водночас, як зазначає дослідник, екологічна культура започатковується, створюється, зберігається і відтворюється у сфері інтелектуально-духовній, у свідомості і, отже, визначає характер та способи відносин людини з біосферою [299, с. 11]. Таким чином, екологічна культура, як основний вимір і умова екоцентричного мислення, визначає й пріоритети формування екоцентричного світогляду: екологічну освіту та систему екологічних знань; екологічне виховання та формування екологічних переконань; свідому екологічну діяльність.

Отже, на основі узагальнення історико-педагогічних аспектів розвитку вітчизняної та зарубіжної екологічної освіти й виховання встановлено, що значна увага надається дослідженню таких проблем: формування екологічної культури як основи вироблення активної екологічної позиції особистості,

ціннісного ставлення до природи у різних вікових групах школярів; розробки теоретичних і практичних підходів екологічного виховання у процесі вивчення окремих навчальних дисциплін. Водночас виявлено, що більшість досліджень із вивчення феномену екологічної свідомості проводяться в галузі філософії та екологічної психології.

1.2. Імперативи еволюційних змін світогляду особистості як визначальної матриці її життєдіяльності

У кожної людини існує багаторічний період комплексних трансформацій її свідомості й спроможності мислити, що зумовлено природним процесом розбудови й збільшення не тільки м'язів та опорного апарату для них, а й головного мозку та усієї нервової системи. Науковців вражає та обставина, що подібне феноменальне підвищення ментальних спроможностей нашого мозку відбувається з одночасним зменшенням кількості клітин (найбільше їх у немовлят) і незначним зростанням маси (набагато меншим від показників розширення абсолютної більшості інших органів).

Нашим головним об'єктом є загальновидові характеристики самої людини й притаманні їй процеси мислення, адже загалом дисертація скерована на можливість формування у молоді високоморального екологічного світогляду й спирається на таку робочу гіпотезу: світогляд є складною «матрицею», що в основних рисах визначає перебіг і результати тих ментальних зусиль, що передують у людини прийняттю рішення і початку його здійснення.

Очевидно, ми притримуватимемося наукових уявлень і не будемо аналізувати релігійні та інші подібні теорії не тільки походження людини, а й визначальних законів її мислення та діяльності. Основою є науково обґрунтовані праці про походження у людини свідомості, про закони роботи мозку, про перебіг ментального аналізу довкілля і прийняття зважених рішень та ін. [84, 18].

Для виконання запланованих завдань дослідження й формування оригінальних та зважених висновків і пропозицій необхідно попередньо визначитися з уявленнями про сутність людини на основі наукових праць філософів і представників інших наук, виконаних раніше. Нас цікавитимуть насамперед новіші праці, хоч і вважаємо виключно цікавою справою аналіз змін в уявленнях людини про саму себе за ті тисячі років, які залишили письмові джерела, що доносять до нас думки й висловлювання з античного і ще більш віддаленого періоду.

Особливості розвитку наукових досліджень, які полягають у поєднанні невинного зростання кількості осіб, котрих можна вважати професіоналами (двісті років тому на усій планеті їх було ледь кілька тисяч, а зараз – багато мільйонів), з бажанням більшості з них сказати власне і неповторне слово, спричинюють значну різноманітність уже достатньо сформованих та семантично оформлених «моделей особистості» – переліку головних і другорядних характеристик людини.

Основний внесок у це різноманіття зробили психологи. Свою споглядальну науку під стимулюючим впливом швидкого збільшення точних знань про природу вони розпочали перетворювати в експериментальну ще до ХХ ст. Німецькі психологи, які притримувалися матеріалістичних поглядів, почали пошуки чітких законів мислення й поведінки людини з близькою до математичної досконалістю, досягнувши незаперечних висновків. Приклад їхнього вагомого доробку – загальновідома «крива забування» Г. Еббінгауза.

Цілі нашого дослідження не передбачають пояснення розвитку психології та психоаналізу, оцінку доробку З. Фрейда, внеску А. Адлера в індивідуальну психологію, К. Юнга – в аналітичну, Е. Фромма – у неопсихоаналіз, А. Маслоу, К. Роджерса й ін. – у гуманістичну психологію. Внесок З. Фрейда у науку та сучасні уявлення про людину досить влучно визначила О. Спіркіна: завдяки йому уявлення про пізнання психіки й розуму людини як процес лінійний чи рівномірно поступальний були спростовані, психіка постала як сфера багатомірна, у різних вимірах якої існує різна логіка

й різний перебіг часу. Людські можливості самопізнання через раціональне мислення виявилися недостатніми, а розумне начало у людині – не всемогутнім... Безумовно, було б неправильно стверджувати, що Фройд «відкрив» несвідоме, про існування якого людство знало задовго до нього. Але Фройд, на відміну від попередників, конкретно й реально показав, як саме воно працює, дав пояснювальні принципи й схеми для розуміння й бачення мотивації життя й діяльності людини. Він, як зазначає О. Спіркіна, установив наявність у людській психіці певних структур, функціонування й формування яких дотепер є предметом наукового дослідження, та фактично розробив інструмент для їхнього лікування й пояснення. І цей інструмент, доповнений і удосконалений його послідовниками, успішно працює й у наші дні. Фройд показав нам, що внутрішній світ людини конструюється через значення, символи й змісти, руйнування яких або конфлікт між якими викликає ту або іншу психічну патологію – «від неврозу до психозу». Далеко не всі науковці беззастережно поділяли революційні погляди З. Фрейда, насамперед ті, хто працював у сфері точних наук. Виникали заперечення й серед психологів, які відзначалися оригінальністю і не бажали публікувати праці на підтримку однієї-єдиної «моделі» людини. З таких різних міркувань вони приходили до заперечення підсвідомо-некерованості особистості й віднаходили докази того, що насправді вона належить до «вольових», але все ж керованих (і навіть «програмованих» істот). З цього приводу Г. Берегова зазначає: «Образ особистості як «запрограмованої людини» визначає уявлення про особистість у соціобіології (розвиток людини як розгортання генетичних програм), біхевіоризмі, рефлексології й необіхевіоризмі (розвиток людини як збагачення рефлексорних програм поведінки), соціологічних і соціально-психологічних рольових концепціях особистості (поведінка як розігрування засвоєних у ході соціалізації рольових програм і сценаріїв життя). Особистість як «людина-діяч» є основою для побудови культурно-історичного, системно-діяльнісного підходу до розуміння особистості, гуманістичного соціального психоаналізу й екзистенційної

логотерапії, оскільки тут особистість розуміється як суб'єкт вільного, відповідального вибору, що активно діє в суспільстві й прагне досягнення цілей» [24, с. 38].

У цьому узагальненні першими вказані *соціобіологія, біхевіоризм, рефлексологія і необіхевіоризм*, між якими не існує суттєвих відмінностей. Так трапилося, що найпоширеніші у світі матеріали мають англomовне походження, тому на першому плані фігурують ці чотири наукові сектори. А от набагато вагоміші досягнення етології, яка ще з середини ХІХ ст. накопичувала точні дані про причини індивідуальної і групової поведінки живих істот, з середини 1970-х років опинилися у затінку, оскільки походять переважно з Австрії та Німеччини (К. Лоренц, К. Фріш та інші).

Для нас важливо звернути увагу на ту обставину, яка стосується природної сутності людини, що формування зрілої особистості відбувається під домінуючим тиском культурного (антропогенного) середовища на базі (чи на *субстраті*) природного фізіологічного, генетичного й іншого матеріалу. Останнім часом серед представників багатьох наук виник консенсус щодо необхідності правильного врахування обох складових (ідеальної та матеріальної), адже вплив генів все ж цілком відчутний у різноманітності індивідуумів та в існуванні достатньо помітних відмінностей між ними у здібностях і «предиспозиціях», які серйозно викладені в багатьох книгах про справжню картину виокремлення людини з решти тваринного світу (як в [49] і ще новіших).

Заслужують на увагу праці, у яких досліджується сутність особистості й генетичного спадку. Російський учений С. Савельєв сподівається використати можливості сучасних надточних сканерів людського мозку саме для встановлення ще у дитячому віці «предиспозиції» до тих чи інших інтелектуальних занять. Це дасть можливість радити дітям і молодшим підліткам обирати точні чи гуманітарні науки, заняття мистецького плану чи ближчі до ремісництва тощо [237].

Соціологічна орієнтація вивчення особистості спрямована на дослідження процесів соціалізації людини, освоєння нею соціальних норм і ролей, формування її соціальних установок і ціннісних орієнтацій, становлення соціального й національного характеру людини як типового члена тієї чи іншої спільноти. Проблеми соціалізації розробляються в основному в соціальній психології, етнопсихології, історичній психології» [24, с. 39].

Надзвичайне багатство рис людини й складність індивідуального онтогенезу забезпечують достатньо роботи тисячам представників указаних та інших наук, які однак якось не надто радо зустрічають представників не своєї науки, образно кажучи, на своїх теренах. Чи не тому з такими помітними труднощами поширюються етологічні і нейробіологічні знання в глибини психології й педагогіки? А вони, поза всякими сумнівами, дають непогані відповіді на ті риторичні твердження, яких так багато у згаданих і багатьох інших статтях, методичних матеріалах, підручниках і монографіях з педагогіки та психології.

На наш погляд, не слід уникати використання цих нових знань про людину, бо їх користь практично очевидна, до того ж, вони однаково корисні не лише викладачам і вихователям, а й учням і студентам. Адже ніхто не виступає проти великої групи напрямів сучасної психології (індивідуальної, аналітичної, гуманістичної, екзистенціальної), що скеровані на спостереження й аналіз активності людей усіх вікових груп, виникнення самосвідомості й розвитку творчих поривів, уточнення стадій ступеневого формування людського Я.

Багато цікавих результатів отримують ті психологи й соціологи, які вивчають систему мотивів учинків і цінностей представників нових генерацій, конкуренцію їх пріоритетів, труднощі формування індивідуального характеру, здатність та умови їх достатньо яскравого прояву та ін. Отримані ними дані (найчастіше це матеріали анкетувань) цікаві й філософам, адже дають змогу здійснити моніторинг змін особистісного

вибору, успіхів і поразок у нескінченно важливих пошуках сенсу життя в критичні періоди онтогенезу.

Загальновідомо, що, на відміну від педагогіки й набагато молодшої від неї психології, філософія зі своїх витоків поглиблено вивчала людину в усіх її проявах, намагаючись дати вичерпні відповіді на питання про її призначення у цьому світі, особливості фізичної і ментальної діяльності, сенс фундаментальних понять, пов'язаних з людиною (як свідомість, розум, мудрість, мораль, справедливість і багато інших). Усі її досягнення в наш складний час невизначеності однозначно успішного шляху і засобів подальшої еволюції людства стають особливо цінними саме тому, що урятуватися від загибелі зможуть «інші люди» – розвинені, моральні, вільні від екологічних помилок, свідомі своєї відповідальності і спроможності керувати собою і біосферою.

Традиційним підходом для переважної більшості екологічних, виховних і освітніх праць учених є початок аналізів і викладу з означення поняття «світогляд». Ми ж хочемо розпочати з доведення того, чому воно стало надзвичайно актуальним і за яких його визначальних рис воно може відіграти роль головного засобу порятунку всього людства.

Усвідомлення серйозності екологічних та інших загроз комфортному існуванню населення країн «золотого мільярда» (мешканці нетрів третього світу переймалися не філософією буття і віддаленим майбутнім, а безпосереднім виживанням) наростало паралельно зі швидким зростанням чисельності людства, накопиченням глобальних забруднень і першими ознаками вичерпання ресурсів. Тимчасово обминаючи історію розвитку екологічної думки й відповідних наукових досліджень, нагадаємо тільки про їх всеземну вершину – організацію, проведення і заключні документи першого світового екологічного Форуму в Ріо-де-Жанейро, відомого як саміт «Планета Земля» 1992 р.

Головне досягнення цього Форуму – підсумкове рішення – Програма дій «Порядок денний на ХХІ ст.» («Agenda 21») [209]. Слід зауважити, що у

цьому важливому документі не згадується поняття «світогляд», хоча звертається увага на важливу роль освіти у підтримці руху до сталого розвитку: «Слід поглибити, в усіх прошарках суспільства розуміння взаємозв'язку між демографічними тенденціями і чинниками та сталим розвитком. Основну увагу слід приділяти діяльності на місцевому і національному рівні. Необхідно забезпечити координацію і впровадження освітньої діяльності в галузі народонаселення і сталого розвитку в рамках як формальної, так і неформальної системи освіти» [209, пункт 5.37].

Зазначена особливість не випадкова, оскільки в країнах Заходу головна увага звертається на конкретику, а не на світоглядні питання. Свідчення цьому – зміст книги німецького експерта з екології Е. Вайцекера [39]. У ній також відсутня світоглядна проблематика, а ключовим є поняття «продуктивні ресурси», обґрунтування якого орієнтує на практичні пропозиції щодо економії нафти, газу та інших засобів життєзабезпечення. Певним винятком є книга Нобелівського лауреата А. Гора «Земля у рівновазі. Екологія і людський дух» [59]. Американський державний діяч стверджує: «Згідно з теорією функціонального розладу, неписані правила виховання дітей та уявлення про те, що означає бути людиною, передаються у сім'ях з покоління в покоління.

Сучасна версія цих правил та уявлень формувалася під впливом того самого філософського світогляду, який призвів до науково-технічної революції: людська істота вважається передусім інтелектуальним створінням, відокремленим від фізичного світу.

Одним із наслідків такого наукового погляду виявилася зміна в уявленнях про Бога. Коли стало зрозуміло, що наука — замість божественного походження — може дати пояснення багатьох природних явищ, то здалося вірогідним і припущення, нібито Творець, запустивши світ у рух за певними правилами, що можуть бути пізнані людиною, усунувся від своїх повноважень і відокремився від світу й тепер лише спостерігає за ним згори» [59, с. 228].

Пошукам шляхів вирішення глобальних проблем приділялася увага й ученими колишнього СРСР. Зокрема, академік М. Мойсеєв вразив світ надзвичайно точним прогнозуванням того, що трапиться з людством і планетою у разі виникнення повномасштабної ядерної війни між НАТО й державами Варшавського договору. Кінець його життя був заповнений діями зі створення часопису «Екологія і життя», організації Міжнародного незалежного еколого-політологічного університету, керівництвом діяльністю Російського національного комітету сприяння Програмі ООН з охорони довкілля, навчальною і видавничою діяльністю.

Маючи повну інформацію економічного, наукового і культурного плану для Росії й більшості інших держав світу, беручи участь у багатьох важливих проектах, М. Мойсеєв переконався у тому, що найбільш реальним шляхом відвернення загроз існуванню людства є не наука і технології, а виховання цілком нової і відповідальної людини, носія «нового світогляду» [165]. Ця переконаність зумовила формування наступного завдання: «Перспективи розвитку людства пов'язані не стільки з технічною досконалістю його цивілізації, скільки з кардинальною зміною *самої цивілізаційної парадигми*, з перебудовою духовного світу людини, зміною всієї її шкали цінностей. Людина має змінити своє уявлення про себе як про «переможця» Природи й стати частиною довкілля, навчитися забезпечувати спільну еволюцію й одночасний розвиток з Природою» [165, с. 12].

Ідеї М. Мойсеєва не випадково набули широкої популярності серед українських і зарубіжних авторів [199]. Творці філософії освіти у нашій країні (В. Андрущенко, В. Кремень, С. Клепко, І. Предборська та ін.) у процесі дослідження глобальних екологічних та інших проблем одноставно висловлюються за орієнтацію освітніх систем усіх держав світу на формування у молоді «нового світогляду».

Як зазначає І. Предборська, «сучасна наукова картина світу свідчить про кризу раціоналістичного світогляду, який орієнтував людину на постійне перетворення світу в своїх інтересах за законами розуму. Сьогодні значення

набуває інший світоглядний підхід: людина повинна впорядковувати своє індивідуальне буття за законами універсального світопорядку» [206, с. 7]. Українська дослідниця наголошує: «З погляду синергетики, людина постає як самодостатня істота, яка перебудовує сама себе у напрямі гармонізації відносин на осі: Людина – Всесвіт. Як у будь-якій відкритій системі, людині не можна нав'язувати шляхи розвитку. Вона сама обирає свій шлях. У точках біфуркації посилюється відповідальність людини за здійснений вибір. Запропонований світоглядний підхід передбачає не перетворення людиною світу за певним планом, а творення себе, що передбачає постійний процес коректування смисложиттєвих орієнтирів» [205, с. 50].

Формування цих смисложиттєвих орієнтирів (тобто світогляду), відбувається «автоматично» у процесі розвитку і розгортання особистості людини впродовж її життя. На початковій стадії через органи чуттів виникає уявлення про зовнішню форму (оболонку) найближчого світу маленької людини – спершу колиски та її оточення, пізніше – рідного дому й більш віддалених теренів. Разом з удосконаленням, ростом і розвитком тіла накопичуються діяльнісні можливості, зростає сила і спритність, з'являється спроможність до елементарного самообслуговування.

Надзвичайно важливу роль відіграє мова, поява і розвиток якої живить уяву і дає базу для більш-менш цілісного сприйняття всього оточення та його частин. Пристрасть дітей до казок і міфів дає можливість уявити недосяжні й невідомі терени, підготуватися до зустрічі з ними й відповідно тренувати головний мозок.

Уже в другій половині ХХ ст. масове поширення телебачення збурило вказаний природний ритм розвитку і тренування головного мозку в аспектах його спроможності до уяви і виконання складних мисленневих дій. Про небезпеку деструктивного й потужного впливу екранних засобів своєчасно попереджали окремі педагоги та психологи (приклад – стаття відомого російського педагога А. Новикова) [180].

Однак невблаганність інформаційно-комунікаційного прогресу не могла бути зупиненою навіть мільйоном подібних попереджень. Тому комп'ютери прийшли в кожную родину. Кращі психологи й науковці Росії провели якнайповніші дослідження впливу персональних комп'ютерів на когнітивний розвиток дітей молодшого віку за період 2000 – 2008 років. У великій статті в часописі «Педагогіка» керівник цього діагностичного проекту Д. Фельдштейн з вражаючою переконливістю навів багато прикладів розладів і відставання дітей у розвитку порівняно з однолітками «докомп'ютерного періоду» [273].

У процесі вивчення формування смисложиттєвих орієнтирів учені пропонують різні варіанти визначення поняття «світогляд». Ця варіативність значною мірою обумовлюється належністю до відповідної наукової дисципліни. З точки зору філософії, світогляд – це «чуттєве сприйняття дійсності, що, органічно поєднуючись із раціональними формами мислення, сприяє формуванню певного узагальненого погляду людини на світ, події та явища об'єктивної дійсності.

Звідси випливає, що світогляд - це не просто знання, а й певні духовні утворення; він надає людині разом зі знаннями про закони різних сфер її діяльності ще й ставлення до них, а тому можна стверджувати, що світогляд поєднує в собі певні інтелектуально-розумові й почуттєво-емоційні компоненти та синтезує цілу низку інтелектуальних утворень: знання, бажання, інтуїцію, віру, надію, життєві мотиви, мету тощо. Складовими світогляду зазвичай постають погляди, переконання, принципи, ідеали, цінності, вірування, життєві норми та стереотипи, що утворюють структуру світогляду з основними її компонентами: пізнавальним, ціннісно-нормативним, емоційно-вольовим і практичним» [24, с. 42].

Поняття «світогляд» до 2000 р. у працях соціологів використовувалося дуже рідко, як правило, для актуалізації поняття колективного світогляду (у тому числі – класового) у порівнянні з індивідуальним ([7] та ін.). Перевага надавалася поняттю «ціннісні орієнтири». З точки зору сучасної соціології,

«світогляд» — це концептуально виражена система поглядів людини на світ, на себе й на своє місце у світі [253].

На відміну від попередніх років, нині особлива увага, приділяється світогляду особистості, аналізу його неповторності. Елементами світогляду є ідеї та концептуальні образи, що створюють певну картину оточуючого світу та самої людини. «На основі цього концептуального світорозуміння виникає оцінка людиною себе, свого оточення, свого життя у світі. Формується система змістів і цінностей, виробляються ідеали, тобто загальні принципи уявлення про благо, істину, красу, користь і т. п. Орієнтуючись на ідеали, людина визначає мету й завдання життя, пізнання, практичного перетворення світу й себе» [253, с. 232].

Українські соціологи вважають світогляд важливою «...формою суспільної самосвідомості людини, через яку вона сприймає, осмислює та оцінює навколишню дійсність як світ свого буття й діяльності, визначає і сприймає своє місце і призначення у ньому. До світогляду входять узагальнені уявлення про світ і саму людину, про спрямованість ходу подій у світі, про смисл людського життя, історичну долю людства тощо, а також система переконань, принципів та ідеалів. Світогляд формується внаслідок практичного освоєння духовної культури суспільства (науки, літератури, мистецтва), в якому панують політичні, моральні, естетичні, правові, релігійні (або атеїстичні), філософські та інші погляди, а також духовні почуття – громадянські, моральні, естетичні, на які спираються віра й переконаність у реальності відповідних громадянських, моральних, естетичних і пізнавальних ідеалів, надія на їхнє здійснення. Формування наукового світогляду в учнів є найважливішим завданням усієї навчально-виховної роботи школи» [58, с. 229].

Аналіз визначення поняття «світогляд» доречно завершити його структуризацією, яка включає в себе:

- світобачення – на основі принципів (*антропоцентризм, гуманізм, монізм, плюралізм, скептицизм, догматизм* тощо);

- світовідчуття – на основі *досвіду* (індивідуального, сімейного, групового, етнічного, класового, суспільного і загальнолюдського);
- світорозуміння – формується на основі *знання*;
- світоспоглядання – на основі *мети*, яка усвідомлюється через універсальні форми діяльності (нужда – потреба – інтерес – мета – засоби – результати – наслідки);
- світосприйняття – на основі *цінностей* (щастя, любові, істини, краси, добра, свободи, справедливості тощо) [277, с. 569].

Лишається дискусійним питання тотожності й відмінностей у головних рисах світоглядів представників усталених груп людей, які постійно перебувають на одній і тій же території. Можливість значних відмінностей між світоглядами (або архетипами поведінки) [86] членів племен збирачів у напівпустелях Африки чи Австралії або мисливців Гренландії самоочевидна й навіть не потребує особливих коментарів.

З одного боку – кожна людина в біофізіологічному сенсі високо індивідуальна і фактично неповторна. Отже, через одні тільки особливості діяльності органів чуттів формується відмінна від інших сприйнята картина навколишнього світу. Додаткові – часто ще більші – відмінності зумовлені близьким і більш віддаленим людським оточенням, до якого входить родина, друзі, тимчасові об'єднання чи трудові або інші колективи.

Реалії життя свідчать про те, що виключно великий вплив на формування особистості людини в її критичні (сенситивні) моменти може справити авторитет чи риси зустрінутої особистості. Додамо: до особливостей індивідуального світогляду свій внесок роблять і генетичні «пredisпозиції», які в позитивному сенсі сподівається використати російський професор С. Савельєв з його «неприродним» (тобто штучним) відбором [237].

Під впливом умов життєдіяльності й рівня відповідного духовного і матеріального розвитку формуються найрізноманітніші варіанти світоглядів. Серед усіх наявних узагальнень їх класифікації, за показником стислості

викладу і кількості перелічених, найбільш переконливо виглядають розвідки Г. Берегової, яка зазначає, що «в історії відомі різні види світогляду: *магічний, міфологічний, релігійний, філософський, науковий*, а також *змішані їх типи*. Типологія (як наука про приведення даних та фактів до певної системи для кращого їх сприйняття) і займається систематизацією видів світогляду, класифікуючи їх за різними рівнями, у кожному з яких визначальним постає:

- *носій* (людина, колектив, група, нація, представники регіону);
- *світобачення й усвідомлення* (усвідомлений, неусвідомлений, частково усвідомлений, буденний, науковий, філософський);
- *історична епоха* (архаїчний, античний, середньовічний, ренесансний, сучасний);
- *морально-ціннісна орієнтація* (егоїстичний, альтруїстичний, гуманістичний, антигуманний, цинічний, націоналістичний);
- *організація* (цілісний, фрагментарний, внутрішньо узгоджений, суперечливий);
- *сприйняття дійсності* (реалістичний, фантастичний, екстрасенсорний, викривлений);
- *ставлення до вищих сутностей* (релігійний, скептичний, нігілістичний, агностичний, атеїстичний);
- *соціальний стан і положення в суспільстві»* [24, с. 43].

Не зупиняючись докладно на аналізі складових класифікації, відзначимо лише важливість для умов сьогодення життєво-практичного і теоретичного рівнів світогляду. Вони мають спільне (щодо матриці поведінки), але у визначальних рисах відрізняються насамперед тими чинниками впливу, що спричинили їх появу.

Перший формується стихійно й емерджентно через щоденний досвід, другий – унаслідок ознайомлення і засвоєння найвищих знаннєвих і ментальних досягнень науковців і мислителів попередніх епох і сучасності. На наш погляд, слід у їх порівнянні й використанні враховувати вищу

узгодженість з генетично успадкованими програмами дій і поведінки людини життєво-практичного світогляду. Як відомо, у людей старшого віку він може сягати форми своєї «життєвої філософії» й скеровуватися на молодь у вигляді «розсипу мудрих висловлювань».

Ще одна значна відмінність полягає у тому, що теоретичний варіант світогляду у разі його формування на основі нових і багатих наукових знань дає змогу успішніше здійснювати прогнозування подій у доволі віддаленому майбутньому й складати на цій основі ефективні й доцільні плани та проекти. Надалі ми намагатимемося використувати якраз останню особливість науково-теоретичного світогляду.

Хоч у глибинній своїй основі парадигма життєдіяльності спирається на ідею максимально широкого і постійного використання «наймолодших» за часом появи технологій та засобів і через це може відноситися до життєвої практичності, в своїй теоретичній частині вона засвідчує тривалість і високу протяжність історичного розвитку та ускладнення.

Загальновідомо, що до сучасного високотеоретичного філософського осмислення світу і свого буття людство піднялося, долаючи низку сходинок буденно-практичного, міфологічного та релігійного світоглядів. На час цього руху припала перша тофлерівська «цивілізаційна хвиля» – перехід від збиральництва і мисливства до продуктивного землеробства і тваринництва [268-269]. Винайдення та удосконалення засобів фіксації інформації на тривких носіях дало змогу знайомити оточення і транслювати наступним поколінням знання та висловлювання, які раніше могли зберігатися тільки через усну традицію.

Тільки через тисячі років розвитку аграрних цивілізацій у соціумах-лідерах – Месопотамії, Єгипті, Індії, Китаї, Греції, Римі – успішно і майже незалежно були висловлені і зафіксовані перші філософські вчення. Головні риси їх подальшого поширення, удосконалення, взаємовпливу й розвитку загальновідомі, а тому на цьому ми не будемо робити наголос. Відзначимо тільки той факт, що згадані вище новітні відкриття у сфері дослідження

мозкової діяльності свідчать про те, що достатні спроможності кожного індивідуума до правильного сприйняття, розуміння і включення в «операційну базу» свого мислення усіх абстрактних філософських та інших понять і термінів виникають у головному мозку старших підлітків і молоді. Якщо учнів молодшого віку це цікавить мало, то вказана вікова група має гостру потребу в отриманні філософських і високонаукових знань – вони в цей період швидко завершують формування індивідуального світогляду і добудовують матрицю власного мислення.

Саме для того, щоб цей світогляд виявився дійсно «новим» і придатним для вирішення на його основі сучасних глобальних проблем людства, він має формуватися на основі поєднання досягнень філософії та найбільш прогресивних сучасних природничо-математичних та інших наук. Відомий український дослідник філософії науки М. Максюта переконаний у важливості й результативності подібного поєднання: «Наука посіла особливе місце і в матеріальному виробництві, і, як форма суспільної свідомості, ініціюючи сучасну наукову культуру, вона є вищою формою пізнання, заснована на відповідному методі дослідження виявлених властивостей, їх вивчення шляхом накопичення, узагальнення фактів і, завдяки практично-експериментальному чи іншому способу, підтвердженням формування нового знання» [150, с. 4].

Згідно з ідеєю прогресу, все достатньо цивілізоване людство невпинно рухається вперед і вгору саме цим подвійним чином – постійно і все швидше накопичується знання, не зустрічаючи через свою нематеріальність якихось меж зростання, одночасно нарощується й матеріальне багатство, що цілком може загальмуватися через існування межі у вигляді лімітованості природних ресурсів ([159] та інші подібні твори, більшість яких були інспіровані діяльністю Римського клубу).

Якщо античні греки можуть уважатися родоначальниками підвищеної поваги до точних наук і високих технологій (переконливими доказами може бути творчість Архімеда і довготривала й успішна діяльність «академії наук»

в Олександрії часів Птоломеїв), то ідея лінійності поступу через економічне зростання ще старша і походить, фактично, з проповідей Мойсея. Адже нескладно дійти до такого висновку: для реального економічного зростання необхідний орієнтований у майбутнє світогляд, що охоплює не кількох осіб, а переважну більшість громадян і групу соціально-економічних лідерів. У цьому разі всі погоджуються з тим, що для економічного зростання необхідне економне і раціональне використання фінансових та інших ресурсів, вкладення їх у промисловість, освіту, науку і культуру.

Відокремлення ідеї прогресу від християнської релігії тривало приблизно півтори-дві сотні років і завершилося у ХХ ст. ототожненням прогресу й економічного зростання через прискорений розвиток наук і технологій. Ще у ХІХ ст. першими соціологами була висловлена думка про бажаність «наукової керованості» всього цього процесу. Потреба у цьому була підтверджена зростанням ролі державного управління і придушення волі і бажань переважної більшості населення (навіть США після економічного краху 1929 р. вимушені були від вільного ринку перейти до «керованого»).

Не тільки дві світові війни, а й економічне зростання другої половини ХХ ст. довели не стільки помилковість вказаної наукової парадигми, скільки силу філософських законів діалектики – кількісне зростання на межі закінчення другого тисячоліття вийшло на якісний злам, на очевидну непридатність попереднього світогляду і обраних засобів та методів забезпечення життєдіяльності країн Заходу.

Дуже вдало оцінив цю ситуацію відомий американський соціолог-консерватор Р. Нісбет: «У швидкому поширенні розчарування в ідеї економічного прогресу дуже явний страх перед обмеженістю й виснаженням ресурсів, що черпаються із землі, морів і атмосфери, які життєво важливі для економічного росту. Згадаємо, що однією з головних передумов сучасної ідеї прогресу була незмінність природи, яка обов'язково буде завтра такою ж, якою вона є сьогодні і якою була вчора. На підставі такої впевненості в

природі, що завжди є й буде однією й тією ж, прихильники наукової парадигми могли радісно стверджувати, що при такій незмінності сьогодення має перевершувати минуле просто завдяки приросту знань» [179, с. 505].

Цей підхід відійшов у минуле. Нині домінуючою має бути *гуманітарна парадигма* розвитку, яка визначає зміст модифікації вищих цілей наукових знань і всього світогляду.

1.3. Нова гуманітарна парадигма як теоретико-концептуальна модель становлення екологічного світогляду

З'ясування сутності поняття «парадигма» невід'ємне від розуміння провідного постмодерністського принципу ХХ ст., який наголошує, що істина відносна, і це, у свою чергу, привело до розуміння відсутності можливості існування абсолютно точного знання [47, с. 79]. Пріоритет у застосуванні та популяризації парадигмального підходу в науці належить американському історикові та філософу науки Т. Куну. Так, у відомій книзі «Структура наукових революцій» (1962) Т. Кун стверджує, що наукове співтовариство формується шляхом прийняття певних парадигм. «Цим терміном я позначаю, – писав він, – наукові завоювання, повсюдно прийняті, з яких складається, нехай навіть на якийсь певний час, модель проблем і рішень, що влаштовує тих, хто займається дослідженнями в даній галузі» [260, с. 17].

Такий підхід дозволив Т. Куну виокремити чотири етапи у розвитку будь-якої наукової дисципліни. Так, перший етап передувє встановленню парадигми; другий – позначає процес формування парадигми, появу наукових джерел, у яких обґрунтовується парадигмальна теорія; третій етап відображає вже безпосереднє панування парадигми («нормальна наука»); а четвертий відзначається кризою у науковій революції, що полягає у зміні парадигм, переходу від однієї парадигми до іншої.

У цілому, зміна парадигм, як стверджує О. Вознюк, «дещо більше, ніж чергування теорій і концепцій, що висуваються тими або іншими авторами. Зміна парадигм – це зміна відношень до об'єкта дослідження, що передбачає зміну дослідницьких методів і цілей, а іноді і зміну самого предмета дослідження» [47, с. 25].

Ще більш широкий зміст укладав у цей термін видатний американський фізик та еколог Ф. Капра, який запропонував протиставлення двох парадигм – старої (класичної, картезіанської-ньютонівської) і нової, яку він називав «холістичною» або «екологічною», покликаною замінити собою раціонально-дискретну методологію ортодоксальної науки Нового часу. Парадигма, за Ф. Капрою, визначається як сукупність понять, цінностей, практик, що утверджуються науковим співтовариством і що формують певне бачення реальності, засноване на тому, як наукове співтовариство самоорганізовується [312, с. 6.].

Якщо вести мову про сучасний стан розвитку та парадигмальність людського мислення, то необхідно зазначити наступне. На межі тисячоліть почало відбуватися радикальне переосмислення науково-філософських підстав людського пізнання, що мають прийти на зміну традиційним канонам і цінностям класичного, «нормального» раціоналізму.

Так, у самому підґрунті великої класичної філософії приховувалося протиріччя, котре під впливом історичних змін просто не могло не вийти на поверхню, тим самим поставивши під сумнів саму сутність та правомірність класичного погляду на людське мислення та його роль і місце в системі життєвих звершень людини. Як справедливо вказує О. Більовський, гіпертрофований погляд на роль абсолютного розуму та його тріумф в історії закономірно обернувся його повним вигнанням з пенатів філософії. Окрім того, криза сучасної цивілізації є надмірно відчутною реальністю, щоб не віднайти свого вираження у формах філософського мислення. Так, гносеологічні ілюзії мислення постмодерну знаходять своє історичне

«виправдання» у своїй практичній «істинності», а точніше – у неістинності існування сучасної людини [28].

На необхідності парадигмальних змін філософського мислення у сучасних умовах наголошує В. Гурбич, стверджуючи, що сучасний світ на зламі тисячоліть переживає нову велику трансформацію, котра водночас розгортається у багатьох площинах – економічній, соціальній, культурній, технологічній та геополітичній тощо [70, 71].

Показово, що антропологічна парадигма буття людини вичерпала себе, і вирішення проблем людства може відбутися тільки за умови переходу до нової парадигми буття людини, що вимагає введення нових понять та принципів життєдіяльності.

Погоджуємося з думкою В. Сабодухи, який вказує, що нагальним завданням сучасних досліджень є пошук нових методологічних підходів та ідей для розв'язання глобальних проблем людства [235]. Очевидність все більшого поглиблення кризи у системі взаємозв'язків «людина – природа» знову і знову висуває на перший план проблему сталого розвитку (sustainable development). Один з головних її аспектів – стан ресурсів, якими володіють окремі нації і людство в цілому. [40]

Слід зауважити, що концепцію сталого розвитку сьогодні починають розглядати у якості нової парадигми розвитку суспільства. Так цю концепцію інтерпретують сучасні дослідники не тільки в рамках зміни взаємовпливів людини та природи задля ефективного економічного зростання, а як глобальну скоординовану стратегію виживання людства, спрямовану на відновлення та збереження природних екосистем біосфери [255].

У дисертації А. Пшихаєва, присвяченій концептуалізації нової парадигми сталого розвитку на рівні сільського господарства звертається увага на актуальність потреби усвідомлення різниці між економічним зростанням як домінантою ринкової парадигми, що привело світове співтовариство до системної екологічної кризи, та парадигмою сталого розвитку, при якій у центрі уваги знаходиться екологічна складова [210].

Основними принципами сталого розвитку є: покращення якості життя; гарантоване здоров'я людей; задоволення основних життєвих потреб як населення, так і майбутніх поколінь; боротьба з бідністю; раціональні структури виробництва та споживання; раціональне природокористування; збереження екосистеми, захист клімату та озонового шару; забезпечення екологічної безпеки; усунення всіх форм насилля над людиною та природою тощо. Теоретичним підґрунтям концепції сталого розвитку є усвідомлення економічних, соціальних та екологічних проблем, а також розроблення шляхів їх розв'язання. При цьому забезпечення безперервного сталого розвитку має підкріплюватися визначеною інформаційно-аналітичною системою у рамках таких базових сфер, як соціальна, економічна й екологічна [27, с. 43 – 48].

Разом з тим, як зазначають Л. Лиско та Т. Туниця, окрім нерозривно взаємопов'язаних складових стратегії сталого розвитку – економічної, соціальної та екологічної, не береться до уваги найголовніша складова – духовна. Автори приходять до висновку, що це може означати неусвідомлення світовим співтовариством того, що найглобальніші проблеми людства неможливо вирішити, не подолавши перш за все зубожіння і деградацію духовної сфери сучасного людства [142, с. 19].

У зв'язку з цим, вітчизняні автори наголошують на тому, що власне духовні цінності мають стати мірою індивідуального та національного багатства кожної людини у результаті переходу людства до сталого розвитку. І що надзвичайно важливо, докорінна зміна світогляду є найголовнішою умовою для успішної реалізації концепції сталого розвитку, і саме людина стоїть у центрі даної концепції [255].

Саме людина, як наголошують І. Предборська, В. Гайденко та ін. вчені, має стати точкою відліку у науковому знанні про світ. На постнекласичному етапі розвитку філософії та науки людина мислиться не просто як певний окремий елемент картини світу, але є активним учасником усіх процесів, що відбуваються як у соціумі, так і в природі. Однією з найвизначніших ознак

розвою науки сьогодні є те, що наука «олюднюється», досліджуються найрізномітніші можливі характеристики людини як суб'єкта, учасника пізнавального процесу. В основі нового світобачення міститься модель саморозвитку нової людини сучасного швидкозмінюваного та самоорганізовуючого світу, при цьому знання вже перестали вважатися джерелом панування та влади, а виступають умовою внутрішньої трансформації особистості. А отже, пізнання розглядається як двобічний процес, у якому людина, яка пізнає та прагне істини, в той же час стикається з потребою саморозвитку, самозмінювання та самовдосконалення [204].

Слід наголосити, що нова наукова парадигма, звичайно ж, має ґрунтуватися на концепті нової людини як фундаментальної цінності гуманізму. Сьогодні ми ведемо мову про потребу в новому гуманізмі сучасних та майбутніх поколінь людства, адже тривожна ситуація, екзистенціальна невизначеність означає, по суті, втрату основних моральних і світоглядних опор сучасного людства.

За визначенням давньоримського політика і філософа Цицерона, гуманізм було визнано вищим культурним та моральним розвитком людських здібностей в естетично закінченій формі у поєднанні з м'якістю та людяністю.

Як усвідомлення природних вимог гуманності, гуманізм почав формуватися близько двох з половиною тисячоліть тому, сьогодні новітній дискурс гуманізму позиціонує себе як логічне продовження гуманістичного світогляду Античності, Ренесансу та Нового часу. Так, гуманісти Ренесансу здійснили справжню революцію в умах сучасників, поставивши в центр Всесвіту не Бога-творця, а Людину-творця у всій її силі та слабкості, чесноті та пороці, волі та відповідальності.

Віддавши належне величі людської думки, можна було б залишити подальші дискусії на тему ренесансного гуманізму історикам, філософам, мистецтвознавцям і культурологам. Однак цей феномен, ставши відповіддю на виклики свого часу, зазнав ряд істотних трансформацій в епоху

Просвітництва і вийшов сьогодні далеко за межі свого первісного змісту і сенсу. Він став одним з прогресуючих планетарних рухів сучасної світової цивілізації.

Відомо, що XXI ст. не стало часом тиші та спокою. Світоглядна палітра не тільки ускладнюється, але й робиться більш крихкою та нестійкою. У цих умовах у світовому науковому та політичному співтоваристві йдуть пошуки такої ціннісної платформи, яка стала б універсалією, здатною бути тією, справді загальнолюдською основою, на якій і вибудовуватиметься міжкультурний і міжцивілізаційний діалог [146, 244].

У якості одного з таких наріжних каменів розвитку сучасної світової культури й розглядається новий гуманізм. Як світоглядний рух, новий гуманізм перебуває в стані пошуку та розвитку, створюючи для себе все нові форми тематичного, організаційного та інституційного оформлення.

Важливо у контексті нашого дослідження звернути увагу на спільне та відмінне між поняттями «гуманітарний» та «гуманістичний». Так, загальновідомо, що поняття «гуманітарний» закріпилося за комплексом наук (гуманітарні науки), що мають своїм предметом ті чи інші прояви людської духовності, тобто за філологією, етикою, філософією, історією, естетикою, юриспруденцією тощо. Представників цих наук стали називати гуманітаріями, на відміну від гуманістів, тобто тих людей, які керуються у своїй діяльності гуманістичними ідеалами.

Необхідно зазначити, що принципова відмінність між гуманітарними та природничими науками з особливою силою була підкреслена баденською школою неокантіанців (особливо Г. Ріккерта), які вважали, що натуралісти пізнають об'єктивні предмети, а їх метою є опис загального, типового, універсального (тобто пошук законів природи), а гуманітарні науки вивчають прояв людського духу, суб'єктивність і унікальність людського життя. Г. Ріккерт вказував, що в гуманітарних дослідженнях на перше місце виходять цінності людського життя (значущі історичні події, життя та діяльність видатних діячів, геніальні літературні твори тощо). Це

протиставлення гуманітарних і природничих наук було підтримано також представниками феноменологічної герменевтики, які вказували, що в природознавстві прагнуть до пояснення подій (природи), а в гуманітарній сфері можливе лише розуміння феноменів людського життя.

Історична традиція тлумачить таким чином термін «гуманістичний» як характеристику системи цінностей, що підносить людину; тобто про гуманізм, гуманний, гуманістичний говорять лише тоді, коли мають на увазі діяльність, навчання, соціальний інститут, вчинки, які вивищують людину та сприяють їй благу, щастю, свободі, справедливості. Відповідно, термін «гуманітарний» співвідноситься з певними професійними заняттями, спрямованими на розуміння і тлумачення поведінки людини, її духовного життя, світу людської культури. Усі ці заняття об'єднуються терміном «гуманітарні науки».

Разом з тим, спільнокореневе слово (Ното), що лежить в основі зазначених термінів, говорить про сенсоутворюючу їх єдність. Якщо звернутися до вихідної традиції трактування гуманітарних наук, висхідної до великих гуманістів Відродження, то відомо, що під гуманітарними заняттями вони мали на увазі не просто вивчення поезії, риторики, античної філософії (ця інтенція завжди існувала в історії), а щось більш високе – пізнання мудрості через слово, звеличуючи людину. Іншими словами, гуманітарні науки лише тоді відповідають своїй споконвічній функції, коли відкривають у людині особистість, її неповторність і унікальність, її вищу самоцінність, коли вони служать гуманістичним ідеалам [128, с. 30 – 37].

Соціокультурну реальність сьогодення обґрунтовує О. Рогова, досліджуючи аксіологічні засади гуманістичної парадигми в освіті. Вона вважає, що система цінностей людської діяльності втратила свою привабливість, імперативність, спостерігаються суттєві зрушення у підпорядкованості системи цінностей, при цьому ціннісна позиція людства характеризується як «нестійкість» та «виродження» [219, с. 56].

О. Рогова переконує нас у тому, що системи цінностей, сповідуваних цілим людством, окремими державами й націями, певними соціальними групами й окремими індивідами зокрема, ще ніколи не відігравали такої надзвичайно вирішальної ролі «у визначенні не просто стратегій змісту та спрямованості людській історії, але й того, чи буде ця історія мати продовження, чи вона обірветься» [219, с. 56].

«Людина захворіла яскраво вираженою дезорієнтацією, не знаючи більше, за якими законами жити» [191, с. 35]. Сьогодні існує нагальна необхідність переходу від контролю та підкорення людиною природи до підсилення контролю людини над собою.

Аналізуючи поняття «парадигма» та її найновіший гуманітарний варіант, наведемо створене українським науковцем Є. Адоньєвим достатньо повне табличне співставлення головних її характеристик з аналогами класичної природничо-наукової парадигми, яка визначала стратегію і тактику «прогресивного» кількатисячолітного розвитку людства, негативно оціненого не тільки Р. Нісбетом [179] та іншими науковцями з критичним мисленням, а й реальною життєдіяльністю всього людства:

Таблиця 1.1.

Зіставлення традиційної й гуманістичної освітніх парадигм [4, с. 13]

	<i>Традиційна освітня парадигма</i>	<i>Гуманістична парадигма освіти</i>
1. Головне завдання людини	1. Розуміння сутності світу, науки, виробництва з метою зміни і використання для реалізації свого життєвого сенсу.	1. Розуміння свого місця у світі (як частини його цілісності)
2. Головне завдання освіти	2. Дати знання про світ та існуючі засоби діяльності в науці і виробництві, забезпечити професійну підготовку людей.	2. Озброювати методологією творчої діяльності, методологією проектування і передбачення можливих наслідків майбутньої діяльності
3. Тенденція освіти	3. Підготовка студентів до майбутнього життя	3. Навчання жити «тут і тепер», не завдаючи незручностей іншим, навчання жити в умовах постійних змін
4. Головна ціль навчання	4. Набуття знань	4. Саморозвиток, самовдосконалення, «know how»
5. Наукова основа діяльності	5. Природно-науковий метод (моделювання, експеримент)	5. Творча інноваційна діяльність. Уявний експеримент
6. Підрунтя навчання	6. Сталі знання	6. Критичне і логічне осмислення конкретних ситуацій
7. Орієнтація навчання	7. Знання всіх галузей наук (часто у відриві від життя)	7. Орієнтація на вирішення конкретних проблем, котрі стоять перед суспільством, людиною
8. Характер процесу навчання.	8. Знання про світ, діяльність, про себе накопичуються заздалегідь	8. Знання про світ набуваються в діяльності, що імітує майбутню професійну
9. «Керівник» навчального процесу	9. Викладач-режисер навчального процесу	9. Режисура лежить в структурі матеріалу, покладеного в основу навчання
10. Завдання виховання	10. Формування особистості для колективу і через колектив.	10. Свобода особистості.
11. Роль етики й моральності	11. Можливі й формуються гуманітарною освітою	11. Необхідні для прийняття рішень і бажані у процесі будь-якої діяльності

У подоланні проблеми роздвоєння наукового знання на природничо-наукове та гуманітарне мова йде не про штучне зрощення природничо-наукового та гуманітарного підходів, як зазначає Т. Радзіняк, а про осмислення об'єкта пізнання шляхом внутрішнього узгодження його духовного, культурного та природничо-наукового сенсів, «взаємонаближення їх на сутнісному підґрунті, на основі цілісності історичного контексту,

ідейного змісту історичного прогресу». Суспільні запити вимагають від науки не просто примирення духу та тіла, а гармонічності та узгодженості, що можна здійснити за умови чіткого розуміння явищ та процесів сучасного буття [212].

Криза гуманізму як вияв кризи у духовній культурі характеризує сучасне буття людини, – про це наголошує сьогодні Р. Арцишевський [13]. Продовжує відбуватися знецінення людського життя, людина виступає засобом у досягненні якихось позаособистісних цілей, справжні гуманістичні ідеали та цінності втрачаються, викривлюються, на зміну їм приходять ерзаци масової культури, які породжуються і підтримуються присмерковими сторонами людської свідомості, – споживацтво і меркантилізм у людських відносинах, панування тощо.

Людина перестала бути найголовнішою цінністю, а духовна культура – засобом духовного збагачення і розвитку Людини. У світі запанувала антикультура, в якій людина розглядається лише як засіб «осягнення влади й багатства». Однією з головних причин кризи сучасної культури в цілому й, зокрема літератури і мистецтва, науки і освіти, є їх комерціалізація, тобто підпорядкування законам ринку, де все стає товаром, все купується й продається, і цінність усього вимірюється його ціною, а точніше, – зиском, отриманим від його «реалізації». Усі сфери культури роз'їдаються іржею користолюбства. Духовні цінності перетворюються на товар або стають засобом досягнення влади чи збагачення [13, с. 8 – 9].

Абсолютизація ролі науки без урахування ціннісних вимірів людського буття призвела до всевладдя технократизму й дегуманізованого технократичного мислення, до знецінення «людини духовної», до дегуманізації суспільства.

За визнанням багатьох дослідників, проблема людини у XXI ст. стала, по суті, центральною в науці і в філософії. Це було спричинене як пошуками причин дегуманізації суспільних відносин і знецінення людського буття, так і закономірним розвитком науки, яка на основі досягнень природознавства і

суспільствознавства змогла приступити до вивчення людини як складноорганізованої біосоціальної і тілесно-духовної істоти.

Мова може йти лише про *практично і духовно вже освоєну людиною частину Всесвіту* – «світ людини», який постійно розширюється, збагачується і змінюється. Дуже часто цей «світ людини» ототожнювався в некритичному, догматичному чи метафізичному мисленні із Всесвітом, але кожен новий крок, кожен новий «прорив» у теоретичному і практичному освоєнні дійсності демонстрував помилковість і хибність такого ототожнення.

Інша поширена помилка в розумінні світу полягала в тому, що люди вважали, нібито вони пізнають світ таким, яким він є сам по собі, безвідносно до самих людей, хоча насправді вони могли пізнати лише те, що перебувало з ними в якомусь відношенні, оскільки все «безвідносне», тобто те, що ніяк не торкалося їхніх інтересів і потреб, не могло бути ними навіть помічене чи усвідомлене. Тому *освоєна людиною дійсність або «світ людини» – це обов'язково завжди «людина – світ» або «світ – людина», тобто частина дійсності, яка існує чи знаходиться у певному відношенні до людини.* У зв'язку з цим, зміст того, що ми визначаємо як «світ людини», може бути розкритий лише як взаємодія вже досягнутої частини або фрагменту Всесвіту з людиною, ця взаємодія має різні сторони й аспекти: онтологічні, гносеологічні, соціальні, практичні, теоретичні, пізнавальні, оцінні та інші [13, с. 15].

Зважаючи на це, провідною метою нового гуманізму має стати віднайдення золотієї середини між знанням та відповідальністю у світових глобалізаційних процесах. Саме гуманістичні цінності будуть тією ланкою, що уможливить налагодження взаємозв'язків між компонентами у системі «людина – природа – соціум».

Розмірковуючи над проблемою становлення нової наукової парадигми, А. Теклюк наголошує на тому, що неадекватне наповнення конкретним змістом поняття раціональності та сповідування такого стану на практиці

призвело до кризи людської культури у пізнавальному та смисложиттєвому сенсах, ця криза зумовлюється тим, що конкретний набір принципів і правил, якими керується в своїй діяльності людський розум (жорстка детерміністичність, лінійність, редукціонізм тощо), виявилися малоефективними в організації суспільного життя, перетворенні зовнішнього середовища та освоєнні світу в цілому.

Автор приходять до правильних висновків про те, що нова парадигма у науці має ґрунтуватися на ідеї нелінійності, її мета не просто об'єднати природничо-науковий та гуманітарний компоненти культури, а й трансформувати розуміння всезагальної ролі метамови, що синтезує фундаментальні закони філософії, природознавства й синергетики. Учені наголошують на потребі нової наукової раціональності, яка надасть можливість досягнути нові зрізи реальності, нові пізнавальні горизонти, характерними рисами яких є становлення, нелінійність, нестационарність, нестійкість. Пошук нової наукової парадигми, нової раціональності є, по суті, пошуком нової «екологічної ніші» людини [264].

Цікавими з цього погляду є ідеї В. Сабірова, який вважає, що гуманітарна парадигма сучасної філософської антропології повинна набути наступного вигляду: «людина↔світ↔ «Я» людини» [234].

Так, *першим* елементом гуманітарної парадигми, на думку автора, є «людина». Такий елемент парадигми, з одного боку, обумовлює необхідність розглядати людину як основний предмет, об'єкт сучасної філософської антропології, а з іншого, – зобов'язує не вважати її єдиним і вищим предметом. Відповідно до цього елементу гуманітарної парадигми, стверджується, що природа та сутність людини можуть бути виявлені й описані тільки в системі її взаємовідносин з навколишнім світом (з не-Я). Людина виступає головною стороною у взаємовідносинах з навколишнім дійсністю, вона інтегрує в собі не тільки матеріальне (представлене в ньому природне і суспільне), а й ідеальне (суб'єктивізоване, духовне, індивідуальне).

Основні питання, які вирішує сучасна філософська антропологія, стосуються активного, діяльного впливу людини на оточуючу її об'єктивну дійсність, «представленість» людини в природі, суспільстві, культурі [234].

Другим елементом гуманітарної парадигми В. Сабіров називає «світ». Цей елемент у взаємозв'язку з першим – «людиною», з одного боку, обумовлює необхідність розглядати навколишній світ у баченні людини, її вимірі, а з іншого, – ставить за вимогу не суб'єктивувати його і не розчиняти в уявленнях людини. Згідно з цим елементом гуманітарної парадигми, можна стверджувати, що людина живе в навколишньому світі, який є об'єктивною реальністю й існує за незалежними від людини законами. Навколишній світ, по-перше, є реальним середовищем, де живе й діє людина, по-друге, фактором, що формує і багато в чому визначає її становлення й розвиток.

Сучасну філософську антропологію цікавлять питання взаємовідносин у системі «людина↔світ», і в системі «світ↔людина». У першому випадку більше уваги приділяється вивченню активного впливу людини на навколишній світ, форм її поведінки, «представленості» людини у світі (цей аспект В. Сабіров визначає провідним), у другому випадку – вивчення впливу навколишнього світу на природу, сутність людини, «представленості» світу в людині. У рамках взаємин «людина↔світ» розглядаються проблеми взаємовпливів людини зі світом, як з тотальною цілісністю, так і з окремими його реаліями: природою, суспільством, культурою.

Третій елемент гуманітарної парадигми: «Я» людини, з одного боку, обумовлює необхідність вважати «Я» людини найважливішою складовою природи, сутності людини, з іншого, – зобов'язує не зводити всю характеристику людини лише до її «Я». Відповідно до цього елементу парадигми, можна стверджувати, що «Я» є важливим компонентом внутрішнього духовного світу людини, що дозволяє усвідомлювати себе як самостійну особистість, розуміти своє місце і роль у навколишньому світі. «Я» дозволяє людині відчувати себе здатною на вільні дії та відповідальні вчинки, відчувати себе суб'єктом у навколишньому світі; будувати певним

чином своєї взаємини з ним, з іншими людьми, з самим собою, переживати свою значимість або незначимість у взаємодії з «не-Я» [234].

Четвертий елемент гуманітарної парадигми: «↔» (взаємність). Даний елемент парадигми, з одного боку, обумовлює необхідність розглядати людину у всіх її взаємозв'язках з навколишнім світом, (з не-Я), зі своїм «Я», з іншого, – зобов'язує не вважати її визначальною стороною в цих взаєминах. Відповідно до усіх цих елементів парадигми, можна стверджувати, що людина є продуктом численних зв'язків, перебуває у взаєминах як з навколишнім світом взагалі: «людина↔світ», так і з окремими реаліями цього світу: «людина↔природа», «людина↔суспільство»; «людина↔культура»; «людина↔«не-Я» (інша людина); «людина↔ «Я» людини».

В. Сабіров переконаний, що нова гуманітарна парадигма дозволяє сучасній філософській антропології забезпечити завдання, як писав М. Гайдеггер, «повернути людину до своєї сутності, до людяності». Вона дозволяє вирішити такі конкретні завдання:

- розглядати людину як пріоритетний об'єкт і предмет філософського дослідження;
- досліджувати навколишній світ у людському баченні;
- вивчати об'єктивні реальності, які визначають людину й існують у взаємозв'язку з нею;
- аналізувати людину у позиції активного суб'єкта, котрий пізнає та перетворює світ;
- виявляти всі взаємозв'язки людини з основними реаліями світу (природою, суспільством, культурою);
- виявляти основні завдання людини у навколишньому світі;
- вивчати механізм рефлексії людини, процедуру розуміння нею сенсу свого життя, його реалізації;
- пояснювати людині її місце та роль в навколишній дійсності [234].

Серед цих означених завдань для людини найбільш важливим є розуміння нею свого місця, призначення та ролі в навколишньому світі. Сучасна філософська антропологія пропонує людині три основні варіанти відповіді на питання про її місце у світі (метафорично):

1. Людина – це «ЦАР ПРИРОДИ» (людина – визначальна сторона у взаєминах «людина ↔ світ»).

2. Людина - це «МІЗЕРНА ПШЦІНКА» (людина – пасивний об'єкт, споглядач у навколишньому світі).

3. Людина – це «ТИМЧАСОВИЙ ГІСТЬ» (людина – суб'єкт, який прийшов у цей світ з метою пізнати, облагородити та удосконалити його і потім гідно піти з нього, звільнивши своє місце для інших людей).

Сучасна філософська антропологія віддає перевагу третьому варіанту, а саме інтерпретуванню людини перш за все у якості «тимчасового гостя» у цьому світі. Вважається, що в рамках такого розуміння місця і ролі людини в навколишньому світі можна найбільш адекватно відповісти на головні питання, які цікавлять людину: Хто я? У чому моя сутність? Що за світ оточує мене? Що я можу знати? Що я можу робити? На що я можу сподіватися? Що є моє «Я»? Яке моє місце в навколишньому світі? Чи можу я бути вільним у цьому світі? У чому полягає моя місія в світі?

Обумовлено це тим, що навколишній світ людини (природа, суспільство і культура) існують як об'єктивні та незалежні від конкретної людини реальності. Людина не може змінити фундаментальні закони світу, що її оточує. Разом з тим, людина може пізнати фундаментальні закони навколишнього світу і на базі цих знань у міру своїх сил та можливостей його удосконалити, облагородити та гармонізувати [234].

Таким чином, нова, гуманітарна парадигма сучасної філософської антропології, «людина ↔ світ ↔ «Я» людини», дозволить, на думку, В. Сабірова розглянути людину як головний предмет дослідження, вивчити світ у людському вимірі, пояснити людині її місце і роль у навколишньому світі. Ця парадигма покликана нагадати сучасному людству про справжню

міру втраченого у людському розвитку. Замість того, щоб бути технологією практичної реалізації універсальності та цілісності людської особистості, освіта в добу постмодерну перетворюється на інструмент адаптації індивіда до функціонування у відчужених умовах існування [28].

Епоха постмодерну висунула неklasичні й постнеklasичні парадигми та образи науки, котрі кардинально відрізняються від колишніх. Так, з'являється все більше підстав говорити про «гуманітаризацію» найпозитивніших, «нормальних» наук, розвиток яких усе більшою мірою виявляє ізоморфність їх людиномірної сутності та структури гуманітарно-духовних наук.

Сучасні методологічні дослідження показують, що логічні та структурно-динамічні особливості діалогу людини з людиною все більшою мірою відкривають свою реальність у природничих науках, про що свідчить швидке розширення безлічі «людиноморфних» категорій, понять, принципів і закономірностей у цих науках. Так, зокрема, мова йде про синергетичний «новий діалог людини з природою», концепцію «ноосфери» Землі, єдину теорію поля (як аналог філософського вчення про всеєдність), «антропний принцип» в космології, принципи релятивності, невизначеності та додатковості як фундаментальні прояви діалогічності та ін.

У цьому контексті окремого розгляду вимагає діалектика взаємодії парадигм, зокрема *природничо-наукової та гуманітарної*. «Різні теоретичні парадигми не можуть вважатися, на думку Т. Куна, несумірними. Взаємодія «парадигм» відбувається не через створення понять-аналогів і «примирювальних» моделей, як вважає Г. Розенберг, а через систему суперечностей та «боротьби суперечливих теорій». Результатом взаємодії парадигм має стати «зведення воєдино позитивних досягнень, одержаних різними дослідниками, які виходять з різних лінгвістичних настанов і постулатів» [221, с. 18].

Сучасні тенденції розвитку філософії й наук дають змогу виокремити тенденцію поділу знань на природничі (sciences) й гуманітарні (humanities). При цьому гуманітарні знання покликані допомагати розуміти й

осмислювати ті тенденції та явища, що пов'язані з духовним досвідом людства. Бездоказовість (точніше – суб'єктивність) гуманітарних знань, проблематика сумісності гуманітарності та природничо-наукових знань як таких призводить до природного взаємоспростування та протиставлення основних способів пізнання світу і Людини. Виходом з подібного поділу та протиставлення є не штучне зрощення гуманітарного та природничого підходів, а осмислення об'єкта пізнання шляхом внутрішнього узгодження єдності культурального, духовного і природничого. Подібне узгодження стає можливим, якщо ми чітко розмежовуємо гуманітарність і гуманізм, переходимо від людиноцентрованості до цілісного розуміння явищ і процесів сучасності.

Як стверджує Г. Тульчинський, сучасна гуманітарна парадигма є системою тем, методів та способів осмислення, що властиві гуманітарним наукам. Гуманітарне знання у кінці ХХ – на початку ХХІ ст. починає долати гуманізм як свою мету і джерело. Проблема посилюється ще й специфікою гуманітарного знання. Результати цієї діяльності можуть позначатися унікальністю, неповторним особистісним характером, оцінністю, емоційною забарвленістю. У цьому випадку можна говорити не стільки про знання і пізнання, скільки про зародження смислів та осмислення (розуміння). Цій сфері, з її смисловою неоднозначністю, протистоїть наука, переважно природознавство й математизовані науки [272].

У найзагальнішому вигляді, як указує російський учений Г. Тульчинський, зміст гуманітарності вибудовується за допомогою декількох рівнів:

І. Сутність, ядро гуманітарності утворює проблема свободи. Свобода є джерелом творення нової реальності. При цьому, єдиним носієм свободи є людська істота. Проявом цієї здатності є свідомість людини, її розум і все те, що зазвичай зв'язується з інтелектуальною, духовною діяльністю.

II. Носієм свободи й духовного досвіду свідомості є не просто людина, а особистість, межі якої (часові та просторові) визначаються і задаються саме межами свободи як відповідальності.

III. Психосоматичною основою особистості є людина як представник певного біологічного виду.

IV. Формування й розвиток людської особистості забезпечує культура як позагенетична система утворення, збереження і трансляції соціального досвіду. Саме освоєння конкретних культур забезпечується соціалізацію та індивідуалізацію особистості.

V. Соціальна, політична, економічна, природна інфраструктура, що забезпечує збереження й розвиток конкретних культур.

З цієї системи цінностей впливають і деякі особливості гуманітарної парадигми. Зовнішній її шар (рівень) пов'язаний з розглядом інфраструктури культур – середовища, умов (гарантій) існування і розвитку конкретних культур: від ландшафту та економіки до політичного менеджменту і права. При цьому мова йде не тільки про окремі культури, але й умови, гарантії їх співіснування [272].

Окрім іншого, важливим аспектом є умови існування людини як біологічної істоти, збереження психосоматичної цілісності: від загальних умов життя до медичного обслуговування. Цей розгляд може бути виділено в самостійний – антропологічний рівень.

Наступний рівень – культурологічний: розгляд конкретних культур і субкультур, змісту їх нормативно-ціннісної системи, ідентичності (включаючи глобальну), а також умов їх спільного розвитку. Слід підкреслити фундаментальну, визначальну роль культурної ідентичності, що консолідує суспільство через реалізацію природних, економічних, політичних та інших ресурсів.

Ще глибшим є персонологічний підхід – виявлення форм, умов і гарантій формування, розвитку та співіснування особистостей, у тому числі – носіїв різних ідентичностей, їх самореалізації, творчості.

Нарешті, найглибший рівень метафізики моральності – прояви свободи волі. Саме він виявляється головним, стрижневим, на який нашаровуються всі інші. Ігнорування цього рівня обезсмилює всі інші. Більше того, обмеження тільки одним чи кількома іншими рівнями, без розгляду умов і гарантій реалізації свободи, є не тільки недоцільним, а й небезпечним [272].

Найбільш очевидна обмеженість і неспроможність осмислення, наголошує Г. Тульчинський, на останньому, V-му рівні. Самодостатність суто економічного, політичного підходу веде до серйозних, якщо не катастрофічних втрат.

Так чи інакше, але використання природних, фінансових та інших ресурсів не може здійснюватися на шкоду іншим спільнотам і культурам. Інакше така діяльність не витримує гуманітарної експертизи, в цьому й полягає головна місія гуманітарного знання і професіоналів-гуманітаріїв.

Але не менш небезпечним є обмеження культуральними критеріями. Кожен народ і кожен етнос має право на реалізацію базових цінностей культури, з якою він себе ідентифікує, на доступ до культурно-історичної спадщини. Тому головним завданням гуманітарної експертизи в цьому зв'язку виявляється вироблення уявлень про гарантії співіснування і розвиток різних культур і оцінки у відповідності з цими критеріями.

У глобальному світі розвиток культур передбачає їх співіснування, змушує до цього. Найменший прояв нетерпимості стає відомим усій світовій громадськості й засуджується нею. Серйозною заслугою постмодернізму, вважає Г. Тульчинський, є демонстрація неспроможності й глухого кута культуроцентризму, а також самодостатності творчості.

Філософ розрізняє поняття гуманізму і гуманітарності, включаючи в останню і постлюдську персонологію. Гуманізму, на його думку, місце поряд з економізмом і націоналізмом – формами «обмеженої гуманітарності». У той час, як гуманітарність же постає персонологією вільного духу. Перспектива –

постлюдська персонологія. У цій перспективі дещо несподівано відкривається можливість гуманітарних наук.

Умовою науки є єдність природи, що дає підставу універсальності наукових законів, що відкриваються. Можливість гуманітарного знання заснована на єдності й універсальності духу. Єдиний і універсальний дух проявляється через конкретну особистість, що посідає конкретну й унікальну позицію у світі. Але і в науці єдиний і цілісний світ відкривається в певних наближеннях, у певних позиціях дослідження, експериментування, засобах спостереження, вимірювання тощо.

Специфіка гуманітарного знання обумовлена специфічністю осмислення духовного досвіду. Осягнення людиною світу – спроби досягти кінцевого існування поняття нескінченності. Тому воно є завжди герменевтичним, завжди інтерпретація здійснюється з якоїсь певної позиції, точки зору. Гуманітарність незнищенна з точки зору особистості, базових цінностей певної культури чи субкультури тощо. Тому важливим виявляється гармонізація, оптимізація різноманітних позицій і критеріїв. А це, у свою чергу, можливо тільки за умови визнання абсолютного і позабуттєвого критерію – свободи та умов її реалізації. Свобода розуміється Г. Тульчинським як інораціональність відповідальності в гармонійному цілому світі [272].

Гуманітарна парадигма, виступаючи в якості парадигми «цілісності» пізнання, є в даному випадку підставою для зіставлення природничо-наукових даних про особливості, властивості і якості особистості та осмислення її базисних характеристик, таких, як світогляд, ідеали, особистісні смисли, духовні цінності й потреби, моральна та естетична свідомість. Протилежність гуманітарного та природничо-наукового пізнання зрощується в основі гуманітарної парадигми загальнонаукового пізнання.

Гуманітарна парадигма сформувалася у другій половині ХХ ст. під впливом ідей сучасної посткласичної методології, екзистенціалізму та феноменології. Її становлення відбувалося в гуманістичній течії психології,

де гуманітарна парадигма, на відміну від природничо-наукової, (як зведення психологічного світу людини до причинно-наслідкового зв'язку), розглядає цей світ як автономний, цілісний і самодостатній, що здатний вільно детермінувати людську діяльність.

Така особистісно-центрована концепція внутрішнього світу суб'єкта знаходить своє логічне втілення у способах актуалізації та пізнається методами інтроспекції, самозвіту, включеним спостереженням, емпатичним слуханням, ідентифікацією тощо.

Сьогодні вичерпне трактування гуманітарної парадигми як теоретико-методологічної моделі діяльності не отримало чітко визначених рис. Однак все більшого поширення набуває думка, що гуманітарна парадигма є сучасною, цілісною формою реалізації людинознавчої методології [195].

А. Розенберг відзначає, що мета гуманітарної парадигми – побудова моделей розуміння ціннісно орієнтованого соціального світу і виявлення його сенсу [325].

Характеризуючи сутність даної парадигми, Є. Гелнер пише, що соціальне мислення розгортається в рамках обмеженого і загалом не надто великого числа ідей, розвиток яких підпорядковується закону «вічного повернення». Їх зміст адекватно відображається в природній мові, в якій усі питання взаємопов'язані, а факти настільки гнучкі й неоднозначні, що узгоджуються зі взаємовиключними інтерпретаціями, зумовленими певною культурою. Постановка і вирішення соціологічних проблем залежать від соціальних, етнічних, релігійних та інших установок дослідника. Несумірність теорій є правилом, а не винятком [313].

Дж. Гаттінг вважає, що теорії гуманітарного профілю є суто інтерпретаторськими; вони надають сенсу фактам уже відомим, проте не можуть нічого сказати про невідомі. Тому «фальсифікація» гуманітарної теорії здійснюється не окремими фактами, а всім історичним процесом [314]. Зауважимо, що це твердження заслуговує критики за категоричність й

обмеження своєї сутнісної основи лише найбільш суб'єктивною частиною сфери гуманітарного знання.

На часі – створення нових підходів до позицій людського мислення, до життєтворчості людини у відношенні «людина ↔ світ». Сьогодення характеризується вкрай складним сплавом великої кількості чинників, найважливішими серед яких є екологічна криза, безвідповідальне вичерпання ресурсів природи, важка демографічна ситуація, життя за межею бідності в багатьох регіонах світу, надзвичайно високий рівень конфліктності у суспільстві, активізація релігійних сутичок, безперервність війни з використанням засобів масового знищення людей, постійна небезпека міжнародного тероризму.

Таким чином, загострення світових проблем у наш час відображає глибинну кризу культури, пов'язану з розривом когнітивних і ціннісних орієнтирів людської діяльності. Це, у свою чергу, спричинило до конфлікту між стрімким науково-технічним прогресом і суспільними умовами сучасного соціуму, що призвело до некерованості у взаємодії суспільства та природи; неконтрольного, стихійного розвитку науково-технічного прогресу; прагматичних пріоритетів у отриманні прибутків в умовах традиційної системи господарювання; неусвідомленості загальнопланетного характеру наслідків життєдіяльності людини; недосконалості дисциплінарної організації наукового знання і практичної діяльності.

Вирішення проблем людства, на думку Я. Чайки, вимагає принципових перетворень у філософській рефлексії людини та її ставлення до природи, реалізацією цього завдання є побудова нової гуманітарної парадигми [289].

Сьогодні все більш усвідомленою стає потреба у розробці цілісної концепції життєдіяльності людини; посилюється розуміння принципово іншої ролі людини у системі «людина↔природа↔соціум». Усе чіткіше окреслюється критичність меж перетворювальної людської діяльності у природі. Провідним орієнтиром у цій діяльності стає узгодженість із законами природи. На часі розвиток процесу становлення екологічного

світогляду людини, усвідомлювання її власної відповідальності за долю всієї планети.

Тому філософське знання в цій ситуації, висвітлюючи й осмислюючи всі названі проблеми, є відповідальним за той теоретичний внесок у формування нових пізнавальних і ціннісних орієнтацій, що мають важливий практичний сенс у визначенні стратегії людської діяльності на сучасному етапі нашої історії. Тепер формується нова ціннісно-нормативна парадигма, яка виходить з примату загальнолюдських цінностей, з фундаментальності для людства ідеї ненасильства, з орієнтації на діалог і співпрацю у відносинах людини з природою та соціумом.

Тому для утвердження гуманітарної парадигми характерний акцент на вивчення якісного аспекту явищ, обумовлених діяльністю людей, та переважно ціннісний характер висновків. Можна сказати, що гуманітарна парадигма спирається на етичну категорію «добра», яка відображає орієнтацію на досягнення «блага».

У цьому сенсі О. Кожем'якіна наголошує на життєвій необхідності включення культури довіри у людиномірні засади існування. Утвердження парадигми довіри та усвідомлення її ролі у площині власного існування передбачає трансформацію діяльності людини вже на нових засадах – на засадах відкритості світові, рівновазі у стосунках між людьми та у системі взаємовідносин людини зі світом та самою собою.

Так, при здійсненні довірчих відносин людини зі світом етичний компонент довіри фіксує увагу на моральній аргументації. Тут, переконливо засвідчує О. Кожем'якіна, велику роль відіграє рівень самоідентифікації індивіда з певною «моральною спільнотою». Отже, досить вагомим завданням нової гуманітарної парадигми постає формування етики відповідальності як дискурсивно-етичної стратегії діяльності [111].

Необхідно констатувати, що гуманітарні знання та цінності у цивілізаційному полі сучасної культури існують не лише на рівні умоглядних концептів, вони все більш повно входять у безпосередню практику

людського спілкування та соціальних перетворень. Попри складні історичні колізії, теоретико-методологічною основою діяльності соціального суб'єкта стає гуманітарна парадигма як єдність сучасного людинознавства та гуманних засобів трансформаційних змін.

П. Петровський сутність сучасної гуманітарної парадигми вбачає у створенні не тільки методологічної моделі суспільного розвитку, а й практичної діяльності [196]. При цьому, вихідною позицією сучасного, постнекласичного відношення людини до світу, на думку вченого, є розуміння його як великої сукупності окремих явищ та обставин, процесів, чинників тощо, котрі можуть як сприяти, так перешкоджати діяльності людини. Визначення ролі та значення дійсності для діяча залежить значною мірою від розуміння, прагнення та вміння впорядковувати себе та світ, продукувати нові взаємостосунки зі світом. Проблемність та складність освоєння сучасної багатоманітної дійсності зумовлюють пошук ефективної методологічної моделі освоєння світу. П. Петровський вважає, що моделлю свідомого здійснення соціальних змін є гуманітарна парадигма, суттєвими ознаками якої вчений називає такі:

- внутрішній світ кожної окремої людини необхідно розглядати у якості «нередукованої тотальності» (Ж.-П. Сартр), що вимагає врахування суб'єктивного чинника взаємодії людей або опосередкованості мотиваційною сферою, у зв'язку з цим утверджується ставлення до кожної окремої людини як до незавершеної та перспективної;

- гуманітарне знання не пояснює, а описує світ, і його завдання полягає не в тому, щоб алгоритмізувати людську діяльність, а сформувані її розуміння як дію-узгодження співсуб'єктів єдиного трансформаційного процесу;

- інтерсуб'єктивна істина гуманітарних наук має не абсолютне, а відносне чи комплементарне значення і стверджується через діалог та дискурс різних аспектних суспільних відносин, що, за необхідністю, включає рефлексивно-критичну функцію суб'єктів;

- визнання базовими для людства таких морально-психологічних засад, як толерантність, довіра, повага та любов із відповідними методами їх практичного виявлення – рефлексія, емпатія тощо.

П. Петровський зазначає, що впровадження гуманітарної моделі розвитку в соціальну практику України в умовах трансформаційної дійсності можна охарактеризувати змагальністю двох світів – вчорашнього і прийдешнього, що мисляться як конкуренція двох систем знань, цінностей і методів звернення [196].

На наш погляд, тут акцентована увага на найголовнішій перевазі гуманістичної парадигми над традиційною – її аксіологічності, моральності, скерованості на сталий розвиток людства, а не на вирішення раціональних буденних питань сьогодення з домінуванням виробничої і бізнесової ефективності.

Таким чином, для нової гуманітарної парадигми характерні акцент на вивчення якісного боку унікальних явищ, обумовлених діяльністю людей, переважно ціннісний характер висновків, і саме тому нова гуманітарна парадигма диктує значні модифікації вищих цілей наукових знань і всього світогляду.

Отже, на наш погляд, нова гуманітарна парадигма – це теоретико-концептуальна модель свідомого здійснення соціальних змін, для утвердження яких характерні аксіологічність, моральність, скерованість на сталий розвиток людства, особлива увага звертається на вивчення якісного боку явищ і ціннісний характер діяльності людей. Вважаємо, що гуманітарна парадигма спирається на етичну категорію «добра», яка відображає орієнтацію на досягнення «блага».

Висновки до першого розділу

Таким чином, підсумовуючи стан розкриття проблеми становлення екологічного світогляду молоді у сучасних наукових працях, слід констатувати наступне.

Філософському осмисленню суспільства з позиції відношення «суспільство-природа» та інших питань світоглядно-соціального спрямування присвячені праці В. Андрущенка, Г. Бачинського, М. Голубця, О. Гордієнка, В. Іванова, І. Ільїна, М. Кисельова, В. Крисаченка, В. Лук'янця, В. Муляра, І. Надольного, В. Пазенка, З. Самчука, Л. Сидоренко та інших. Сьогодні з-поміж інших підходів до теоретико-методологічного обґрунтування проблем формування світоглядних позицій людини (філософського, загальнопедагогічного, психологічного, дидактичного) виокремлюють ще й екологічний підхід (Г. Білявський, Ш. Гумеров, В. Кучерявий, М. Мойсеєв, Н. Пустовіт, М. Реймерс, Р. Фурдуй та ін.). Екологізація сучасної освіти та екологічного виховання знайшла своє відображення у дослідженнях В. Васильєва, С. Іващенко, О. Киричука, В. Кременя, А. Минаєва, С. Совгіри та інших.

Феномен культури, зокрема екологічної, висвітлюється у численних розробках, працях, статтях В. Андрущенка, П. Водоп'янова, Л. Губерського, Ю. Давидова, І. Дуднікової, О. Задубрівської, М. Кагана, Р. Карпінської, І. Книш, О. Молотової, М. Хилька, В. Шинкарука та ще багатьох дослідників. Питання формування світоглядно-екологічних цінностей розглядаються у працях В. Акопяна, М. Бауера, О. Варго, В. Деркача, М. Кисельова, К. Магрламової, С. Михайлюк, О. Романової, А. Толстоухова, Р. Черепанина, Г. Ярчука та інших учених.

Зазначені автори репрезентують різноманітність аспектів і підходів до обґрунтування філософських моделей формування екологічно зрілої людини й суспільства. Зокрема, наголошується, що для кожного соціального класу, соціального прошарку, групи характерними є певні особливості та специфіка

сприйняття світу природи й своєрідність ставлення до навколишнього середовища.

Установлено, що значна увага науковців приділялася дослідженню таких проблем: формування екологічної культури, вироблення активної екологічної позиції особистості, ціннісного ставлення до природи у різних вікових групах; розробка теоретичних і практичних підходів до здійснення екологічної освіти та виховання у процесі викладання окремих навчальних дисциплін.

Виявлено, що проблеми становлення екологічного світогляду молоді аналізуються в аспекті філософського осмислення питань соціально-світоглядного спрямування. Таким чином, питання становлення екологічного світогляду молоді є актуальною соціально-філософською проблемою.

Важливим і перспективним аспектом становлення екологічного світогляду в XXI ст. є його роль як фундаментальної основи забезпечення моделі сталого розвитку людства не тільки сьогодні, а й у майбутньому. Досліджено і доведено факт світоглядного вичерпання ідеї лінійного технологічного прогресу людства як екстремального втілення щастя отримання людиною небесного прометеївського вогню задля тотального оволодіння довкіллям.

Запропоновано для виправлення критичної сучасної ситуації ревізію світоглядних тверджень в аспектах практичного вирішення екологічних проблем. Відзначено, що найбільш перспективним є становлення екологічного світогляду в світлі нових наукових знань, що дає змогу здійснювати прогнозування подій у доволі віддаленому майбутньому й складати на цьому підґрунті ефективні й доцільні плани та проекти.

У результаті обґрунтування теоретичної імплікації нової гуманітарної парадигми як фундаменту формування екологічного світогляду й засобу стратегічного управління рухом до сталого розвитку було виявлено, що сьогодні вичерпне трактування гуманітарної парадигми як теоретико-методологічної моделі діяльності ще не набуло чітко визначених рис. У той

же час, наближається до стадії консенсусного визнання найголовніша перевага нової гуманітарної парадигми над традиційною – її аксіологічність, моральність, скерованість на сталий розвиток людства, а не на вирішення раціональних і буденних питань сьогодення, з домінуванням виробничої й бізнесової ефективності.

Для нової гуманітарної парадигми характерні акцент на вивчення якісного аспекту унікальних явищ, обумовлених діяльністю людей, переважно ціннісний характер висновків, і саме тому нова гуманітарна парадигма передбачає значні модифікації мети та змісту наукових знань, ідей, цінностей та переконань, тобто – екологічного світогляду.

Отже, на наш погляд, нова гуманітарна парадигма – це теоретико-концептуальна модель свідомого здійснення соціальних змін, для утвердження яких характерні аксіологічність, моральність, скерованість на сталий розвиток людства, наголошується на вивченні якісного аспекту явищ і ціннісному характері діяльності людей. Вважаємо, що гуманітарна парадигма спирається на етичну категорію «добра», яка відображає орієнтацію на досягнення «блага».

За темою першого розділу нами опубліковані наукові праці [229, с. 136–141].

РОЗДІЛ II

СОЦІАЛЬНЕ СЕРЕДОВИЩЕ ЯК УМОВА СТАНОВЛЕННЯ ЕКОЛОГІЧНОГО СВІТОГЛЯДУ

2.1. Екологічний світогляд: понятійно-концептуальний аналіз

Сучасний історичний процес характеризується яскраво вираженою динамічністю, зміною традиційних світоглядних орієнтирів, серед яких у системі глобальних проблем особливе місце посідають екологічні. «Постійно поширюючи сферу свого впливу на природу, активно залучаючи її в природно-перетворюючу практику, – відзначає М. Кисельов, один із відомих дослідників екологічної проблематики, – людство робить усе помітніший вплив на стан навколишнього середовища, вводячи достатньо істотні «корективи» в плин речей у природі» [104, с. 76]. Отже, поступово прийшло усвідомлення факту погіршення екологічної ситуації на планеті, глобальності й безповоротності змін, що відбулися. Уже у ХХ ст. гостро постала проблема взаємодії природи і людини.

Криза у взаєминах природи та суспільства стрімко наростає, й наростає суспільна потреба у новому екологічному світогляді як узагальненому осмисленні людиною картини динамічного середовища свого проживання. Сучасна людина має бачити світ у його цілісності. Лише уявлення про загальну логіку розвитку світу, в якому вона живе, допоможе подолати катастрофічні наслідки кризи, що неблаганно насуваються, а, можливо, й уникнути їх. Постає питання забезпечення адекватного сучасного бачення світу необхідними універсалами світобачення, що відповідають викликам ХХІ ст. З цього приводу Г. Батищев зауважує: «Немає сумнівів, що ця проблематика, взята в цілому, має бути зрозумілою в її світоглядному значенні» [21, с. 3].

Сучасна епоха розвитку людства характеризується тим, що сформований нашою цивілізацією світогляд несумісний з існуванням самої цивілізації. Тому на сучасному етапі екологічні ідеї, безумовно, істотно впливають на

всі сфери людської діяльності: виробництво, політику, міжнародні відносини, економіку, енергетику, побут, виховання, охорону здоров'я, на формування буденної та теоретичної свідомості, основних світоглядних орієнтацій людини, на розвиток наукового пізнання, багато в чому визначаючи стиль її мислення. Надзвичайно важливого значення у зв'язку з цим набуло насущне питання, сформульоване ще І. Кантом: «Як належним чином посісти своє місце у світі і правильно зрозуміти, яким треба бути, щоб бути людиною?»»

Важливо зрозуміти: якщо раніше висвітлення цієї проблеми могло здійснюватися в площині філософії, то сьогодні компетентне вирішення цього питання просто неможливо відшукати поза екологічним контекстом. Тому в цих умовах всезростаючого значення набуває проблема вивчення і формування екологічного світогляду як форми екологічної суспільної самосвідомості людини, що характеризується новим типом відносин людини до природи, до інших людей та до суспільства в цілому.

На переконання М. Мойсеєва [166, с. 226], людство очікує довгий та важкий процес перетворення природи та соціуму, причому вирішальне значення у його діяльності буде мати формування цивілізації, котра відповідатиме новим потребам людини, узгоджуватиметься з новими реаліями навколишньої природи. Збереження сучасного світоустрою буде можливим тільки у тому випадку, коли виробнича діяльність людей змінить свою основу. Необхідна нова модернізація, яку природно було б назвати екологічною, оскільки вона буде орієнтуватися на створення виробництв таких, що не руйнують рівновагу екосфери, насамперед найважливіших природних біогеохімічних циклів. Поряд з технологічною модернізацією, людству належить створити нову культуру взаємовідносин з природою. При цьому М. Мойсеєвим підкреслювалося, що менталітет сучасної людини й характеристики її психологічної конструкції вже не відповідають новим умовам життя і мають змінитися.

На нашу думку, переосмислення проблем саме у системі «людина – природа – соціум» у співвідношенні зі створеною людством екологічною ситуацією в сучасному світі призводить до необхідності аналізу таких світоглядних питань, як перспективи історичного існування людини, виявлення міри відповідності «олюдненої» природи людським потребам і природним задаткам. При цьому у підходах до аналізу перспектив розвитку людського суспільства найважливішого сенсу набуває взаємодія (у тому чи іншому поєднанні) у трьох парних зв'язках: «*природа – людина*», «*людина – соціум*», «*соціум – природа*». Саме це приводить до висновку про необхідність розгляду Людини, Природи і Соціуму як єдиної системи взаємодії, інакше кажучи, системність є обов'язковою умовою вивчення людини в природі і соціумі.

Проблемам взаємодії соціуму і людини приділено достатньо велику увагу в працях філософів, соціологів, істориків та економістів. Однак суперечливість підходів і тлумачень досі продовжується, головним чином, внаслідок недостатньо з'ясованих уявлень про природу самої людини: у міру накопичення знань про людину вона уявляється все більш складною і загадковою.

Як вважають Ю. Железнов, С. Новикова та ін., з позицій екологічної проблематики, в кожній із зв'язок тріади «*людина – природа – соціум*» вирішується окрема низка завдань. У єдності «*суспільство – природа*» – це визначення екологічного стану навколишнього середовища у порівнянні з нормою. У зв'язці «*людина – природа*» – виявлення екологічного стану людини в її становленні як особистості. У цілісності «*людина-суспільство*» – накреслення заходів техногенного та соціального плану з приведення до норми екологічного стану природи та соціуму [94, с. 20].

Першочергову увагу, на думку Ю. Железнова та С. Новикової, необхідно приділити зв'язкам *людина-природа* і *людина-соціум*. Тоді отримають більш міцне обґрунтування напрями вдосконалення взаємовідносин у єдності *соціум-природа*. І дійсно, кожна людина перебуває в цій системі, просто не

існує поза нею. Людина одночасно є частиною природи і частиною соціуму. Природа також відчуває вплив кожної людини окремо і суспільства в цілому. Чи рівноцінні ці впливи? Аж ніяк ні. Вплив суспільства на природу (антропогенний вплив) у незмірно більше число разів сильніший, ніж вплив однієї людини на природу. І, відповідно, те саме відбувається у зворотному порядку. Природа на кожну окрему людину впливає менш помітно, ніж на соціум в цілому. У цьому полягає один з парадоксів і причин екологічної кризи – недостатній зворотній вплив на людину результатів впливу суспільства на природу [94, с. 21]. Таким чином, глобальні екологічні кризи сучасності є відображенням сутнісних властивостей системи «людина-природа-суспільство». І тому, як справедливо вважає М. Чубик, екологічна модернізація є концептуальною основою гармонізації саме у системі «людина-природа-суспільство» [296, с. 129].

Розгляд і тлумачення екологічно-світоглядних питань, а також понятійно-концептуальний аналіз таких феноменів, як «екологічний світогляд», «екологічна свідомість», «екологічне мислення», «екологічна культура» та ін., є необхідною умовою їх формування та впровадження у реальну практику. Таким чином, розвинена екологічна культура передбачає вміння гідно оцінити кожен фрагмент природи як невід'ємну частину людського світу. Екологічна свідомість як частина екологічної культури водночас є похідною від філософської свідомості.

Цікаво, що на Заході існує інше уявлення, яке розглядає відносини людини з природою й отримало назву інвайронменталізм (англ. environment – середовище, оточення, лат. mens – розум), – учення про життєвий простір. Це філософсько-методологічний підхід у науці та філософії, спрямований на вивчення людино-середовищних відносин і поліпшення якості життєвого простору людини та всього живого на землі [4!!, с. 8]. Причому під життєвим простором людини у межах цього підходу розуміються всі сфери реалізації людської діяльності: ландшафтне середовище, соціосфера, техносфера, антропосфера, ноосфера, життєве середовище.

За визначенням А. Крайнова, «екологічна свідомість як один із проявів свідомості людини зорієнтована на життєвий простір людини, що спрямовує її діяльність на збереження цього простору в стані екологічної стабільності, поліпшення її екологічної обстановки та запобігання екологічної кризи» [168, с. 11]. Екологічна діяльність людини може бути розділена на духовну і практичну. Практична екологічна діяльність пов'язана зі стійким розвитком інвайронменту, а духовна – з формуванням екологічної свідомості на базі екологічного виховання та освіти, з виробленням екологічних цінностей та впровадженням їх у світ повсякденності, де панують цінності буденної свідомості.

Разом з тим, можна погодитися з точкою зору В. Шинкарука, Є. Бистрицького та ін., що природа виступає «самостійною цінністю» не сама по собі, поза практикою вона лише – об'єктивна реальність, позбавлена соціальної визначеності і, отже, ціннісної якості [302].

Ціннісне значення природи для людини проявляється тільки у сфері соціального життя, залежно від характеру і структурної специфіки реалізації трудового процесу. Якби природа була «самостійною цінністю», тоді б не поставало проблем екологічного виховання, бережливе ставлення до неї людині прищеплювалося б автоматично. Однак природа сама по собі не має цінності, тому обачне ставлення до неї людини вимагає виховання. Значущість будь-якого фактора природного середовища визначається способом і характером реалізації суспільної форми праці й, залежно від цього, може варіювати в загальній системі цінностей.

Слід зазначити, що екологічне виховання як специфічний спосіб передачі від покоління до покоління певних норм і правил, що регламентують виробниче і духовно-практичне освоєння людиною природи, мало місце в усі часи людської цивілізації та культури. Кожен історичний спосіб виробництва в міру свого соціального й матеріального розвитку визначав характер і масштаби перетворення навколишнього середовища, формував відповідну екологічну культуру. Однак цей процес екологічного

виховання та формування екологічної культури мав радше емпіричний, дослідно-інструментальний, а не світоглядний характер, тому на часі необхідним є становлення екологічного світогляду молоді.

Про нагальну потребу формування екологічного світогляду особистості говориться у низці стратегічних документів міжнародного й державного рівня, до яких належать матеріали конференцій (Стокгольмської ООН з охорони навколишнього середовища (1972), Міжурядової з просвітництва в галузі навколишнього середовища (Тбілісі, 1977), Другої міжнародної з охорони навколишнього середовища (Ріо-де-Жанейро, 1992), а також у Концепції екологічної освіти України (2001). Так, згідно з положеннями Концепції, одним з провідних стратегічних напрямів модернізації екологічної освіти є виховання молоді з високим рівнем екологічної культури й екологічного світогляду. В екологічній програмі ЮНЕСКО під назвою «Людина та біосфера» (Man and Biosphere) також постає питання необхідності формування екологічного світогляду молоді.

Отже, як бачимо, наявність високого рівня екологічного світогляду сучасної людини є вимогою часу не тільки в окремій державі, а й усьому світі, оскільки це чи не єдина умова її можливого виживання. О. Воскобій обґрунтовує думку, що «саме екологічні аспекти світогляду онтогенетично є найдревнішими, оскільки стосувались осмислення і узагальнення зв'язків людського індивіду з навколишнім світом» [50, с. 60 – 68].

Для того, щоб детальніше розкрити зміст поняття «екологічний світогляд», що є ключовою дефініцією нашої дисертаційної роботи, необхідно спочатку зупинитися на більш детальному аналізі загальнофілософської категорії світогляду.

Сучасна філософія розглядає світогляд як результат синтезу загальної діяльності (яка складається з механізмів збереження природи, екотехнологій, екологічної діяльності), особливих відчуттів (що виникають під впливом мистецтва, літератури, музики тощо) та особливих знань (які надають різноманітні наукові дисципліни). Традиційні погляди на тлумачення

сутності поняття «світогляд» у найбільш узагальненому вигляді сходяться в наступному визначенні. Під світоглядом розуміють узагальнену систему поглядів людини на світ у цілому, на своє власне місце в ньому, розуміння і емоційну оцінку людиною сенсу її діяльності й долі людства, сукупність наукових, філософських, політичних, правових, моральних, релігійних, естетичних переконань та ідеалів людей.

У процесі практичної діяльності та духовного освоєння світу формуються світоглядні принципи та установи. Саме вони впливають на життя суспільства та існування природи. Слід не забувати й про те, що ставлення людини до світу завжди є й буде нескінченно різноманітним. Це й обумовлює різні аспекти усвідомлення людиною себе у світі, різні грані єдиного світогляду. Саме ставлення людини до світу становить специфіку світогляду, на відміну від інших систем знання, тобто воно включає в себе не просто знання про світ сам по собі і не просто про людину безвідносно до світу. Основним світоглядним питанням є питання про те, яке ставлення людини до об'єктивної реальності і в якому відношенні до людини ця об'єктивна реальність перебуває [118, с. 14].

Як «складний результат практичної взаємодії психічно нормальної людини з навколишньою дійсністю – природою та соціумом» світогляд інтерпретується в енциклопедичному словнику за редакцією С. Солодовникова [32, с. 504]. Слід зазначити, що система світогляду є не що інше, як внутрішній закон життя, становлення якого відбувається у результаті складного процесу пізнання навколишньої дійсності, самопізнання та самооцінки. Світогляд виступає первинним суб'єктивним феноменом, який внутрішньо зумовлює та перетворює поведінку особистості у відносно автономний, відповідальний акт. Згодом трансформуючись у внутрішню причину, світогляд детермінує всю сукупність наступної її соціальної поведінки у вигляді відповідних ідеалів і норм.

Російські вчені пропонують наступні визначення поняття «світогляд». Зокрема, на думку С. Гураль, світоглядний образ світу – це не тільки

осмислення світу, знання про нього, але водночас – система цінностей, що визначає характер світовідчування, переживання світу людиною, певну оцінку тих чи інших його подій і явищ і, відповідно, активне ставлення людини до цих подій. [69, с. 15]. А Г. Мухаметзянова, наприклад, висловлюється таким чином: термін «світогляд» потрібно розуміти не буквально як систему поглядів на світ (в цьому розумінні є щось від споглядальності), а як активне самовизначення людини у світі, котре тільки починається з теоретичного осмислення останнього. При такому підході головною проблемою дослідження світогляду стає не «площинна», а глибинна його структура, взаємодія в ньому різних рівнів, шляхів руху від ідеї до дії [224].

На нашу думку, вирішальними ознаками поняття світогляду є ціннісне ставлення людини до світу, активне її самовизначення у ньому, у зв'язку з чим пропонує розглядати світогляд С. Гураль. Категорія ціннісного ставлення означає суб'єктивне відображення об'єктивної дійсності, що відбиває різноманітні зв'язки людини зі світом як один з атрибутів соціокультурного існування індивідуума, в якому він сам стає носієм ціннісного ставлення до цього світу. Підтвердженням цього виступає соціологічна концепція цінностей М. Вебера, згідно з якою, цінність – це норма, яка має певну значимість для соціального суб'єкта, будучи історичним вираженням загальних установок свого часу, визначаючи таким чином характер культури суспільства в цілому [69].

Необхідно зазначити, що широта та полісемантичність тлумачень світогляду дала нам можливість досягнути це поняття в різних аспектах. Окрім того, важливо, на нашу думку звернути увагу й на існуючий взаємозв'язок сучасної науки екології та світогляду. Важко не погодитися з тезою С. Совгіри про те, що «людина» та «світ» як вузлові категорії світогляду тепер стають провідними й для сучасної екології, котра від вивчення відношення «організм – середовище» піднялася до розгляду співвідношення «соціум – природа». Екологічний світогляд передбачає такий

рівень світобачення, коли люди власну діяльність неодмінно мають звіряти із законами біосфери, враховуючи не тільки інтереси своєї життєтворчості, але й потреби всього органічного світу на Землі [249, с. 183 – 192].

Сьогодні оцінка людиною свого місця у світі набуває планетарного, біосферного, ноосферного масштабу, у чому полягає світоглядне значення екології. Відбувається зміна наукових парадигм в екології. Так, для «класичної екології» (у контексті змістовного, фізичного підходу, котрий оформився у роботах Р. Мак-Артура кінця 60-х років; (див.: Семенова, 1989, с. 76) екологічний світ був стабільним або прагнув до стабільності; передбачуваним в силу своєї детермінованості (біотичними взаємодіями або умовами середовища); перебував у першу чергу під впливом конкурентних відносин; екологічний світ видавався дискретним; він був гармонійним всередині себе і, що найбільш фундаментально, – він був об'єктивним (тобто ідеальний світ класичної екології відповідав реальному екологічному світу). Мабуть, екологія перебувала в стані «нормальної науки» у розумінні Т. Куна (1977). Як і властиво науці в цьому стані, не піддавалися сумніву фундаментальні поняття, складові основи «реальності», такі, як час, простір і спеціально екологічні – конкуренція, співтовариство тощо (Розенберг, Смілянський, 1997).

Риси нового екологічного світу проявляються досить чітко. Ревізії, причому вельми радикальної, зазнали майже всі фундаментальні евристики, що робить цілком коректним вживання тут понять Т. Куна (1977) «наукова революція», «зміна парадигм» тощо. Тим більше, що явно має місце і ряд незгаданих вище більш приватних ознак такої «зміни» і «революції». Протягом останніх двадцяти років екологія переживає період зміни парадигм. Причому процес цей зараз перебуває на стадії екстраординарної «науки» і ще далекий від завершення [260].

Вітчизняні представники філософської науки, наголошуючи на незаперечності взаємовпливу екології як науки та світогляду як духовно-діяльнісного утворення людини, зазначають, що предметною галуззю науки

екології виступає взаємодія «суспільства та природи як на даний час, так і в подальшому» [183, с. 127]. Вивчення взаємозв'язків органічної та неорганічної природи, людини та природи дає змогу поглиблювати уявлення про єдність усього світу, обґрунтовує поняття єдності внутрішньої та зовнішньої природи людини тощо, у чому виявляється потужний вплив екології на становлення світогляду у людини.

Разом з тим, вплив світогляду на екологію виявляється у тому, що існуюча система світобачення зумовлює вибір мети та методів здійснення цього впливу, зорієнтовує вивчення екологічних взаємовпливів та об'єктивні закономірності розвитку процесів у суспільстві та природі, зв'язків зовнішнього світу, а це, вже у свою чергу, коригує звичні світоглядні уявлення, зароджуються нові ціннісні орієнтації, нове світобачення.

Слід зазначити, що на сьогодні вже сформульовано та обґрунтовується вченими декілька концептуально визначених сценаріїв розв'язання існуючих проблем взаємодії людського суспільства та природи, серед яких чільне місце посідають такі напрями, як техноцентризм (не слід плутати з технократизмом), екоантропоцентризм, природоцентризм, або біоцентризм, екоцентризм (екоцентричний холізм). І, зауважимо, що даний перелік концептуальних сценаріїв у вирішенні глобальних екологічних проблем не є вичерпним, він продовжує збільшуватись, і це є природнім. Однак їх детальний аналіз та глибоке осмислення дасть нам можливість підійти до питання становлення екологічного світогляду молоді більш ґрунтовно, осмислення вже наявної науково-філософської рефлексії дозволить більш точно та правильно визначити шляхи вирішення презентованої нами наукової проблеми. Розглянемо їх:

1. Техноцентризм. Ставить актуальність проблеми, піднятої Римським клубом, під питання: джерелом небезпеки для навколишнього середовища є процеси не експліцитні, що викликаються людською діяльністю, а іманентні самій екосфері. [297, с. 445 – 452] Таким чином, у вирішенні глобальних екологічних проблем може допомогти технічний інструментарій, процеси

оптимізації виробництва, ефективного керування природними процесами, раціоналізацією господарства.

2. Екоантропоцентризм. Згідно з цією вихідною ідеєю, соціальні інститути суспільства представляють собою кристалізацію безперервного метаболізму (обміну речовиною, енергією та інформацією) між людиною і середовищем її проживання. Дослідник, який працює у цьому напрямі, акцентує свою увагу не стільки на людині і/або середовищі в їх відособленості, скільки на тих обмінних (метаболічних) процесах, які відбуваються між ними. Йдеться про гуманістичне прочитання проблеми етико-ціннісного ставлення до природи як проблеми комунікації, збереження «якісного» життя, «благоговіння» перед життям, формування «людяності», «культури» взаємовідносин із природою як «квазісуб'єктом» [34, с. 83 – 87].

3. Природоцентризм, або біоцентризм. Природа – найкраща форма середовища проживання всього живого, її збереження – необхідна умова існування життя на землі, тому захист довкілля є другим за важливістю завданням учення [242, с. 12]. Онтологізація цінностей через надання природі та її істотам самоцінного значення, а також розгляд проблеми морального ставлення до навколишнього середовища як проблеми родового або видового виживання, стримування зростання населення та науково-технічного прогресу.

4. Екоцентризм (екоцентричний холізм). Ця позиція представлена сукупністю уявлень людини про екосоціальні відношення, про своє місце у довкіллі, що характеризується негативним пануванням природи над суспільством. Нею проголошується майже повний паритет суспільства та природи, взаємоузгоджуваність процесів їх саморозвитку як рівнозначних частин єдиного інтегративного цілого планети. Ініціатива об'єднуваності з природою залишається у суспільства як у більш активного компонента цих відносин [170, с. 218 – 221].

Отже, виокремлення поняття екологічний світогляд є цілком закономірним процесом, а проблема його становлення в умовах глобальної

екологічної кризи є особливо актуальною, оскільки вважається однією з головних передумов подолання екологічних проблем людства.

Якщо спиратися на поняття «світогляд», що визначається у більшості філософських словників та енциклопедій як концептуально виражена система поглядів на навколишній світ, місце та роль у ньому людини, а також відповідні цьому ідеали й переконання, принципи пізнання і діяльності, ціннісні орієнтації, то стане очевидним, що екологічний світогляд, окрім всього переліченого, має володіти величезним практичним змістом, впливати на норми поведінки, життєві прагнення, інтереси, працю, побут людей. Світогляд передбачає вироблення життєвої позиції людини, яка виливається в систему особистісних переконань, утворює внутрішнє духовне ядро особистості.

Н. Борисенко, О. Кузьмічова окреслюють екоцентричний світогляд як системне особистісне утворення людини, що виступає нормативним регулятивом гармонійної взаємодії людини з природою та має своїм виявленням системність екологічних знань, ціннісне відношення до природи, яке ґрунтується на розумінні людства, що воно є частиною біосфери, та екологічно обґрунтованому характері людських дій у природі, природокористування в цілому [34, с. 83 – 87].

У роботах таких дослідників, як В. Вернадський [41, с. 11 – 34], Н. Мойсеєв [166, с. 132 – 133], М. Реймерс [215, с. 2 – 7] та ін., викладаються основні підходи до пошуку шляхів подолання глобальної екологічної кризи з позицій сучасної світоглядної парадигми.

В. Каленська у дисертаційному дослідженні «Педагогічна технологія формування екологічного мислення старшокласників» акцентує увагу на світоглядній функції екологічної освіти, при цьому основою відповідального ставлення до природи автор вбачає екологічне мислення [103, с. 34].

В. Каленська виокремлює наступні ознаки екологічного мислення: екологічне мислення формується в процесі предметно-перетворювальної діяльності і є відображенням конкретної діалектики речей, об'єктів і явищ;

екологічна свідомість, мислення і діяльність соціально взаємопов'язані й взаємозумовлені; розвиток екологічного мислення залежить від навколишнього середовища, рівня екологічної свідомості суспільства. Визначаючи поняття, вона пише, що «стосовно до школяра екологічним мисленням можна назвати таке мислення, яке дозволяє йому самостійно теоретично аналізувати екологічну ситуацію, виділяти проблеми, знаходити способи вирішення цих проблем і здійснювати рефлексивно-оціночні дії, що підкоряються екологічному імперативу» [103, с. 35].

У роботі Т. Маловідченко ставиться питання інтегративного характеру екологічних цінностей. До сукупності критеріїв сформованої екологічної вихованості автор включає світоглядний компонент, який відображає усвідомлену установку особистості на підтримку цілісності природи за допомогою пізнання, перетворення і регулювання відносин у системі «людина – природа – соціум» [152].

Як вважає О. Молотова, виховання гуманістичного екосвітогляду сьогодні має ґрунтуватися на потужній ролі аксіологічних, культурних та духовно-етичних чинників [169]. На підвищенні ролі екологічного світогляду в житті суспільства наголошує Н. Негруца. Однією зі складових частин екологічного світогляду дослідниця вважає екологічну свідомість. Вона зазначає, що становлення екологічної свідомості відбувається шляхом логічного переосмислення знань, перетворення їх у переконання, котрі зумовлюють ціннісні установки та орієнтації людей, їх відповідальне та свідоме ставлення до природи [175, с. 41].

Сучасними провідними українськими дослідниками (О. Воскобій, І. Дуднікова, О. Молотова, Н. Немченко, С. Совгіра та ін.) і російськими вченими (З. Галькієва, П. Полещук, О. Тавстуха, М. Челнокова, Л. Чернишова й ін.) зроблено певний внесок у розроблення проблеми понятійного визначення «екологічного світогляду» та особливостей його формування у сучасної молоді. Тому вважаємо за необхідне розглянути й

проаналізувати складене нами тлумачення поняття екологічний світогляд вказаними вченими (див. табл. 2.1 на стор. 87).

Слід зазначити, що ми не мали на меті розглянути якомога більше тлумачень дефініції «екологічний світогляд», а обмежилися тільки найбільш сучасними. Як бачимо, в авторів спостерігаються різні підходи до визначення поняття «екологічний світогляд»: з точки зору глобальних проблем сучасності, визначення місця і ролі людини у довкіллі, співставленні таких понять, як знання, уміння, навички, погляди, переконання, ідеї, культура, діяльність тощо. Разом з тим, система взаємозв'язків не має конкретного визначення їх компонентів та конкретного спрямування на становлення світогляду. Неважко помітити, що більшість авторів у тлумаченні поняття екологічний світогляд на перший план висувають категорію знання, що, на наш погляд, є даниною науково-природничій (*science*) парадигмі мислення. Цікаво, що ще древні відчували небезпеку знань. Соломон сказав: «Хто примножує знання, примножує скорботу» (Ек. 1,18). Донаукова культура намагалася не допустити проникнення людини в нескінченні пласти реальності, приховувати вже отримане знання у вузькій субкультурі жерців. Зараз можливості бездумного використання знань так розширилися, що людство може тисячею способів знищити не тільки себе, але й усе живе на Землі та зруйнувати саму планету.

Таблиця 2.1.

Тлумачення поняття «екологічний світогляд» сучасними авторами

п / п	Визначення поняття «екологічний світогляд»	Автор
1	узагальнена система принципів, поглядів, екологічних знань, цінностей, оцінок, переконань, практичних настанов, що в гранично узагальненій формі визначають цілісне розуміння єдності природного і соціального буття, місця в ньому людини разом із життєвими позиціями, програмами та іншими складовими поведінки, активного діяння взагалі, які регулюють ставлення людини до екологічних проблем і їх вирішення, формують активну екологічну позицію, спонукають до природоохоронної діяльності [248, с.135-139]	С. Совгіра
2	світогляд, що формується під впливом екологічних проблем сучасності й розкриває перед людиною можливі шляхи їхнього вирішення на основі гармонізації взаємодії людини й природи [177]	Н. Немченко
3	система об'єднаних ідеалами узагальнених поглядів на місце і роль людини у довкіллі, що визначає ставлення особистості до природи, тип її екологічної позиції, і виявляється у екологічності життєвих виборів, поведінці та діяльності у навколишньому середовищі [50]	О. Воскобій
4	єдність екологічного знання, культури і екологічної діяльності [90]	І. Дуднікова
5	світогляд, який базується на синтезі знань про живу істоту й світ, що її оточує, знань, які накопичені людством, а також на оновленій та доповненій біоетичними чинниками концепції людини, її життєдіяльності та життєздатності [169]	О. Молотова
6	сукупність почуттів, умінь, знань, навичок, що складають зміст відносин людини та природи в їхньому онтологічному аспекті [294]	Л. Чернишова
7	вища властивість особистості, яка виникла внаслідок її адаптації до діючих факторів навколишнього середовища, представлена системою узагальнених знань про навколишній світ і місце в ньому людини, про можливі взаємозв'язки в системі «людина-навколишній світ», що трансформуються у внутрішній план дій у вигляді поглядів, переконань, ідей, які проявляються в судженнях і активній діяльності суб'єкта щодо збереження навколишнього середовища і власного здоров'я [198]	П. Полещук
8	система узагальнених знань про навколишній світ і людину в ньому, трансформуються у внутрішній план дій суб'єкта у вигляді екологічних поглядів, переконань, ідей, що виявляються в судженнях і його активній діяльності щодо збереження навколишнього середовища і людини [52]	З. Галькієва
9	самостійна категорія безпосереднього засвоєння особистістю екологічних знань, розвиток на їх основі ціннісних орієнтації і усвідомлених дій, що, в кінцевому підсумку, в свідомості складається в загальну картину навколишнього світу, що представляє цілісну систему взаємозв'язків як між об'єктами світу, так і між особистістю та її оточенням [262]	О. Тавстуха
10	частина наукового світогляду, з притаманними науковому світогляду аспектами та компонентами, однак вони мають певну специфіку. До компонентів екологічного світогляду відносяться: 1) система відображених у свідомості людини узагальнених на філософському рівні соціоприродних знань, 2) вміння і навички природоохоронної діяльності, що виявляються в діалектико-причинному мисленні, 3) екологоцентричні погляди та переконання і відповідні їм цінності та ідеали [290]	М. Челнокова

Отже, бачимо, що не випадково світ, стрімко змінюючись під впливом сьогоденних реалій, примушує людство замислитися про майбутнє. А це вимагає утвердження нової парадигми мислення – гуманітарної, тобто парадигми, орієнтованої на людину, яка має бути духовною, має керуватися високоморальними цінностями у своєму житті.

Разом з тим, погоджуємося з думкою О. Воскобій про те, що екологічний світогляд неправомірно розглядати як якийсь окремих рівень чи вид загального світогляду особистості, доцільніше вважати його окремим, сутнісним, змістовим аспектом, «сектором», що стосується взаємодії з природою, визначає ставлення до довкілля, екологічну позицію, і, врешті-решт, поведінку й діяльність у навколишньому середовищі [50].

Необхідно зауважити, що процес розвитку і становлення екологічного світогляду особистості складний і багатогранний. Він відбувається протягом тривалого часу і обумовлений впливом на особистість соціального чинника, відбиває рівень розвитку суспільства, в якому відбувається процес становлення екологічного світогляду індивіда та її екологічної культури, тобто норм і правил поведінки при взаємодії її з об'єктами цього оточення. Залежно від ступеня засвоєння особистістю цих норм і дотримання їх у повсякденному житті, можна судити про рівень розвитку екологічної культури індивіда. Основу екологічного світогляду становить пласт узагальнених знань про навколишній світ, про місце в ньому людини, про можливі взаємозв'язки в системі «людина – природа – соціум», переконань, що сформувалися на основі цих знань (що не завжди є гарантом їх діяльнісного застосування), іменованій екологічною свідомістю екоцентричного типу [290].

Екологічний світогляд досі залишається у фазі становлення, понятійна основа екологічного світогляду недостатньо розроблена, науковий фундамент внутрішньо суперечливий. Основу екологічного світогляду становить екоцентричний тип екологічної свідомості, представлений системою знань та уявлень людини про свої можливості у галузі взаємодії з

навколишнім світом, без пріоритету будь-якої зі складових: людини або навколишнього середовища.

Екологічний світогляд молодого покоління поєднує в собі цінності та знання, емоції та інтелект, світовідчуття та світорозуміння. Взаємодія і взаємовплив цих компонентів проявляється із певними особливостями в існуючих групах молоді – вікових, професійних, регіональних тощо. Тому, на наш погляд, екологічний світогляд – це духовно-діяльнісне утворення, яке визначає ціннісні орієнтації людини, гармонізує знання про взаємозв'язок «людини – природи – соціуму», про вищу роль людини у цій тріаді, яка обумовлює взаємоіснування, взаєморозуміння, взаєморозвиток, взаємозбагачення її окремих компонентів.

2.2. Передумови становлення сучасного екологічного світогляду

Передумови становлення екологічного світогляду найбільш переконливо знаходять своє відображення у контексті історичного поступу екологічних знань. В основі екології лежить тисячолітній досвід людини, оскільки у доісторичні часи сама людина була більшою мірою, ніж тепер, під впливом факторів зовнішнього середовища. «Щоб вижити, – зазначає Г. Хефлінг, – їй доводилося діяти з урахуванням екологічних закономірностей. Вона не могла так сильно, як тепер, втручатися в різноманітні процеси, що відбуваються в екосистемах, руйнувати одні помешкання або створювати нові» [276, с. 33].

Та подібні висловлювання не можна вважати універсальними, адже далеко не завжди людина доісторичних часів відзначалася «мудрим урахуванням» наслідків своєї діяльності. Сучасна наука накопичила чимало доказів її грубих помилок, що завершувалися загибеллю локальних цивілізацій (так сталося з великою колонією вікінгів на південній окраїні Гренландії) чи їх надзвичайною деградацією (подібний регрес стався з аборигенами архіпелагу Пасхи) [74].

Філософія осмислює проблему єднання людини та природи шляхом теоретичного осягнення світу в його найзагальніших визначеннях, що відображають в історичному контексті міру взаємовідносин людини й природи. У рамках історико-філософського підходу можливе виявлення передумов становлення екологічного світогляду у контексті історичного розвитку наукового знання, особливих форм феномену екологічного світогляду; становлення парадигми світоглядних орієнтацій окремих індивідів і соціуму в цілому, а також їх реалізації в різні епохи – до нашого часу. Цей принцип також уможлиблює розгляд виникнення екологічного світогляду, основних етапів його історичного руху і спроб прогнозування його розвитку в майбутньому.

Упродовж своєї історії людство, у залежності від особливостей звернення соціального розвитку, створювало різноманітні моделі природи, в яких відбувалося так чи інакше співвіднесення людини та довкілля, відбувалось осягнення себе шляхом спілкування з природою і природи через себе. Життєво необхідною для людства завжди була і залишається взаємодія з навколишнім світом.

Досліджуючи феномен екологічної свідомості, М. Кисельов відмічає, що «екологічна свідомість у тому чи іншому вигляді існувала завжди, у кожен з історичних періодів розвитку людства» [106, с. 135].

Міфологічний, релігійний, науковий та філософський – загально визнані історичні типи світогляду. У контексті міфологічного світосприймання природа уявляється як аналог самої людини, з закономірностями її життя. Тому людина не відокремлює себе від неї, антропоморфізує її. Більше того, природа уподібнюється людині, а сили її втілюються в образах людей-богів. При цьому людина та соціум не виокремлюють себе від оточуючої природної стихії: природа, суспільство і людина постають у вигляді єдиного нерозривного цілого. На думку О. Лосєва, «наділення природи людськими образами – це спочатку зовсім не результат мислительського пояснення, а результат того, що в ті часи людина взагалі не може мислити поза своїми

общинно-родовими відносинами» [145, с. 402]. В античності не боги створюють світ, а світ богів, і, як би сказати яскравіше, саме земля створює усіх богів і людей... земля є мати усього, причому не в якомусь поетичному чи переносному значенні, а субстанціонально, тобто буквально [145, с. 409].

У цей період світогляд містив у собі містичні елементи й зберігав «якість розуміння єдності людини з природою, що злила світ речей та світ людських відносин, де людина повністю розчинялась у довкіллі» [8]. У період античності міфологія вже не могла задовольняти мислячих людей, тому зароджується потреба аналізувати міфологію, розділяти її на окремі елементи, отже, розрізнені та поверхневі знання про взаємодію живих істот і навколишнього середовища, людини і природи людство почало накопичувати ще в античну епоху.

В епоху античності почалося наукове осмислення природи, причому не лише для конкретних потреб практики, як це було, в основному, до цього. Наприклад, Аристотель природу називав «сутністю», до складу якої входять «прості тіла, наприклад, земля, вода і т. д., а також тіла взагалі і те, що з них складається, – живі істоти й небесні світила, а також частини їх [11, с. 157]. Але для античного філософа «вивчення природи є уможливленим, воно не є вченням про діяльність і про творчість» [11, с. 181], однак «природу варто вважати «складовою мудрості» [11, с. 279].

Уже тоді мислитель прагнув осмислити значення факторів природного середовища: «У природі нічого не відбувається даремно, природа ніколи не пропускає необхідне» [11, с. 442].

У цей період зароджується нова сфера людського освоєння світу – наука, яка продукує екологічні знання. Мислителі античності «прагнули віднайти закон, який пояснив би існування та розвиток цілого світу» [5]. Разом з тим відзначимо, що у період античності «єдиними філософським і природничо-науковим підґрунтям знань та уявлень про людську природу, а також кристалізування перших екологічних понять була натурфілософія» [5].

Перші спроби узагальнення відомостей про необхідний спосіб життя, підпорядкування зовнішнім умовам та обставинам, про особливості розподілу рослин і тварин знаходимо у відомих старогрецьких філософів (Анаксагор, Анаксимандр, Фалес), які намагалися осягнути першооснову буття і всі процеси та явища реального світу.

В античній літературі зустрічаються сюжети, в яких людську діяльність розглядали як один із потужних факторів формування природного середовища і відмічалися випадки шкідливих наслідків деяких необміркованих людських діянь (Платон, Аристотель та ін.). Досліджуючи становлення природничих наук античності, Л. Сидоренко відмічає, що особливу відчутність такого роду спостережень знаходимо у роботах засновника медицини Гіппократа. Так, у фундаментальному зібранні праць (понад 70), які приписують цьому мислителю та вченому, «Корпусі Гіппократа» – послідовно та глибоко обґрунтована ідея про те, що до хворих варто застосовувати індивідуальний підхід: враховувати певні особливості як самого пацієнта, так і своєрідність природної місцевості, де він народився й жив. Тому рідна, звична для людини природа, її повітря, клімат, земля, вологість тощо, – є, за Гіппократом, прекрасним лікувальним та профілактичним засобом. Часто так буває: щоб людина одужала, їй необхідно повернутися на свою Батьківщину» [243].

Філософія «про природу» формувалася також у стародавніх Індії та Китаї. У найперших видатних пам'ятках індійського епосу «Махабхараті» та «Рамаїні» стверджується, що природні умови мають відчутний вплив на фізичний та психологічний стан людини. В один з прадавніх літературних раритетів Давнього Китаю – «І цзин» («Книгу змін») вкладено глибинний зміст, сутність якого полягає у спробі відображення процесів у природі. Сонце, Місяць та інші об'єкти небесної природи, здійснюючи свої щодобові орбіти, творять усю різноманітність світу піднебесного, котрий є постійно змінним. Звідси походить і така назва цього прадавнього літературного джерела – «Книга змін».

З часом в античній свідомості розпочався перехід від прямого свого ототожнення з природним середовищем до розмежування з ним. З'являється психічне протиставлення людини та природи. Переважає «суб'єктивне сприйняття природи над об'єктивним» [8]. Сприймаючи космос, рослинний і тваринний світ певним чином як щось відмінне від людської сутності, людина починає формувати у собі здібності до осмислення дійсності, до філософствування, тобто висувати ідеї про навколишній світ, здійснювати умовиводи. Природа хоча й не позбавлялася «душі» (наприклад, Аристотель вважав, що навіть зірки наділені душею), все ж поставала як об'єкт вивчення. Душа природи мислилася на той час як менш «якісна», ніж людська [11].

Українські вчені констатують, що в епоху античності «остаточно закріпилося підготовлене усім ходом розвитку суспільної екологічної свідомості психологічне протиставлення, що виникло на останніх етапах архаїки й виявилось результатом виникнення уявлень про богів як творців природи і «рівності у відчуженні» між людським світом та світом природи» [26]. А на думку С. Дерябо, «антична епоха закріпила психологічне відчуження людини та світу природи і, в певному розумінні, підготувала їх абсолютне протиставлення у наступні століття» [80].

У період Середньовіччя інтерес до вивчення природи зменшується, поступаючись пануванню богослов'я і схоластики. Відбувається перехід від споглядання природи до ревного дослідження людського духу, «акценти зміщуються від матеріалізму до ідеалізму, від раціоналізму до ірраціоналізму – і в детермінації процесів дедалі більшу роль починає відігравати віра, а не розум».

У християнстві сукупність уявлень про світ та людину ґрунтується на існуванні ієрархічної тріади: «Бог – людина – природа». З цього приводу, у своєму трактаті «Про Град Божий» Аврелій Августин відзначав: «Серед усього того, що існує, проте не є Богом-творцем, «живе» мислиться вище «неживого», «здатне народжувати і мати бажання» є вищим того, що не здатне до цього. А серед живих істот ті, що відчують, стоять вище тих, хто

не може відчувати. Розумні розуміються вищими за нерозумних, безсмертні – вище смертних. Таким чином, усе це «поміщається одне вище другого в силу порядку природи» [3].

Необхідно зазначити, що більш глибокі думки та переконання екологічного спрямування залишив Альберт Великий, який був видатним енциклопедистом доби Середньовіччя. Свідченням цього є його трактат «Про рослини», у якому енциклопедист визнавав наявність душі в них, що виконувала функції росту, живлення та розмноження. Визнавав наявність у них душі, відповідальної за функції зростання, живлення і розмноження. Альберта Великого цікавило насамперед окультурювання рослин з дикого стану, у зв'язку з чим було визначено чинники цих культурних змін у рослин: оранка, посів, їжа та щеплення. Характерною рисою свідомості людини у середні віки дослідники вважають виокремлення індивідуума з його природного оточення та протиставлення їх одне одному як автономних, незалежних і навіть ворожих сутностей.

Християнство утвердило споживацьке ставлення до природи, прагматичне використання її, санкціоноване Богом. Таким чином, згідно з християнством, людина постає на самій вершині піраміди земного світу, розуміння природних об'єктів кардинально змінюється. Головною відмінністю людської сутності, створеної за образом і подобою Божою, від усього природного – є володіння божественною нематеріальною душею. Можна вважати, що саме епоха Середньовіччя створила передумови для більш інтенсивного формування антропоцентричного стилю мислення у свідомості людей, які досягли свого апогею згодом.

На початку зародження буржуазних відносин, в період Відродження, у суспільстві з'явився інтерес до конкретних сфер природного оточення. «Створюється комплекс наук, кожна з яких обрала своїм предметом компоненти довкілля, отже, людство почало втягувати у свою виробничу сферу діяльності певні фрагменти природи» [8]. Так, Пліній Старший досліджував розвиток природи. Свої праці він називав «природничою

історією». Альберт Великий (XII ст.) заклав підґрунтя географії рослин та екології; Ібн Сіна (X-XI ст.) пов'язував ефективне лікування людей з рослинним світом місця, де вони народжуються і мешкають. «Мислителі й художники Ренесансу, – стверджує О. Лосєв, – відчували в собі безмежну силу і ніколи до того небувалою можливість проникати в глибини й внутрішній світ природи», але, незважаючи на це, «навіть самі великі представники Ренесансу завжди відчували певну обмеженість людського існування, якесь, причому дуже часто, безсилля в перетворенні природи, в художній діяльності» [145, с. 503].

Колонізація нових і нових територій і країн, величні географічні відкриття епохи Відродження актуалізували розвиток систематики. Таким чином, головним змістом ранніх етапів розвитку біологічної науки стало вивчення рослинного та тваринного світу, зовнішньої і внутрішньої будови, дослідження своєрідності та різноманіття їхніх форм. Д. Рей, Ж. Турнефор, А. Цезальпін та ін. – перші вчені-систематики, які дійшли висновків про чітку залежність життя рослин від умов обробітку чи проростання, про місця поширення їх тощо. Отримані відомості про своєрідність звичок, спосіб життя представників тваринного світу, якими супроводжувався опис їхньої будови, йменували «історією життя тварин».

У відчуженні від природи дуже важливу роль відіграло картезіанство, що почало зароджуватись у XVII ст. й утвердилось однією з філософських засад цивілізації у сучасному світі. Висхідним його пунктом стало уявлення про людину як суб'єкт і світ як об'єкт, яким людина покликана маніпулювати. У цьому змісті картезіанство вінчає собою розвиток, що сягає своїм корінням самої суті людини і складається з того, що людина кардинальним чином виокремлюється із світу у всіх відношеннях. Таким чином, завдяки картезіанству, в екологічній свідомості Нового часу, на думку С. Дерябо, «психологічне протиставлення людини й природи досягло максимального ступеня» [80]. У культурі класицизму XVII – XVIII ст., однією з основ якої і було картезіанське вчення, переважало прагнення

царювати над довкіллям, винаходи технічних засобів і наукові відкриття підпорядковувалися саме цій меті. Закладаючи основи чистого дослідження й інженерії, мислителі цього часу творили нову картину світу, закладали основи нового світосприйняття, підготовлюючи становлення наук, тобто нового наукового світогляду.

На думку сучасних науковців, які працювали над дослідженням становлення екологічного знання, далеко не всі мислителі Нового часу стояли на тих же позиціях, що і Р. Декарт. Наприклад, Г. Лейбніц приписував духовне життя всьому суцільному, у Ф. Шеллінга і Ф. Гегеля природа будучи не одухотвореною в своїх неорганічних формах, «розуміється як дещо, чия метою є суб'єктність, навіть якщо вона і досягається лише після довгого процесу розвитку» [80].

Слід зазначити, що на початку XVII ст. існував напрям суспільної думки, представники якої розглядали суспільство і природу як єдину систему. Це, насамперед, – французький мислитель Ж. Мальє. У своєму «Заповіті» він намагався обґрунтувати єдність природи та людини й рівноцінність людей між собою та з навколишнім середовищем. Цю ж думку обстоював і П. Гольбах у 1770 р. у книзі «Система природи» [80].

Початки уявлень про біосферу спостерігаємо у роботах голландських учених Б. Вареніуса у «Всезагальній географії» і Х. Гюйгенса (1629 – 1695). Французький натураліст Ж. Кюв'є (1769 – 1832) уявляв життя як «складний вихор, напрямком якого постійний і котрий завжди захоплює молекули, так що форма живого тіла для нього істотніша, ніж його речовина». Визначний німецький мислитель і поет Й.-В. Гете розглядав природу у якості об'єкта діяльності людини. «Людина збагачується як особистість, освоюючи природу, утверджуючи себе у природі, знаходячи свої здібності у виробництві й у мистецтві тощо». Німецький філософ і діалектик Ф. Гегель вперше в історії дослідив розвиток довкілля та суспільства під кутом єдиного процесу природно-історичного розвитку, в якому людська праця детермінує становлення людської сутності та перетворення природи [102].

У дослідженнях Ж. Бюффона, французького природодослідника, у другій половині XVIII ст. було порушено проблему залежності особливостей будови організму тварин від умов навколишнього середовища. Він розглядав такі зовнішні фактори, як «клімат, їжа та особливості одомашнювання» і підкреслював, що провідними причинами перетворення одного виду на інший є саме їхній вплив. А сама природа для Ж. Бюффона – велична цілісна споруда, з генетичними (історичними) та функціональними взаємозв'язками [37].

У 1875 р. австрійський геолог Е. Зюсс у своїй роботі з геології Альп запропонував визначення біосфери як особливої оболонки Землі і саму її назву. Але значно глибше підійшов до аналізу взаємовідносин організмів з середовищем їх існування і загибелі французький натураліст Ж.-Б. Ламарк (1744 – 1829), котрий запропонував термін «біологія».

У своїй книзі «Гідрогеологія» він писав: «У природі прихована сила особливого характеру, безперервно діюча та могутня, зі здатністю утворювати сполуки, помножувати їх, урізноманітнювати їх...». Як попередник Ч. Дарвіна, Ж.-Б. Ламарк сформулював перший цілісну концепцію еволюції живої природи, тому саме його вважають автором першого еволюційного вчення, хоча він і не розкрив причин еволюційного розвитку [139]. Ж.-Б. Ламарк – один із перших дослідників, котрий вбачав причину руйнування природи в аморальному ставленні людей до неї. Думка цього вченого про можливість самознищення людської популяції є свого роду попередженням світу про небезпеку екологічної катастрофи загальнопланетарного характеру. «Можна напевно сказати, – писав він, – що призначення людини мовби полягає у тому, щоб винищувати власний рід, попередньо зробивши земну кулю непридатною для проживання» [80].

Подальшому розвитку екологічного мислення, що становить структурний підрозділ екологічного світогляду, сприяло на початку XIX ст. виникнення біогеографії. Праці О. Гумбольдта зумовили утвердження нового напрямку географії рослин – екологічного. Він обґрунтував тезу про те, що

обличчя ландшафту детермінується особливостями зовнішньої будови рослин. У схожих зональних і вертикально-поясних географічних умовах у рослин різних таксономічних груп виробляється дуже подібний зовнішній вигляд. Видатний географ і натураліст А. Гумбольдт (1769 – 1858) у своєму п'ятитомному творі «Космос» синтезував наявні на той час знання про Землю та Космос і на основі цього розвинув ідею про взаємозв'язок усіх явищ та процесів природи. Відомий історик науки Ф. Даннеман зауважував, що «...наука зобов'язана А. Гумбольдту не стільки новими глибокими відкриттями, скільки, головним чином, об'єднанням різних галузей знання за допомогою загальних точок зору та впливаючим звідси взаємопроникненням їх» [76].

У 1899 р. В. Докучаєв поглибив уявлення про закономірні взаємозв'язки між рослинами, тваринами і мінералами у вченні про географічні зони, що охоплювали всі елементи земної поверхні. Він розглянув співвідношення «природа-людина», вважаючи, що «ці закономірні взаємодії й складають суть пізнання природи, кращу і вищу гармонію природознавства».

У середині XIX ст. з'являються перші спеціальні роботи, присвячені впливові кліматичних факторів на біологію та поширення тварин, наприклад, книги німецького зоолога К. Глогера про мінливість у птахів під впливом клімату (1833) і датчанина Т. Фабера про своєрідність біології північних птахів (1826), К. Бергмана – про зв'язок географічних закономірностей та розмірів теплокровних тварин (1848); О. Декандоля («Географія рослин», 1855) – про опис впливу певних факторів навколишнього середовища (вологості, температури, світла, експозиції схилу, типу ґрунту) на рослини, автор також акцентував увагу на підвищеній, у порівнянні з тваринами, екологічній пластичності рослин.

Професор Московського університету К. Рульє (1814 – 1858) обстоював ідею необхідності особливого напрямку в зоології, в межах якого всебічно вивчається та пояснюється життя тварин, взаємовпливів з навколишнім світом. Він розробив низку важливих праць екологічного змісту, зокрема

типізацію особливостей наземних, водних і ріючих хребетних тощо. Погляди вченого глибоко вплинули на напрям і характер праць його послідовників. Одним з його учнів був М. Северцов (1827 – 1885). Робота «Періодичні явища в житті звірів, птахів і гадів Воронежської губернії» (1855) була найпершим у Росії докладним екологічним дослідженням тварин певного регіону.

Наукове узагальнення щодо поділу організмів за ознакою способу живлення на автотрофні, гетеротрофні і мікотрофні запропонував німецький фізіолог В. Пфєффер (1845 – 1920) у 80-х роках ХІХ ст., що дозволило краще розуміти основні процеси обміну речовин у біосфері. Данський ботанік Е. Вармінга (1841 – 1924) у своїй книзі «Екологічна географія рослин» виділив чотири екологічні типи рослинності Землі – гідрофіти, ксерофіти, мезофіти і галофіти. А. Бекетов (1825 – 1902) виявив наявність зв'язків між особливостями анатомічної та морфологічної будови рослин з географічним поширенням їх і вказав на важливу роль для екології фізіологічних досліджень.

Слід зазначити, що ми не маємо на меті детальний аналіз екології як науки. Разом з тим, зважаючи на тісний зв'язок екологічних знань з науковим світоглядом, вважаємо, що розвиток наукових знань має надзвичайне значення у розумінні утвердження нової форми світогляду – екологічного як форми суспільної екологічної свідомості.

Тому в розвитку екологічних учень у літературі виокремлюються три основні періоди: *класичний*, який охоплює другу половину ХІХ – першу половину ХХ ст., що відзначався провідною роллю геккелівсько-дарвінівської парадигми; *некласичний* (системна парадигма); *новітня екологія* (постнекласичний).

Розвиток класичного періоду, в свою чергу, можна поділити на: етап формування наукового співтовариства; етап «класицизації» або «золотий вік» екології; перехід до екологічної (популяційної) методології як домінуючої.

С. Дерябо пропонує поділ екології, як самостійної біологічної науки, на наступні основні етапи, в яких панували відповідні способи екологічного мислення (парадигми), а саме:

- етап, який отримав назву «аутекологічного редукціонізму», котрий дозволяв класифікувати велику кількість даних, відкрити ряд законів та принципів аутекології (екології виду);

- етап «синекологічного редукціонізму», пов'язаний з виникненням та розвитком концепції популяції, у центрі уваги якої – аналіз взаємодії організмів (популяцій);

- етап системного підходу, пов'язаний з уявленням про екосистеми та біогенез.

Саме в Новий час набули свого поширення в екологічній науці найосновніші парадигмальні орієнтації, під якими Т. Кун розуміє «визнані досягнення науки, що пропонують модель постановки та розв'язання проблем науковим співтовариством» [132, с. 11]. Або, за його ж визначенням, парадигма – це «сукупність цінностей, переконань, технічних засобів тощо, яка є характерною для членів даного суспільства... Він указує на один вид елементів цієї сукупності – конкретне вирішення головоломок, які при використанні їх у якості моделей або прикладів можуть змінювати експліцитні правила як основу для вирішення нерозгаданих ще головоломок нормальної науки» [132, с. 220].

У класичному періоді слід виділити еволюціоністську парадигму, концептуальні засади якої були сформовані у дослідженнях англійських натуралістів Ч. Лайєла (1797 – 1875) – одного із засновників актуалізму або уніформізму в геології та Ч. Дарвіна (1845 – 1912) – засновника теорії походження видів та природного добору, котрий, на думку вченого, є рушійним фактором еволюції. Суть парадигми зводиться до розробки теорії виникнення екологічних феноменів та нової методології – адаптації, доцільності, прогресу та ін. За еволюційною теорією, сутність розвитку

полягає не тільки у баченні ідеального типу організації, але й у постійному пристосуванні видів до довкілля, досягненні з ним стану рівноваги.

У цей період виникає екологія – наука, що вивчає взаємовідношення організмів з навколишнім середовищем. Зовсім не випадково це відбувалося у межах біології, про що свідчать і перші значні наукові праці, які можна назвати прото-екологічними. Робота Е. Геккеля «Всезагальна морфологія організмів» знаменує початок її розвитку, хоча німецький дослідник Г. Ушман зацікавив свою увагу на тому, що терміном «екологія» Е. Геккель називав біологічну дисципліну, яка фактично вже існувала. У період геккелівсько-дарвінівської парадигми екологічні побудови (екосистеми по Е. Геккелю, або біогеоценоз – з подання інших учених) застосовувалися на даних фізіології, морфології, порівняльної анатомії, систематики, еволюційної теорії. У цей час людина не включала себе у ці екосистеми, вивчаючи і спостерігаючи за ними ніби ззовні [102].

Із розвитком і становленням екології як науки формуються уявлення про світ, де людина продовжує протиставляти себе природі, вважаючи себе так само найвищою цінністю. Україй прагматичне ставлення до природи сприяло утвердженню антропоцентризму, становлення якого почалося ще у Середньовіччі. Антропоцентризм продовжив своє утвердження у класичний період розвитку екологічних знань. Саме антропоцентризм сприяв утвердженню в людській свідомості «парадигми людської винятковості» (Human Exceptionalism Paradigm), антиекологізму і соціального оптимізму, забарвивши у відповідний окрас і світогляд. Для них характерні наступні особливості:

- самоцінність людини, де природа – її власність, тому пристосувати природу до своєї корисності – право людини;

- світ має певну ієрархію, де найвище місце посідає людина, яка проголосила себе приналежною до підвиду *Homo Sapiens Sapiens*, дещо нижче – створені людиною і для людини речі, а ще нижче містяться

різноманітні об'єкти природи, місце котрих ієрархічно визначається за принципом корисності для людства;

- протиставлення світу людей світу природи;

- метою взаємодії з природою є використання її людиною для задоволення тих чи інших прагматичних потреб і отримання певного «корисного продукту»;

- характер взаємодії з природою визначається свого роду «прагматичним імперативом»: правильно і дозволено те, що корисно людині і людству;

- етичні норми й правила не розповсюджуються на взаємодію світу людини зі світом природи;

- процес розвитку людини має бути направлений на подальше підкорення природи;

- охороняти природу необхідно у тій мірі, у межах якої подальші покоління зможуть продовжити її використання.

У 80-х роках XIX ст. формування екології як окремої науки остаточно наповнило її біологічним змістом. У цьому вигляді вона проіснувала до другої половини XX ст., після чого почала доповнюватися іншими науками природничого і соціального спрямування. Слід зауважити – філософи не цікавилися екологічними питаннями аж до настання XXI ст., коли ця тематика увійшла в програми світових конгресів.

Наступним етапом у розвитку класичної екології стало формування наукового співтовариства екологів на початку XX ст., зокрема у 1913 р. – Британське екологічне товариство, у 1916 р. – Американське. Вони почали друкувати спеціальні екологічні журнали. Так, з 1920 р. розпочинає видаватися журнал «Ecology», з 1930 р. – «The journal of Ecology», з 1931-го – «Ecological Monographs», з 1932-го – «The journal of Animal Ecology», розпочинається видавництво навчальних посібників і фундаментальних праць у галузі екології. Уже в 1913 р. у США побачило світ перше екологічне зведення Ч. Адамса – «Керівництво до вивчення екології тварин», яке містило, крім численних фактів, методологічні поради й анотовану

бібліографію, що нараховувала понад 500 назв. В. Шелфорд опубліковує монографію «Тваринні угруповання помірної Америки на прикладі району Чикаго». На думку дослідника Г. Новикова, цей автор у своїй книзі переконливо продемонстрував роль фізичного і біотичного середовища, показав необхідність кількісного обліку тварин, на конкретних прикладах описав методи польових екологічних досліджень» [181, с. 107].

У класичній екології 20 – 40-х рр. ХХ ст. були сформульовані основні завдання і запропоновані методологічні підходи щодо їх реалізації. Перш за все – це «аутекологічний редукціонізм» та «синекологічний підхід». З ХХ ст. в історії науки починається період системології, передумовою виникнення якого стала потреба у новому світоглядному підході, яка спричинялася загальним ходом розвитку науки, ускладненням об'єктів її дослідження та початком остаточного виходу за вузькі межі механіки й найпростіших з можливих рухів і взаємодій.

Першою монографічною роботою, в якій відкрито заявлялась правомірність системного підходу, став підручник «Основи екології» Ю. Одума, виданий у 1971 р. Для еколога особливо важливим є функціональна інтеграція як принцип, згідно з яким, при еволюціонуванні структури виникає додаткова властивість. І. Блауберг і Е. Юдін, вважають, що у біології головною причиною виникнення системних ідей стало усвідомлення обмеженості виключно еволюційного підходу для пояснення таких феноменів, як ріст, регенерація, екологічна організація та ін. Щоб доповнити ідеї розвитку, як одна з провідних, була висунута ідея системності, організованості [30]. Для подальшого становлення системної парадигми важливими є ідеї В. Шелфорда та Ф. Клементса, котрі досліджували біоценоз у якості надорганізму, хоча органіцизм, вірніше схильність до нього, А. Гіляров вважає, що «треба шукати ще в... релігійно-міфологічній картині світу» [42]. На думку Г. Михайловського, «методологія, адекватна екологічним системам, повинна поєднувати в собі структурний, статистичний та інтегративний підходи. Хоча це не означає, що інші

виключаються. Мова йде лише про те, що адекватні підходи потрібно розглядати як провідні, але зважено поєднувати їх із протилежними, передусім з динамічним і функціональним» [160, с. 70].

У становленні екології як науки та у формуванні становлення відповідного екологічного світогляду потужна роль належить дослідженням учених та теоретико-методологічним узагальненням. Приклад – перший президент АН УРСР, академік АН України та СРСР В. Вернадський, який розвинув учення про біосферу, основи якого було закладено у 1875 р. Е. Зюссом. У класичній праці академіка, що входить до золотого фонду наукової теорії, «Декілька слів про ноосферу», викладено його розуміння історико-еволюційного процесу, перспектив людського буття як космічного феномена.

Учення про біосферу є одним з найбільших і найцікавіших його узагальнень у галузі природничих наук. Завдяки працям В. Вернадського, цей підхід дозволяє розглядати екологічні об'єкти найвищого рівня – біосферного, що, в свою чергу, має допомогти вирішенню глобальної екологічної проблеми. Біосфера постає у вигляді глобальної екосистеми, функціонування й стабільність якої утверджується за екологічними законами забезпечення балансу енергії та речовини. Під ноосферою Вернадський розумів сферу розуму, котра має прийти на зміну біосфері, – сфері життя. На жаль, більш ніж за чверть століття, що проминуло після цих слів, ми могли переконатися в тому, наскільки нерозумними були майже всі зміни, принесені людиною у біосферу. Але все ж таки передбачуваний ученим перехід – в його найглибшому значенні – єдиний вихід для людства, яке продовжує скорочувати своє життя на мільйони років.

Слід зауважити, що досі існує неоднозначність суджень у сучасній екологічній науці про роль ноосферного вчення В. Вернадського. Потрібно наголосити, що його ідеї про ноосферу поки що далекі від загального і повного впровадження в життя. Наприклад, М. Кисельов та Ф. Канак зауважують: «Майже все, що говорить В. Вернадський про ноосферу,

підпорядковане звеличенню людського розуму й пошануванню його витворів. Культурне, створене, антропогенне потлумачене ним загалом як вище від природного, як майже однозначно таке, що його слід старанно оберігати і захищати від ударів стихії тощо. У такому тлумаченні створеного людьми, тобто штучного, набагато більше від непохитної віри в людський розум і гордощів за його всемогутність, – зворушливих і, мабуть, виправданих у VII-XVIII ст., – ніж від тривоги за майбутнє людства та планети, на якій воно живе і яку має намір пілотувати. Дослідники характеризують світогляд Вернадського як натуралістичний і негуманітарний. Цей учений завжди віддавав перевагу розумові перед мудрістю», – стверджують вони [107, с. 172 – 173].

На наш погляд, дане твердження потребує певної критики. Його автори забувають про те, що у своїй основній науковій діяльності в умовах сталінського тоталітаризму й гранично прискореної індустріалізації В. Вернадський не міг не притримуватися державної ідеології. Зовсім не факт, що в душі він «завжди віддавав перевагу розумові перед мудрістю». Не випадково багато років В. Вернадський навіть не вживав слово «ноосфера» та його можливі похідні у своїх працях, слушно побоюючись репресій. Лише під час свого фізіологічного згасання він ризикнув сказати правду про свої погляди, з труднощами опублікувавши згадану вище наукову працю-заповіт, у назві якої домінує саме термін «ноосфера».

Отже, науковий світогляд XX ст. поповнився ще однією теорією, що здобула назву ноосферної концепції, яку започаткували у 1925 р. видатні французькі мислителі Е. Леруа та П. Тейяр де Шарден, під якою вчені розуміли ідеальну «мислячу оболонку», що обійме всю кулю, формування якої пов'язували з утворенням і розвитком людської свідомості. У своїй книзі «Феномен людини» П. Тейяр де Шарден тлумачив ноосферу в якості «нового покриву», «мислячого пласта, котрий, зародившись у кінці третичного періоду, розгортався над рослинним і тваринним світом». Сам П. Тейяр де Шарден шукає зародження ноосфери в тих часах, коли «життя виділилося з

матерії». «Вісь геогенезу закінчилася, і з цього часу воно продовжується в біогенезі, а цей останній у кінцевому наслідку виражається в психогенезі», – стверджував учений.

У неокласичний (постнеокласичний) період свого розвитку вступила екологія на початку 80-х років минулого століття. Як влучно зазначають дослідники В. Марков та Г. Андріксон, «ми вступаємо у новий «екзотичний світ», який характеризується «екологічною» чутливістю, високим внутрішнім напруженням, готовністю до самоорганізації як творчого акту, який реалізує еволюційний ресурс матерії. Це світ неврівноважених і нелінійних процесів, біфуркацій і катастроф, аттракторів і когеренцій, де виникають несподівані зв'язки між структурами й хаосом, між порядком і флуктуаціями. Наука знову стає «неєвклідовою» та дивною. Хаос постає зовсім у новому стані» [155, с. 101].

Екологічні дослідження вказують на те, що з середини ХХ ст. діяльність людства активізувала зростання техногенного навантаження, тому екологія стала чи не найголовнішою галуззю розвитку науки. У зв'язку з актуальністю проблеми збереження природи, в межах системної екології у 70-х роках було започатковано цілий ряд напрямів дослідження стійкості екосистем, зокрема ентропійно-інформаційний, масово-енергетичний та ін., до цих досліджень залучилося значне число екологів. У подальшому розвитку екології була сформульована вимога пошуку шляхів поєднання принципів системності з принципом еволюціонізму, які б адекватно відповідали новітнім уявленням як про системність світу, так і про його еволюціонуючий характер.

Відбулося розгортання теми «синергетика». Як зазначає Г. Рузавін, дослідження в галузі синергетики надали поняттю самоорганізації того смислу, який ми інтуїтивно пов'язуємо з цим терміном, а саме незалежність процесів, які відбуваються в системі від втручання людини [233, с. 53]. Висунення поняття самоорганізації як провідного в ідеології глобального еволюціонізму відповідає новим методологічним засадам у біології, пов'язаним з переосмисленням значення та ролі організації. Системно-

структурний підхід на сучасному етапі употужнює консолідацію з еволюційним, історичним підходами, з'ясовуючи та пояснюючи таким чином певні моменти, що були упущені еволюціонізмом.

Найбільш узагальненою філософською концепцією самоорганізації природи є концепція Е. Янча, в якій ідея самоорганізації важлива для аналізу, структурування, консервації інформації, що уможлиблює перехід до нового рівня еволюції. Підхід Е. Янча можна назвати системним еволюціонізмом, що поєднує аналіз послідовності рівнів дисипативних структур з обґрунтуванням еволюційних змін. Включення в еволюціонізм виникнення процесів самоорганізації, дисипативних структур, здійснене Е. Янчем, дає змогу розуміти еволюцію як виникнення новацій, котрі тлумачаться не просто як продукт дії вже існуючих чинників, а перш за все, – як якісно нові, емерджентні утворення. Розглядаючи самоорганізацію природних систем, у своїй книзі «Всесвіт, що самоорганізовується» він підкреслює, що біологічні і соціальні системи є самоорганізацією динаміки когерентних систем [318, с. 16]. У новітній екології, завдяки розгортанню теми самоорганізації та синтезу тем еволюціонізму і холізму, відбувається перехід до розумного світу як справді багатовимірного, живого, непередбачуваного, людиномірного.

Останнім часом велику прихильність завойовує концепція коеволюції – сумісного розвитку людини та природи, хоча вона й отримує «неоднозначні філософські тлумачення». Зокрема, на думку академіка Н. Мойсєєва, фундаментальною умовою виживання людства є глибоке усвідомлення імперативу – доля людства нероздільна з долею біосфери [164, с 67]. Така установка вченого на рефлексію можливих сценаріїв еволюційних процесів, звичайно, сприяє утворенню атмосфери діалогу. Ідеологія, здатна наблизити природничо-наукову і гуманітарну культури, долаючи їх традиційний розрив, сфокусована в уявленні про єдиний світовий процес самоорганізації. Цей процес було б справедливо назвати універсальним, глобальним еволюціонізмом. Адже він об'єднує існуючі прояви духу та матерії. Учений

зазначає, що центральна проблема глобальної екології – це виявлення умов коеволюції людини й біосфери. Людина – це частина біосфери, і вона не може існувати поза нею. Адже її адаптивні можливості обмежені. А отже, зміни параметрів навколишнього середовища мають бути погоджені з адаптаційними здатностями людської цивілізації. Ось таку погодженість я і називаю коеволюцією [164, с. 67 – 70]. Як наголошують М. Кисельов та Ф. Канак, природознавство «екологізується», починає розглядати природу не лише з позиції логіки й класичної методології, а й «буттєво», не в якості об'єкта, а як середовище для життя [107, с. 46]. На думку М. Марчука, «вектор еволюції філософсько-методологічних концепцій знання все більше відхиляється під впливом силового поля (потенціалу) загальнолюдських цінностей від інтелектуальної координати в бік універсальної потенції людського мислення. Ціннісно нейтральна методологія стає ціннісно зумовленою» [157, с. 37].

Одним із критеріїв оцінки гуманізації наук є міра врахування та визнання суб'єктивності процесу пізнання, включення людини як біологічно-соціально-духовної цілісності у наукову картину світу, створення гармонійності у відношенні «людина – природа – соціум», використовуючи екологічні знання з метою ефективної діяльності, яка здатна призвести до екологічної рівноваги на планеті. Відповідно до сучасного екологічного підходу, як зазначають провідні екологи України, – людський розвиток може називатися гармонійним, якщо він перш за все не зумовлює руйнівних явищ та процесів у природі [224].

Деякі дослідники, наприклад В. Поттер, вбачають гармонізацію у співжитті й взаємовпливах людини та природи, у поширенні філософського напрямку, в якому злились усі ціннісні орієнтації гуманістичного типу; вони вважають, що становлення світогляду відбуватиметься на засадах екобіоетики (сьогодні це виокремлюється з біоетики). В. Поттер, засновник біоетики, ще у 70-х роках минулого століття наголосив на необхідності поєднання екологічної біоетики з медичною і створенні наукового знання, що

дасть змогу здійснити довгострокову мету: зберегти екосистеми у «такій формі, яка б могла забезпечити тривале існування людського роду» [202]. Інші дослідники, наприклад В. Деркач, М. Кисельов, А. Толстоухов, вбачають становлення екологічного світогляду в поширенні предмета екології, охопленні ним людини як об'єкта дослідження, що можливе «по-перше, на різних засадах, по-друге, вимагає кропіткого осмислення власне поняття «людина» [117, с. 80].

У другій половині ХХ ст. учені активно почали цікавитися вивченням антропогенних впливів. Як зазначає В. Кучерявий, «антропогенні впливи – це впливи людини на екосистеми, що призводять до істотних реакцій-відгуків її абіотичних та біотичних компонентів» [136, с. 69].

Розбіжності у розумінні предмета і завдань екології людини зумовлені плюралізмом концепцій людини у філософії антропології. Зокрема, А. Огурцов виокремлює три види людини: *Homo natural's*, *Homo sapiens*, *Homo faber* [184, с. 29]. В. Крисаченко вважає, що існують певні парадигмальні виміри, що визначають осягнення місця людини в біосфері, які він пропонує систематизувати за 3-ма напрямками:

По-перше – це соціологічно-актуалістська парадигма, з точки зору якої людина у біосфері мислиться як найбільш зріла та сформована форма організації. З таких позицій попередня вся історія взаємозв'язків людини та біосфери уявляється як накладання образу стану сучасного на прояви певних особливостей у минулому.

Теоретичні засади цієї парадигми найяскравіше виявляються у науках, що займаються безпосереднім вивченням феномену людини та біосфери. Це, звичайно, науки про людину (гуманітарні) – з одного боку, та природничі науки, що досліджують оболонки Землі, – з іншого. Людина і природа на базі цієї парадигми досліджуються у якості самостійних та мовби незалежних феноменів, а сучасний стан їх існування та розвитку використовується як орієнтир для вивчення динаміки взаємовпливів людини та природи на минулих етапах розвитку.

По-друге – натуралістично-генетична парадигма, яка з'ясовує закономірності життя людини у біосфері, беручи до уваги генетичні витоки їх взаємовпливів та відтворюючий механізм утворення нових властивостей у саморозвиваючих природних системах.

Натуралістичний підхід ґрунтується на принципах можливості та доцільності культивування людських якостей з властивостей тварин. Згідно з цим підходом, проблема становлення людини розуміється як проблема утворення людських сутнісних властивостей від певних природних ознак. Якщо соціологічний підхід акцентує увагу на принциповій відмінності людських якостей від тваринних ознак, то натуралістичний підхід обґрунтовує подібність та єдність людських властивостей з тваринними, на противагу соціологічному підходу, згідно з яким стверджується протиставлення людських і тваринних властивостей.

Зауважимо, що натуралістичне обґрунтування єдності природи та людини відіграє важливу роль для коригування людської поведінки у біосфері та її впливу на біосферу, при цьому людина вважається частиною живої природи, «частиною біоти», і тільки тоді уможлиблюється коеволюція людини та природи, а також існування як людини, так і самої біосфери.

По-третє – космологічно-універсалізуюча парадигма, у межах якої біосфера та людина мисляться у космічному масштабі. Взаємозв'язки та взаємовпливи людини та природи осмислюються як особливий варіант всесвітнього порядку. Життя як космічне явище та взаємозв'язок людини й біосфери розглядається у концепціях Тейяра де Шардена, В. Вернадського та ін. учених.

У центрі космологічно-універсалізуючої парадигми перебуває людина, відповідальна за стан природи у контексті безкінечного космосу. Головною метою тут розуміється сучасне відродження ідей античного світобачення про цілісність Всесвіту. Таким чином, наукові дослідження сучасної екології спрямовуються на синтез теоретико-концептуальних та методологічних знань про біосферу як складноорганізовану в структурному, еволюційному,

функціональному змісті екосистему, в котру органічно включена Людина [130, с. 646].

Разом із тим, існує думка, що традиційна антропологія в її надмірному захопленні ознаками людської надприродності не могла та й не захотіла запропонувати адекватну концепцію «природи людини». А тому вона виявилася не готовою дати відповідь на запити сучасної антропологічної революції. Отже, сьогодні перед філософією екологія людини ставить завдання сформулювати такий образ людини, який би враховував усю багатомірність її буття.

Намагаючись знайти конструктивний вихід із кризи, в яку потрапила західна культура загалом і філософія у тому числі, один із найвидатніших філософів ХХ ст. Е. Гуссерль зазначає, що «людина, яка живе в цьому світі, включаючи й ту, котра досліджує природу, може ставити всі свої практичні й теоретичні питання, лише перебуваючи в межах цього світу, може теоретично ставитися до нього тільки в нескінченно відкритому горизонті невідомого» [72, с. 165]. Набагато глибше і конструктивніше проаналізував причини й наслідки кризи культури та філософії Заходу американський учений Р. Нісбет [179].

Отже, наведений історично-науковий методологічно-екологічно-світоглядний екскурс, безумовно, не є вичерпним. Але він, сподіваємося, надає можливість виявити джерела найважливіших ідей сучасної екології, котрі суттєво визначають її розвиток як науки. У контексті зародження та розвитку тієї чи іншої парадигми ці ідеї завжди впливають на подальший її теоретичний розвиток у різноманітні пізнавальних форм.

На сучасному етапі мова може йти про тлумачення екології як комплексної інтегральної науки (у широкому значенні), котра досліджує екосферу планети, її вплив на соціум та відповідь природи на перетворювальну діяльність людства. Ось чому виникає потреба розвитку екології не просто як біологічного предмета, а як міждисциплінарної науки,

котра ґрунтується, на засадах біологічних, географічних, економічних, технічних та соціальних наук.

Місце екології – на перетині різних наук, тому вона орієнтована головним чином на комплексні міждисциплінарні дослідження. На сучасному етапі це перш за все детальне вивчення кількісними методами основної структури й функціональності природних і штучних систем біосфери. При цьому екологізація мислення, поведінки і виробничої діяльності людства виступає важливою загальнолюдською проблемою сучасності. «Йдеться, отже, про знаходження для екології місця не серед природничих та гуманітарних наук, – вважають Ф. Канак та М. Кисельов, – а між теорією та практикою природокористування – такого місця, на якому найповніше б реалізував себе потенціал екологічного знання як однієї з найфундаментальніших підвалин розгортання цілеспрямованого глобального руху до екологічно безпечного майбутнього» [107]. Особливо цікавою в цьому контексті видається стаття С. Мейена «Принцип співчуття» (1977), у якій він висловлює думку про необхідність уміння вченими вести діалог, спільні наукові пошуки, дотримуючись норм спілкування та ведення наукової дискусії.

Екологічні реалії сьогодення ведуть до розуміння того, що особливе значення у розвитку суспільства має направленість світогляду, який формується у суспільній свідомості. Адже екологічна свідомість і екологічний світогляд є чинниками відповідної до них екологічної діяльності. Багато хто з сучасних учених, політиків та громадських діячів схиляється до висновку, що сприятливе майбутнє може відбутися тільки за умов трансформації антропоцентричної свідомості й світогляду у форми, наслідком яких стане гуманна діяльність людства. Так, М. Михальченко останнім часом послідовно розробляє концепцію трансформації соціальних, економічних та політичних реалій України. Він вважає, що «сучасна велика, трансформація суспільства глобального характеру» залежить від розвитку духовної сфери та взаємодії, діалогу цивілізацій, бо світовий технологічний

розвиток відбувається більш-менш рівномірно практично у всіх регіонах, іде потужний обмін здобутками технологічного прогресу, тому зміна та розвиток можуть орієнтуватися на зміну реалій у будь-якому напрямі: назад, уперед, по колу, вбік тощо... це процес, що саморегулюється, самокорегується [162, с. 39 – 41].

Академік АН України і СРСР М. Мойсеєв досить влучно зауважує з приводу теоретичного обґрунтування сучасної екологічної ситуації: «Перед людством стоїть грандіозна проблема цілеспрямованого управління розвитком не лише людського суспільства, але й середовищем, яке його оточує. А для цього потрібна теорія. І вона виникне як нагальна потреба людства. Вона пройде через помилки, омани, ілюзії. І я думаю, вона вже почала виникати, вірніше, її окремі фрагменти» [164, с. 67].

Серед останніх за часом появи інновацій з цієї теми – пропозиція К. Корсака і Ю. Корсака назвати цю «потрібну теорію» *нооекологією*. [121, 122]. Утім, головний акцент у вказаній праці, що отримала високу оцінку російських та інших науковців, об'єднаних навколо відомого часопису «Экология и жизнь» (www.ecolife.ru), зроблений не на уведення і пояснення слова «нооекологія», а на доведення *єдиної* змоги порятунку людства від передбаченого на середину ХХІ ст. колапсу, можливості подальшого розвитку цивілізації й гарантування поєднання зростання чисельності людей з кращою якістю життя. Ця єдина можливість передбачає повну заборону деструктивних індустріальних технологій та перехід на екобезпечні *ноотехнології* (термін запропонував К. Корсак у 2010 р.).

На наш погляд, ці та інші «ноопропозиції» мають набагато більшу привабливість, від розрекламованих у ЗМІ проектів «зеленого виробництва», «зеленої економіки» й «зеленого майбутнього». «Зелений потік», як це стає очевидним з рекомендацій червневого 2012 р. світового екологічного форуму в Ріо-де-Жанейро [328], насправді означає збереження індустріальних виробництв і спробу ліквідувати загрозу парникового ефекту припиненням спалювання нафти й вугілля та перехід на спирти й масло, виготовлені з

цукрової тростини і рапсу. Ці уявлення можуть бути хибними хоча б тому, що на «зеленому» шляху зникнуть можливості підвищувати виробництво зерна і боротися з небезпекою голоду.

Утім, напевно, не так уже й важливо, яким саме терміном поповниться сучасна екологічна, філософська наука, головне, на наш погляд, полягає у тому, щоб така універсальна інтегруюча теорія якнайшвидше була обґрунтована, оскільки, як зауважують численні дослідники, на карту поставлена доля людства.

У своїй роботі ми досліджуємо поняття «екологічного світогляду» як форми суспільної екологічної свідомості, в центрі якої стоїть людина, і вважаємо правомірним твердження про важливість усвідомлення людством необхідності формування природоохоронних поглядів та переконань. Будь-яка дослідницька система, яка наближує до істини, є правомірною і теоретично виправданою. Головне, щоб у фокусі цих систем була людина, щоб різні методологічні концепти у своїй взаємодоповнюваності якомога повніше розкривали універсум індивіда, в тому числі й універсум його морального життя.

2.3. Інформаційний вимір утвердження екологічного світогляду молоді у контексті нової гуманітарної парадигми

Події останніх десятиліть у світовому співтоваристві показують, що в XXI-му столітті у розвитку цивілізації почали відбуватися глобальні процеси, які за своїми масштабами і значущістю є безпрецедентними в історії розвитку людського соціуму. В інформаційній сфері суспільства, в економіці, науці, культурі та освіті сьогодні виникають воістину тектонічні зрушення, в результаті яких на нашій планеті утвердився новий тип цивілізації – інформаційне суспільство. У 2000 р. в Окінавській Хартії глобального інформаційного суспільства, наголошувалося, що одним з найвагоміших

факторів, що впливатиме на становлення суспільства двадцять першого століття, є саме інформаційні технології [185, с. 52].

Головними відмінними рисами цього типу суспільства є істотне поширення використання наукових знань і наукомістких високоефективних технологій, у першу чергу, – інформаційних. Поняття «інформаційне суспільство» характеризує сучасний світ з погляду інтенсивного впровадження і сплетіння сучасних комп'ютерних, теле- і радіомовних, телефонних технологій і комунікаційних служб, збільшення кількості й різноманітності інформації та каналів її розповсюдження, а також розвиток каналів комунікації, що перетинають кордони, у тому числі комунікації масової, створеної глобальної інформаційної інфраструктури і комунікативних систем з миттєвою передачею інформації. Одночасно відбувається зростання значення інформації, збільшення кількості працівників, задіяних в її обробці та поширенні, зростає вплив «інфократії», тобто тих, хто нею володіє.

Поряд з цим, створюється принципово нова якість трансмежового інформаційного обміну й інструментарію впливу на свідомість як на побутовому, так і на суспільному рівнях, що, в свою чергу, істотно впливає на формування світогляду людини як форми її суспільної свідомості. У цьому контексті посилюється значення соціально-психологічних і культурно-інформаційних аспектів глобалізації. «Світогляд, як і свідомість, дається людині суспільно. В окремій особистості він формується у процесі засвоєння форм людської життєдіяльності і наявної суспільно даної культури», – підкреслює В. Шинкарук [301, с. 18].

Українські дослідники зазначають, що кінець ХХ ст. наочно продемонстрував вичерпання епохи Модерну, що ґрунтувалася на індустріальній парадигмі, котра зародилась у ХІХ ст. та досягла кульмінації вже в середині минулого століття, і перехід до постмодерну, постіндустріальної цивілізації – як інформаційно-глобалістської, де роль головного виробничого ресурсу відіграють інформація і знання. У цих

умовах історія досягає вершини, як історія світова, і переростає в історію планетарну й історію людства.

Дослідженню провідних тенденцій та понять, що визначають інформаційне суспільство, присвячена низка наукових праць відомих вітчизняних і зарубіжних філософів, соціологів та істориків. Серед них слід відзначити роботи Д. Белла, К. Вербаха, Л. Ірвінга, І. Масуди, Л. Робертса, Е. Тоффлера та інших [310, 322, 331, 317, 330, 324].

Президент Інституту «Інформаційне суспільство» японець Й. Масуда вважає, що «інформаційне суспільство» стане новим типом суспільства, яке повністю відрізнятиметься від сучасного індустріального суспільства. Інформаційному суспільству відповідатиме новий тип індивіда. Інформаційно-технологічна революція буде швидко перетворюватися на нову виробничу силу і зробить можливим масове виробництво когнітивної систематизованої інформації, нових технологій і знань. Потенційним ринком стане «межа пізнаного», виросте можливість вирішення нагальних проблем і розвиток співробітництва [322].

До соціології та соціальної філософії одними з перших ввели поняття «інформаційне суспільство» відомі вчені Олівін та Гейді Тоффлери. Сформульована ними концепція «інформаційної економіки» викладена у праці «Створення нової цивілізації. Політика третьої хвилі» [330].

Становлення інформаційного суспільства відбувається останнім часом прискореними темпами в результаті взаємодії трьох основних процесів: глобалізації, інформатизації і ультранових технологій, які дозволять сформувати той новий технологічний устрій суспільства, котрий кардинальним чином змінить звичний спосіб життя і діяльності практично всього населення нашої планети [112].

Ще одна винятково важлива відмінна особливість інформаційної цивілізації полягає в тому, що в ній істотно зростає роль самої людини. Однак слід відмітити, що ця роль є доволі неоднозначною. З одного боку, саме людина є головним ресурсом і рушійним чинником розвитку

інформаційного суспільства, а з іншого, – вона також є одним з основних факторів ризику на шляху цього розвитку. Необхідно зауважити, що зростання ролі людини в інформаційному суспільстві є об'єктивно зумовленим. І це пояснюється тим, що основним об'єктом праці в цьому суспільстві буде інформація та її вища форма – знання. У той же час, вже у найближчому майбутньому інформація та знання все помітніше ставатимуть не тільки об'єктом, а й результатом праці, його найбільш цінним продуктом.

Важливо відзначити, що при цьому спостерігається дуже характерний психологічний феномен, котрий виявляється в тому, що у людей радикальним чином змінюються традиційні уявлення про простір і час як найбільш фундаментальні поняття реального світу. Так, в інформаційному суспільстві простір і час ніби стискаються, адже віддалені об'єкти стають доступними майже миттєво, і це дає не тільки психологічний, а й важливий соціальний ефект, оскільки призводить до колосальної економії соціального часу.

Важливо також відзначити, що інформаційні технології є потужним каталізатором усього процесу розвитку суспільства. І в центрі цього процесу перебуває людина, оскільки саме вона є основним генератором знань, що складають фундамент цього розвитку і визначають його напрями, а також можливі наслідки. Звичайно ж, людина в усі часи була важливим чинником розвитку суспільства, але в інформаційному суспільстві цей чинник стає критичним. І це необхідно абсолютно чітко усвідомлювати. Тому основна увага суспільства має бути сконцентрована на гуманітарних проблемах, пов'язаних з розвитком і використанням людського потенціалу, що можливо тільки у контексті гуманітарної парадигми мислення.

Окрім того, останнім часом суспільна свідомість суттєво відстає від тих радикальних змін, які відбуваються в сучасному суспільстві. Особливо це стає помітним в інформаційній та технологічній сферах суспільства, де розвиток науково-технічного прогресу відбувається найбільш інтенсивно. Тому багато людей виявляються не готовими до використання тих нових

можливостей, які їм надає розвиток науки й технологій. Прикро, що деякі про них навіть і не знають.

Це, звичайно, також одна з актуальних глобальних проблем сучасності, яка, в свою чергу, породжує проблему людини у швидкозмінюваному світі. Вона не є новою, однак саме сьогодні ця проблема стає глобальною, тому що вона являє собою серйозну загрозу для подальшого безпечного розвитку цивілізації, майбутнє якої у свідомості людини стає все більш невиразним і розпливчастим.

У зв'язку з цим, з'являється ще одна стратегічно важлива проблема сучасності, а саме: формування образу майбутнього і можливих сценаріїв розвитку цивілізації. Тут доречно нагадати слова А. Печчеї, засновника і першого президента Римського клубу, написані ним ще в 1977 р. У монографії «Людські якості» він зазначив: «Людині зараз, по суті справи, не залишається нічого іншого, як тільки якомога швидше наблизитися до наступної фази свого розвитку – тієї, де вона, поєднуючи свою могутність з гідною мудрістю, навчиться підтримувати в гармонії і рівновазі всі справи людські. Але статися це може за рахунок небаченого ще ланцюга подій, який я називаю «людською революцією» [197, с. 35]. Ця теза залишається виключно актуальною і сьогодні, коли світ впритул наблизився до тієї фатальної межі, за якою у людства вже немає майбутнього.

Таким чином, інформація дедалі більше відіграє роль «світового фактора» різних галузей науки, культури й, безумовно, світоглядних екологічних питань. Володіння інформацією покликане употужнити зростання інтелектуального потенціалу як окремої держави, так і світу загалом, сприяти новому – вищому розвитку цивілізації, формуванню нового екологічного світогляду з метою гарантування захисту людства від екологічних катастроф, гармонізування взаємозв'язків у системі «людина – природа – соціум».

Сьогодні людство перебуває в епіцентрі інформаційної революції, появи якісно нових інформаційних технологій, які, використовуючи досягнення

науки, спрямовані на організацію знань, їх акумуляцію, тобто аналіз і накопичення інформаційних матеріалів, створення конкурентоспроможних інформаційних ресурсів, широко використовуючи комунікативні можливості Інтернету з метою одержання інформації у глобальних комп'ютерних мережах.

В останні десятиліття в умовах стрімкого розвитку інформаційного суспільства актуалізується необхідність філософського осмислення таких феноменів, як віртуальна реальність, глобальна мережа Інтернет і віртуалізація суспільства, які призвели до виникнення і розвитку найрізноманітніших віртуальних структур [31, с. 8].

Сам термін «віртуальна реальність» у 1984 р. до наукового вжитку увів Д. Ланьє. При визначенні поняття віртуальності вчений наголошує на технічній природі останньої – тобто він дотримується погляду, згідно з яким, віртуальність – це ілюзорна реальність, створена за допомогою комп'ютерних технологій. Американський дослідник обґрунтував вплив сучасних комп'ютерних і, так званих, мережевих технологій на суспільство загалом та індивіда зокрема [319].

Явища, пов'язані з віртуальною реальністю, постають як складний соціальний феномен, що істотно впливає на подальший розвиток сучасної цивілізації. У зв'язку з цим, досліджуючи віртуальну реальність як соціально опосередкований і онтологічно пов'язаний з соціумом феномен, Є. Таратута доходить висновку про його подвійну сутність, а саме: «незмінно затверджується реальність віртуальна, її «потоубічність» реальності та включеність у тканину соціального. Разом з тим, реальність віртуальна утверджується як неодмінно специфічна реальність», тому що вона стоїть на межі реального і нереального [263, с. 85].

Ж. Бодрійяр розглядає віртуалізацію як процес симуляції, процес створення симулякрів. «Симуляції виходять, на думку Ж. Бодрійяра, з радикального заперечення знака як цінності. Симулякри створюють гіперреальність, або привид реальності» [258, с. 251].

Інформаційне суспільство показує загальні взаємодії та зв'язки соціальної дійсності, виконує важливі функції у формуванні світогляду людини [259, с. 98].

Отже, на основі викладеного слід констатувати, що інформаційне суспільства є результатом об'єктивного світового розвитку, а інформація мислиться як основний стратегічний ресурс сучасного суспільства.

Необхідно звернути увагу й на те, що інформація не є матеріальним об'єктом або процесом, а є ідеальним феноменом реальності. Однак для свого виявлення вона потребує об'єктів або процесів матеріальної реальності, які слугують їй носіями. Незважаючи на те, що інформація належить до світу ідеальної реальності, будучи пов'язаною з одним фізичним об'єктом або процесом, вона може впливати на інші об'єкти або процеси фізичної реальності, які й стають її новими носіями.

Інформація є одним з основних понять інформатики – науки про принципи й закономірності реалізації інформаційних процесів у системах різної природи. Завдяки розвитку та поширенню ідей інформатики, поняття інформації набуло сьогодні філософського загальнонаукового характеру і багато в чому сприяє формуванню сучасної наукової картини світу, заснованої на розумінні єдності фундаментальних інформаційних закономірностей [112].

У сучасному інформаційному суспільстві істотно зростає роль екологічної інформації як гносеологічного компонента екологічної картини світу, що розширює, синтезує знання про взаємодію природи та суспільства на всіх рівнях, від особистісного до глобального, допомагає формувати екологічний світогляд, виробляти й приймати колективні рішення, спрямовані на подолання екологічної кризи, виконуючи тим самим координуючу роль. Сучасні технології надають екологічній інформації планетарного характеру [113, с. 9].

Необхідно сказати, що вже затверджено чимало міжнародних угод з питань навколишнього середовища, але Орхуська конвенція, прийнята

25 червня 1998 р. на четвертій Конференції міністрів «Довкілля для Європи», – документ принципово нового типу. Це угода про гласність, про відповідальність держав перед суспільством, про обов'язок країн надавати доступ до екологічної інформації та співпрацювати з громадськістю і громадськими організаціями як з рівноправними партнерами. Уперше на високому міжнародному рівні зроблено спробу врегулювати процедурні питання доступу громадян до екологічної інформації, до участі у прийнятті рішень, до правосуддя. Конвенція безпосередньо пов'язує проблему права на сприятливе навколишнє середовище з основними правами людини і взаємовідносинами між державою та суспільством. З того часу Конвенцію підписали 39 країн і Європейське співтовариство, в тому числі й Україна. У преамбулі до Орхуської конвенції звертається увага на два основних аспекти: екологічні права людини та важливість доступу до інформації, участі громадськості в процесі прийняття рішень і доступу до правосуддя для сталого та екологічно раціонального розвитку. У Конвенції екологічна інформація набуває статусу концепції. Визначення «екологічної інформації» в Конвенції, носить широкий характер і містить не тільки дані про якість стану довкілля та викиди, а й інформацію про результати процесів аналізу й прийняття рішень [116].

«Доступність достовірної та актуальної інформації про стан навколишнього середовища забезпечує основу для дій», – йдеться в узагальнюючій доповіді «Навколишнє середовище Європи: стан та перспективи – 2010» [186]. Так, за даними різних опитувань, громадяни, стурбовані станом навколишнього середовища, вважають, що забезпечення більшою кількістю інформації про вплив на навколишнє середовище є одним з найбільш ефективних способів вирішення екологічних проблем, поряд з посиленням контролю за дотриманням екологічного законодавства. Метою Європейського агентства з навколишнього середовища (ЄАНС) є своєчасне забезпечення актуальною та достовірною інформацією про стан навколишнього середовища Європи для підтримки сталого розвитку та

сприяння істотному і вимірному поліпшенню довкілля. Крім того, в завдання ЄАНС входить публікування регулярних доповідей про стан і перспективи навколишнього середовища Європи [186].

Важливо відзначити, що сучасне українське законодавство в галузі екології за кількістю нормативно-правових актів є одним з найбільш розвинених та обсягових галузей національного законодавства [119, с. 205], тому важливим для українського суспільства є інформаційне пропагування, тобто роз'яснення широким верствам населення екологічно-правових засад і, звичайно, розв'язання низки завдань правового екологічно-інформаційного зобов'язання.

Останнім часом особлива увага приділяється правовим питанням екологічного інформаційного забезпечення, про що свідчить, наприклад, поява певної кількості публікацій і книжних видань, зокрема навчальної літератури з екологічного права [92, с. 232 – 234]. Відчувається глибока зацікавленість учених-правознавців у врегулюванні суспільних відносин у зв'язку з ефективним забезпеченням вільного доступу громадян України до екологічної інформації. Адже, згідно з Конституцією України (ст. 50) та Конвенцією про доступ до інформації, право громадян на доступ до екологічної інформації – значуща складова екологічних прав громадян. Важливо зазначити, що мета поширення та використання екологічної інформації – не лише створення гарантій захисту екологічних прав громадян, а й організація та здійснення діяльності, що мінімізує техногенний вплив на природу, експлуатування та споживання природних ресурсів.

Однак необхідно зауважити, що, незважаючи на велику кількість нормативно-правових актів, які врегульовують відносини екологічного інформаційного забезпечення, українське законодавство вважається недосконалим. У зв'язку з цим, багато вітчизняних учених-правознавців наголошують на потребі створення окремого закону про екологічну інформацію, що дозволить підвищити рівень правового врегулювання екологічного інформування в Україні [114].

Нормативно-правові акти галузевого характеру врегульовують право громадян на отримання інформації щодо окремих об'єктів природного навколишнього середовища. Зокрема, стаття 3 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» від 25.06.1991р. (редакція від 18.11.2012) визнала пріоритет гласності та демократизму у прийнятті рішень, що впливають на навколишню природу, на становлення екологічного світогляду у суспільстві як один із провідних принципів в охороні довкілля. У статті 9 Закон закріплює за громадянами України право на одержання у встановленому порядку достовірної та повної інформації про стан і вплив навколишнього середовища, а отже – на рівень здоров'я людей [99].

А, у статті 11 Водного кодексу України зазначається, що громадяни та громадські об'єднання мають право у встановленому порядку отримувати інформацію про осередки активного використання та джерела забруднення вод, стан водних об'єктів, а також про планування і здійснення відповідних заходів щодо охорони та використання вод, відновлення водних ресурсів.

У статті 4 Закону «Про забезпечення санітарного та епідеміологічного благополуччя населення» закріплено право громадян на отримання достовірної та своєчасної інформації про власне здоров'я, здоров'я населення, а також існуючі й можливі фактори ризиків та їх ступінь. А за підприємствами, установами та організаціями – право на одержання від відповідних органів та установ (державних виконавчих органів влади, самоврядування регіонального та місцевого рівня, відповідних органів і установ охорони здоров'я) інформації про здоров'я населення, санітарної й епідемічної ситуації, законодавчих актів, які врегульовують питання забезпечення епідемічного та санітарного благополуччя громадян, а також упорядковують санітарні норми.

Екологічна інформація доводиться до громадськості через офіційні видання чи відповідні служби, інформаційні засоби, оголошення під час публічних виступів посадовців, надання можливості вивчення архівних джерел. Закон України «Про охорону природного навколишнього

середовища» до правових порушень відносить відмову від надання повної, своєчасної та достовірної інформації про навколишнє середовище, джерела забруднення, фальсифікацію, приховування інформації про екологічну ситуацію чи захворювання населення.

У статтях 1 і 13 Закону України «Про доступ до публічної інформації» йдеться про те, що інформація про стан навколишнього природного середовища належить до публічної інформації. Згідно з указаним законом, інформація щодо оцінки впливу на навколишнє природне середовище, звіти з інвентаризації викидів забруднюючих речовин, моніторинг впливу діяльності на навколишнє природне середовище й інша інформація екологічного змісту, що створюється різними суб'єктами господарювання, вважається публічною, відкритою для широкої громадськості [94].

Серед стратегічних завдань державної екологічної політики в Україні до 2020 р., згідно з Законом України «Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2020 року», такі: створити національну інформаційну систему в галузі охорони навколишнього природного середовища, збільшити частку екологічної інформації та соціальної реклами природоохоронного змісту, що поширюється ЗМІ; сприяти розвитку інформаційних центрів, територіальних уповноважених органів, Орхуського інформаційного центру з проблем охорони навколишнього природного середовища; до 2015 р. створити мережі інформаційно-аналітичної системи загальнодержавного рівня для доступу до екологічної інформації, до якої входитимуть реєстри перенесення та викидів забруднюючих речовин, національна система кадастрів природних ресурсів і системи управління екологічною інформацією до 2020 р., що відповідатимуть визнаним стандартам ЄС [98].

Спостерігаючи за умонастроями сучасної інформаційної епохи, не важко побачити, що сьогодні людина втомилася читати товсті літературні або філософські твори; як помічає А. Савченко, їй вже не вистачає цього часу, щільно заповненого фрагментами різноманітних новостворених культурних

феноменів [238, с. 97]. Необхідно звернути увагу на те, що сьогодні, коли інформація набула статусу ресурсу, коли інформація, інформаційні системи, інформаційні технології багато в чому визначають стратегічні напрями подальшого розвитку сучасного суспільства, постає надзвичайно актуальне питання про якість інформації та про інформаційну екологію. Інформаційна екологія – це наука, що вивчає закономірності впливу інформації на формування і функціонування людини, людських спільнот і людства в цілому, на індивідуальні та суспільні взаємини з навколишнім інформаційним середовищем, а також міжособистісні та міжгрупові інформаційні взаємодії.

Таким чином, предметом інформаційної екології є вивчення взаємодії людини з інформаційним середовищем. Стає очевидною необхідність соціальної адаптації людини, здатної жити і діяти в сучасному інформаційному середовищі. Для цього важливі не тільки вміння оперувати інформацією і використовувати інформаційні ресурси, а й здатність формувати інформаційний світогляд.

Так само необхідно широко пропагувати гуманістичні ідеї в сучасному світі, усувати невідповідність між високим рівнем розвитку технологій та низьким рівнем людської культури. Найбільш ефективним способом донесення сукупності екологічних відомостей до широкої громадськості є засоби масової інформації [67, с. 32-36]. Як справедливо вважає В. Іванов, ЗМІ охоплюють усе суспільство і певним чином впливають на нього, тому у наш час ЗМІ уможливають дискурс у межах усього соціуму і, отже, можуть слугувати дієвим засобом формування екологічного світогляду [101, с. 6]. У зв'язку з цим, Г. Почепцова наголошує, що ЗМІ мають виступати рушійною силою соціальних змін [203, с. 23].

Дотримання принципів відкритості, повноти та достовірності екологічної інформації для мас-медіа екологічного спрямування має стати головним пріоритетом у формуванні екологічного світогляду. З цього приводу Д. Олтаржевський зауважує, що на представників ЗМІ покладено

дуже велику моральну відповідальність за інтерпретування та поширення екологічної інформації, оскільки перекручені, недостовірні відомості, передані ЗМІ, можуть спричинити суттєві кризові ситуації [188, с. 37].

У контексті сучасного інформаційного суспільства передбачається дотримання міждисциплінарного підходу у розв'язанні завдань екологічного спрямування з обов'язковим висвітленням екологічної інформації у засобах мас-медіа. Створена міжвідомча робоча група, до якої входять представники центральних органів виконавчої влади, фахівці й експерти Програми ООН з навколишнього природного середовища (UNEP), Агентства ООН з промислового розвитку (UNIDO), громадськість та вчені [100, с. 17].

Безумовно, значущим завданням екологічної журналістики є пропагування провідних принципів екологічної відповідальності серед широкої громадськості, цьому сприяє ознайомлення з тим, що може зробити кожна, без винятку, людина для зменшення шкідливого впливу власної життєдіяльності на стан навколишнього природного середовища.

Таким чином, для становлення екологічного світогляду сучасної людини потужним напрямом діяльності ЗМІ є поширення відомостей про надзвичайну значущість охорони та збереження навколишнього природного середовища. Засоби мас-медіа покликані формувати екологічно орієнтовані цінності, відповідні моделі поведінки, які стимулюють до кардинальних соціальних змін.

Сьогодні гідне місце у системі засобів масової інформації посідає екологічна журналістика, мета якої – не тільки інформування про існуючі проблеми, але й сприяння підвищенню екологічної культури аудиторії. На жаль, журналістський продукт швидко застаріває. Газета живе один день, журнал – трохи більше, телевізійні та радійні передачі – взагалі миті, які не завжди зупиниш. Вочевидь, це продиктовано відчуттям миттєвостей буття медіаресурсів.

Однак екологічна журналістика сьогодні не одинока, PR та реклама допомагають їй реалізувати екологічний «лікнеп». До того ж, журналістика

все активніше завойовує простори всесвітньої інформаційної мережі Інтернет, і екологічна преса тут не виключення, у зв'язку з чим вагому роль у становленні екологічного світогляду населення починають відігравати бази даних екологічних медіаресурсів.

Преса має наступні важливі характеристики: широта охоплення аудиторії та безперервність впливу на неї, проникнення у різноманітні прошарки суспільства. Через пресу ми отримуємо інформацію щодо стану природного навколишнього середовища, джерел його забруднення, програм та заходів з охорони довкілля. Необхідно зауважити, що ефективність матеріалів у ЗМІ, в тому числі й екологічних, залишається однією з найсерйозніших проблем у журналістиці.

Сьогодні можна говорити про ефективність екологічних публікацій в основному на місцевому рівні. Наприклад, саме матеріали в міських та районних ЗМІ (загальних і «зелених») сприяли припиненню будівництва гаражів в недозволених місцях, призупиненню вирубки зелених насаджень у містах та областях. Екологічна тема відрізняється від інших тим, що в ній, як правило, не буває поодиноких подій, тому потрібно завжди прагнути показати читачеві як передісторію проблеми, так і можливі наслідки того чи іншого явища [208, с. 72].

М. Кисельов та Ф. Канак вважають, що, незважаючи на реальну можливість ЗМІ поширювати екологічну інформацію, яка викликає у пересічного громадянина почуття неспокою за природу, «незважаючи на песимістичні прогнози вчених, поки що не спостерігається світоглядно зумовлене стримування домінуючих екологічно загрозливих тенденцій природокористування, не розпочалися справді інтенсивні пошуки нового, екологічно безпечного і стійкого способу буття людей у природі, загальна стурбованість і дедалі масовіший природоохоронний рух поки що не трансформується в розробку й реалізацію масштабних програм, які могли б викликати до життя нові тенденції природокористування, а саме такі, що їх розвиток привів би до змін на краще» [107, с. 287]. Причина цьому, на їх

думку, – «прихована не стільки в недовірі до науки, скільки в живучості архаїчних світоглядних настанов на природокористування, на те, що дозволено і чого не дозволено робити людині в природі. Першою з них є тверда впевненість у виключно відносній, тимчасовій і локальній піддатливості природи та її вразливості» [107, с. 289].

Як зауважують українські вчені, постійного аналізу потребує динаміка ставлення до природи пересічного індивіда, а також дієвість впливу засобів інформації та науково-популярних видань на зміну вподобань та орієнтацій масової свідомості. Потрібно мати вірогідну картину того, наскільки стійкими та привабливими є образи «нормального довкілля», які винесено громадянином зі школи, спостережень за інженерним упорядкуванням ландшафтів. Важливо знати також оцінку пересічним громадянином того, як змінилося довкілля, порівняно з його образом, який зберігся з дитячих років. Останнє не можна розглядати як об'єктивний критерій для зваженої оцінки реальної динаміки природного середовища, але це має важливе значення при аналізі реакції громадської думки на проекти культурного облаштування ландшафтів і довкілля загалом [107, с. 193 – 194].

На думку А. Чернова, освіта має вирішувати наступні завдання:

- вибір адекватних навчально-виховному процесу сучасних інформаційно-комунікаційних технологій (комп'ютерні навчальні програми, супутникове і кабельне телебачення, засоби мультимедіа тощо);

- створення спеціалізованих загальнодоступних інформаційних ресурсів (бази і банки даних, електронні бібліотеки і т. д.), орієнтованих на вирішення освітніх завдань, в тому числі і неприбуткових;

- створення мережі спеціалізованих освітніх центрів регіонального і місцевого підпорядкування, а також центрів підготовки і перепідготовки викладачів і вчителів сучасними засобами інформатизації [293, с. 156 – 157].

Для оптимізації засвоєння екологічних цінностей доречним вважаємо використання телебачення. Такий досвід у нашій країні тільки набувається. Готуються на студіях додаткові відеоматеріали до шкільних програм, які

вчителі використовують у процесі проведення уроків. Розповідаючи про тваринний та рослинний світ різних куточків нашої країни, її корисні копалини, додаткові навчальні відеопрограми формують в учнів любов до рідного краю. Успішно виконують завдання екологічного виховання різноманітні телевізійні програми, які транслюють по телебаченню. Вони також прищеплюють любов до тварин, несуть знання про життя, середовище проживання, розповідають про приклади милосердя, чуйності у взаємовідносинах з природою. Телевізійні передачі для дітей намагаються формувати бережливе ставлення до навколишнього середовища, відповідальність за життя братів наших менших, бажання до органічності існування в навколишньому природному світі.

Останнім часом поширення екологічної інформації активно здійснюється через Інтернет. Порівнюючи екологічну інформацію в Інтернеті та традиційних ЗМІ, необхідно враховувати специфіку того й іншого способу представлення екологічної інформації [126, с. 17].

Екологічна Інтернет-інформація характеризується наступним.

1. Інтернет-інформація більш оперативна, тому інтерес викликають сайти, що містять новинні матеріали, присвячені актуальним, полемістичним питанням, законодавчим актам. Однак і аналітичні матеріали все більше з'являються у мережі.

2. Існують «зелені» повнотекстові видання (як окремі, присвячені певній темі, так і періодичні Інтернет-видання), які обходяться значно дешевше.

3. Завдяки грантам багато екологічних громадських організацій в Україні мають у розпорядженні комп'ютери і доступ в Інтернет, де створили власні сайти, на яких представляють матеріали, програми, акції.

Суттєві переваги Інтернет-інформації зводяться до наступного:

- наявність прямого оперативного зв'язку (тематичні конференції, форуми, електронна пошта);
- висвітлення особливо гострих тем у розвитку, можливість створення сторінки «під проблему»;

- в електронних виданнях значно менше обмежень в об'ємі, так що temu можна представити повніше, приводячи ультранові, необхідні факти;
- регіональні електронні видання місцевих громадських організацій, які є доступними далеко за межами регіону [126, с. 19].

Екологічна інформація представлена на сайтах державних органів, а також суспільних екологічних організацій. Це електронні версії екологічних газет, екологічні електронні журнали, тематичні портали, сайти екологічних проектів. Зауважимо, що ці ресурси суттєво відрізняються між собою.

Першою спробою створення в Україні відкритого екологічного web-сайту, який покликаний сприяти встановленню контактів між людьми, зацікавленими у вирішенні проблем охорони навколишнього природного середовища є EcoLife (<http://www.ecolife.org.ua/>). Міністерство охорони навколишнього природного середовища України на власному сайті поширює інформацію про напрями своєї діяльності. За бажанням, кожен може взяти участь в обговоренні екологічних проблем у межах форуму (<http://www.menr.gov.ua/>).

«Екологія навколишнього середовища країн СНД» – так називається сайт, на якому піднімаються екологічні проблеми навколишнього середовища, шляхи та методи їх вирішення (<http://www.ecologylife.ru/>). Електронний ресурс «Еко-Україна» (<http://www.eco-ukraine.org.ua>) надає інформацію журналістам, представникам органів місцевої влади, бізнесу, громадським діячам про те, яких активних заходів вживають компанії для покращення навколишнього середовища в рамках програм соціальної відповідальності, тут також є відомості про громадські та приватні ініціативи. Тим самим сайт «Еко-Україна» покликаний привернути увагу широкої громадськості до проблем екології та залучати організації до охорони навколишнього середовища.

Екологічна радіограма «Екогармонія» має свою електронну версію (<http://ecoharmony.lviv.ua/>), де можна ознайомитися з поглядами спеціалістів

на такі екологічні проблеми, як генетично модифіковані продукти, глобальне потепління тощо.

«ЕкоРусь» (<http://www.eco-rus.info/>) – сайт, присвячений екології людини та середовища її проживання, екопоселенням, екодизайну, екотуризму, розвитку людини шляхом злиття з природою, виробам з натуральних матеріалів, творчості майстрів, умільців, винахідників; сайт задуманий як каталог екологічно чистої продукції, нових технологій і виробництв.

«Зелений шлюз» (<http://zelenyshluz.narod.ru/>) – це путівник екологічними ресурсами мережі Інтернет, призначення якого – допомогти користувачам мережі в пошуку інформації: про стан та забруднення навколишнього середовища, про вплив стану середовища на здоров'я, про шляхи вирішення екологічних проблем, а також про інші питання екології. Гуманітарний екологічний журнал (<http://www.ln.com.ua/~kekz/human.htm>) – перше періодичне видання, покликане висвітлювати проблеми екологічної етики, екологічної теології, природоохоронної естетики та пропаганди, історії охорони природи, політології, журналістики, екологічної культурології та психології, екологічної етнософії та педагогіки, природоохоронної соціології, політики, права тощо.

Серед найновіших засобів поширення екологічної інформації набувають важливого значення соціальні Інтернет-мережі (від англ. Social networking service – соціальномережева послуга), що орієнтуються на спілкування широких суспільних верств. Існують соціальні мережі (надалі – СМ), які спеціалізуються безпосередньо на захисті навколишнього природного середовища, на різноманітних екологічних проблемах. Провідною метою СМ є розробка ідей та концепцій залучення сучасної людини до проблем екології та підвищення їх ролі у становленні екологічного світогляду. Завдання проекту також полягає у втіленні в життя такого еколого-соціального явища, як екологічна гласність.

Таким чином, через екологічні СМ відбувається становлення екологічного світогляду. Екологічна поінформованість людей дасть змогу

підвищити рівень екологічних вимог спільнот і стимулюватиме державне керівництво до інтегрування міркувань на екологічну тематику у стратегії розвитку сучасного суспільства [62, с. 705 – 706].

Вочевидь, перед образом екологічної загрози, насамперед пов'язаної зі зростаючими споживацькими запитами, постає завдання мобілізувати всі можливі засоби: не тільки екологічні ЗМІ, нові технології, але й екологічний PR на вдосконалення екологічного світогляду.

Необхідно відзначити, що у вирішенні екологічних проблем ми відстаємо від розвинених країн Заходу на декілька десятиліть. Щоб подолати це відставання, необхідно переконати населення країни у значущості екологічної інформації, озброїти його реальними екологічними знаннями. Це має бути результат спільної праці всіх профільних ЗМІ та екологічного PR. Так, стратегія діяльності спеціалістів у галузі зв'язків з громадськістю пропонує насамперед комплексний підхід до електронної інформації, використання нових форм та методів діяльності. Основна мета екологічного PR полягає у тому, щоб вибудувати відносини з недержавними громадськими організаціями, владою, бізнесом, суспільством у цілому. Все більше громадян починають усвідомлювати, що тільки контроль громадськості спроможний збудувати заслін хижацькому знищенню природи.

Екологічна реклама є рівноправним медіа-ресурсом, який все активніше розвивається у нашій країні.

Рекламні ролики екологічного спрямування можна умовно розділити на наступні групи: ті, в яких показані зони екологічних лих; ті, в яких зображується загрозлива перспектива майбутнього Землі; у котрих іде мова про те, що своїм негативним ставленням до природи людина ставить під загрозу життя майбутніх поколінь, на яких відбиватиметься згубність для здоров'я людини наслідків забруднення навколишнього середовища; тематичні ролики з імперативними вказівками «не смітіть», «економте воду», «економте електроенергію» тощо.

Рекламні ролики стимулюють інтерес до проблем екології і, при умові неодноразового повтору, здійснюють своєрідний психічний тиск на людину, який в кінцевому підсумку може призвести до зміни її поглядів, примусить замислитися над правильністю власної поведінки і напрямками розвитку сучасної цивілізації.

Отже, можна зробити висновок про позитивні зрушення у справі формування екологічного світогляду, екологічного мислення й екологічної культури засобами ЗМІ та Інтернет-ресурсів. Глобалізаційні та інтегруючі процеси сучасності зумовлюють зростання інформаційної відкритості суспільства. Тісний взаємозв'язок і взаємозумовленість окремих систем планети залишає людству шанс вижити за умови міждержавної координації дій із наступною інтеграцією в єдину всепланетну систему.

Таким чином, визнання важливої ролі засобів масової інформації є важливим фактором впливу на становлення екологічного світогляду людини, тому покладає на них завдання формування національної ідеології, орієнтованої на оптимістичний перспективний розвиток.

Висновки до другого розділу

Аналізуючи перспективи розвитку людського суспільства з точки зору парадигми сталого розвитку, найважливішого сенсу набуває поняття взаємодії (у тому чи іншому поєднанні) у трьох парних зв'язках: «*природа – людина*», «*людина –соціум*», «*соціум – природа*». Саме це наводить на думку про необхідність розгляду Людини, Природи й Соціуму як складових єдиної системи, в якій вони взаємодіють одне з одним, інакше кажучи, системність є обов'язковою умовою взаємоіснування, взаєморозуміння, взаєморозвитку, взаємозбагачення людини з природою та соціумом.

Головна увага приділяється змісту та співвідношенню понять «екологічний світогляд» та «екологічна свідомість». У роботі розглядається еволюція тлумачень зазначених понять у різні історичні епохи – від античності до наших днів у контексті провідних філософських течій.

На основі аналізу наявних підходів до визначення поняття «екологічна свідомість», автор зазначає, що воно є відображенням саморозуміння людини, її співіснування з навколишнім світом – світом природи. Екологічна свідомість – це система поглядів, ідей, переконань про взаємовідношення суспільства і природи, людини і природи, це розуміння нероздільного зв'язку людства з природою.

«Екологічний світогляд» є обов'язковою складовою «екологічної свідомості» суспільства, людини, через яку вона сприймає, осмислює та оцінює навколишнє середовище, екологічні проблеми, визначає своє ставлення до них.

Він включає в себе різні рівні, насамперед, емоційно-психологічний – світовідчуття та пізнавально-інтелектуальний рівень – світорозуміння. Автор поділяє думку деяких дослідників про можливість застосування в процесі аналізу рівнів екологічного світогляду термінів «світосприйняття», «світобачення» та «світоспоглядання».

Процес розвитку і становлення екологічного світогляду особистості складний і багатогранний, він відбувається протягом тривалого часу і обумовлений впливом на особистість певних соціальних чинників, тому відображає рівень розвитку суспільства. Залежно від ступеня засвоєння особистістю морально-етичних норм і дотримання їх у повсякденному житті, можна зробити висновок про рівень розвитку екологічної культури індивіда.

На наш погляд, екологічний світогляд – це духовно-діяльнісне утворення, яке визначає ціннісні орієнтації людини, гармонізує знання про взаємозв'язок людини – природи – соціуму, про вищу роль людини у цій тріаді, яка обумовлює взаємоіснування, взаєморозуміння, взаєморозвиток, взаємозбагачення її окремих компонентів.

У той же час, екологічний світогляд досі залишається у фазі становлення, понятійна основа екологічного світогляду потребує більш глибокого розуміння та розробки.

Екологічний світогляд молоді поєднує в собі цінності та знання, емоції та інтелект, світовідчуття та світорозуміння. І тому, на наш погляд, екологічний світогляд – це духовно-діяльнісне утворення, що визначає ціннісні орієнтації людини, гармонізує знання про взаємозв'язок людини – природи – соціуму, про вищу роль людини у цій тріаді, яка обумовлює взаємоіснування, взаєморозуміння, взаєморозвиток, взаємозбагачення її окремих компонентів.

У роботі аналізуються особливості формування світоглядних позицій молоді в умовах утвердження інформаційного суспільства, мета якого – забезпечення доступності кожного громадянина до інформації, пов'язаної із екологією та екологічною безпекою, а також максимальне використання можливостей інформації з метою підвищення якості екологічної освіти і виховання молоді.

Автор звертає увагу на необхідність підвищення ролі та впливу засобів масової інформації на формування екологічної суспільної свідомості, перш за все світоглядних орієнтацій молоді. Є достатньо підстав стверджувати, що

національне телебачення, радіо, преса неповною мірою використовують свої наявні переваги – широту охоплення аудиторії, можливість безперервного впливу на різні прошарки населення, можливість налагодження зворотного зв'язку з молоддю. Уже сьогодні можна говорити, що через систему Інтернет людина отримує практичний доступ до різних сфер життя, що ще вчора були закритими. Інформаційна відкритість суспільства росте одночасно з глобалізацією економічних систем планети Земля. Тісний взаємозв'язок і взаємозумовленість окремих систем планети дає людству шанс вижити за умови міждержавної координації дій із наступною інтеграцією в єдину всепланетну систему.

Таким чином, важливим фактором впливу на становлення екологічного світогляду людини є засоби масової інформації, завдання яких полягає у формуванні національної ідеології, орієнтованої на перспективи сталого розвитку суспільства.

Тематики розділу стосуються наші публікації [230, 231].

РОЗДІЛ III

ЗМІСТ І НАПРЯМИ ФОРМУВАННЯ ЕКОЛОГІЧНОГО СВІТОГЛЯДУ МОЛОДІ

3.1. Філософські основи становлення екологічного світогляду

Філософський аналіз сучасної екологічної ситуації є необхідною умовою та основою визначення й обґрунтування шляхів вирішення усього комплексу екологічних проблем. Потреба у філософському підході завжди зростає у складні періоди розвитку суспільства, а філософська рефлексія особливо важлива при ускладненні певної значущої проблеми, що нагально вимагає ефективних рішень. Саме така ситуація склалася зараз у взаєминах людини з природою та соціумом.

Філософія забезпечує необхідну основу вирішення екологічних проблем, оскільки визначає розвиток нової суспільної свідомості, детермінованої та орієнтованої потребою подолання екологічних суперечностей. Соціально-філософське осмислення екологічної ситуації передбачає насамперед формування загальнометодологічних принципів аналізу глобальних екологічних проблем та можливих шляхів їх вирішення. Наразі відбувається переосмислення реалій сьогодення саме з позицій орієнтації на екологічно здорове суспільство, долаючи суперечності сучасного життя, – а тому активізується пошук виходу із наявної ситуації. Екологічні рухи, педагогічні експерименти, рух за нову тілесність (натуропатичне харчування, йога, фен-шуй тощо) – все це паростки нової моральності, – а отже, альтернативної світової культури [270, с. 85 – 87].

Науковці доводять, що ми живемо у перехідний час, коли завершує існування й розвиток один тип людини, формуються підстави для утворення іншого типу. На часі створення умов для формування людини постмодерної культури і нооцивілізації. Така робота передбачає, з одного боку, практичну реалізацію нових форм життя, нових досвідів спілкування та спільної творчої

діяльності, з іншого – інтелектуальне забезпечення, формування екологічного світогляду. У цій духовно-практичній роботі людини провідна роль належить соціальній філософії.

Вивчення взаємовідносин у системі «людина – природа – соціум» у різноманітних аспектах людського існування дає змогу виявити зв'язок з найсуттєвішими світоглядними проблемами сучасності. «Людина як особистість, – справедливо зазначають А. Гордієнко, В. Пазенок, Л. Ситниченко та ін., – це та межа буття, де перетинаються царина ідеалу і реальний соціум. Своєю присутністю у світі, власними індивідуальними особливостями особистість створює структурні підвалини гуманності, добра і краси» [286].

Відбувається формування глобального соціокультурного середовища кризового періоду, який, на думку Т. Райкіної, має складний суперечливий аксіологічний характер. У ньому присутні всепланетні та локальні, традиційні та інноваційні процеси функціонування цінностей культури, неоднозначні за своєю спрямованістю і системою орієнтацій особистості. [213]. У зв'язку з цим, актуалізується питання про вивчення соціально-філософських аспектів взаємовпливів людини та навколишнього природного середовища у межах взаємозв'язків «людина-соціум», «людина-природа» та «природа-соціум».

Ключовою проблемою при цьому є розкриття змісту поняття «екологічного світогляду», утвердження активної ролі суб'єкта у його формуванні, розгляд питання у відповідному соціокультурному контексті в межах певних світоглядних орієнтацій. Українські дослідники вважають, що широке методологічне застосування у дослідженнях феномену екологічного світогляду, феномену моралі є логічним наслідком «принципу соціального підходу для виявлення соціальних детермінантів процесів та інститутів суспільного життя й культури» [288].

Слід відмітити, що питання сутності взаємовідношення біологічного та соціального у людському розвитку, філософське осмислення

взаємовідношень «людина – природа», «людина – соціум», «соціум – природа» представлені численними працями зарубіжних і вітчизняних дослідників, серед яких є не тільки філософи, а й представники інших наук. У них, зокрема, зазначається, що світ увійшов в епоху «постмодерну» [278; 300]. Так, якщо в умовах модерну людина прагнула позбавитися залежності від процесу виробництва, то в умовах постмодернізму, згідно з аналітичними дослідженнями М. Савельєвої, це стало непотрібним – людина автоматично вводить себе у технічний процес, виключаючи етичне відношення до навколишнього природного середовища і до самої себе. «Оскільки панівне становище дозволяє їй негайно досягати поставленої мети, – зазначає дослідниця, – то у неї просто немає часу рефлексувати з приводу сутності «добра» і «зла». Замість цього стає доречним критерій «ефективно-неефективно» [236].

«Приватний», особистий інтерес набуває самодостатнього значення, а шлях до подрібнення або збільшення всього, без винятку, стає нерегульованим, – це ознака бездуховності, в полоні якої опинилися і суперрозвинуті, й недорозвинуті держави епохи науково-технічної революції», – стверджують українські вчені [288].

Схожу думку можна прослідкувати і у відомих французьких дослідників П. Дювіньо і М. Танга, які наголошували на надзвичайно руйнівному впливі людини на середовище свого проживання: «У багатьох випадках, – вважали вони, – те, що спочатку було необхідністю, стало звичкою, спершу несвідомо або через відсутність досвіду, але найчастіше в прагненні отримати негайну вигоду, не піклуючись про майбутнє, люди стали розоряти спочатку родючі території, причому іноді непоправно» [91, с. 145].

Штучне середовище – створюваний людиною світ, без якого не мислиться сучасна людська життєдіяльність, ще носить назву *другої природи*. Перманентне ускладнення і вдосконалення цієї другої природи – фундаментальні детермінанти соціального розвитку. Однак розвиток штучного середовища виявляє амбівалентний характер: з одного боку, воно

свідчить про людську велич, а з іншого боку, у сучасному світі виводяться на граничний рівень проблеми планетарного природного середовища, соціальних відносин, внутрішнього устрою людської особистості, що значною мірою зумовлено всепроникним впливом другої природи, штучного світу [182].

Проблематика рукотворного середовища людського соціуму заявлена як актуальна на межі XIX і XX ст. у зв'язку з експлікацією негативних впливів штучного на навколишнє середовище і на самого творця другої природи – людини. XX ст. воістину можна назвати століттям прискореного становлення штучного середовища. Проникнення штучного в усі сфери соціуму є однією з сутнісних характеристик минулого століття.

Слід зауважити, що штучне середовище сучасного суспільства все потужніше розростається й «ущільнюється», що перебуває в безпосередній кореляції з процесами деградації природного середовища планети, а також справляє значний вплив на соціальні відносини.

Сучасна ситуація найскладнішої і багатовимірної взаємодії і взаємовпливу штучного та природного часто сприяє розмиванню чітких колись меж між власне штучним і власне природним, що, на жаль, відноситься до самої людини.

І справді: якою є сама людина? Вона «природна», що, здавалося б, є безсумнівним, коли вбачаємо в її особі динамічний компонент екосфери. Або вона все ж штучна за самою своєю істинно людською сутністю, якщо перший крок її історичного шляху став першим етапом пристосування до себе природи за допомогою штучного предмета? З цього кроку починається великий шлях людства, етапи якого відзначені всезростаючим накопиченням штучного. Це дозволяє стверджувати, що людина, будучи, безсумнівно, істотою природною за сутністю свого організму, певною, досить значною, мірою штучна за способами своєї взаємодії з реальністю; тобто людина, в міру свого історичного розвитку, формується як природно-штучний індивід [285]. Отже, поняття «природне» і «штучне» протягом

багатотисячолітньої історії людства виявляють ознаки плинності, пластичності і мінливості. Постійна зміна й ускладнення їх взаємовідносин проходять через низку закономірних етапів:

а) переважання природного (що розуміється як природне, натуральне, незачеплене людською діяльністю);

б) поступове зростання значення штучного – з одного боку, виявлення обмеженості штучного, прагнення повернутися до природного – з іншого;

в) різке наростання штучного, поєднане з бурхливим розвитком суспільних відносин, все більш помітне і в цілому ряді ситуацій незворотного тиску штучного на природне середовище. Цьому періоду відповідає становлення штучного середовища – як іпостасі реальності, так і понятійного утворення;

г) сучасна ситуація, на думку І. Хряпченкової, може бути охарактеризована як початок четвертого етапу, що реалізується у глобальних інформаційних технологіях, здатного незворотно трансформувати і поглинати природне, а, в кінцевому підсумку, повністю спотворити природно-тілесну сутність людини [285].

XXI ст. стає принципово новим етапом розвитку штучного: наростають процеси становлення глобальних інформаційних мереж. Виникає необхідність усебічного наукового аналізу «мережевих» відносин, пов'язаних з процесами глобалізації світової спільноти, з метою встановлення характеру і ступеня впливу як «традиційного», так і «нового» штучного на екосферні та соціально-особистісні характеристики.

Можна сказати, що сучасний світ представляється як соціокультурне взаємопов'язане середовище, в якому розгортається життєдіяльність глобалізованого людства. Термін «соціокультурне середовище» порівняно недавно увійшов до лексики вітчизняної та зарубіжної наукової літератури. З позицій соціології класичний зразок аналізу соціокультурного середовища був здійснений П. Сорокіним. Він бачив у такому підході спосіб визначення положення людини у «соціальному всесвіті» і повний виклад її соціальної

біографії. Соціокультурний простір – це важливий аспект формування моделі світу, що володіє характеристиками протяжності й структурності, співіснування та взаємодії, координації елементів культури й смислової наповнюваності структурної організації [222].

Соціокультурне середовище – це складна структура суспільних, матеріальних і духовних умов, у яких реалізується діяльність людини. Воно, як зазначив М. Назарук, характеризує «духовний світ людства з його національними, соціальними, економічними, політичними й іншими суспільними зв'язками та відносинами, визначає культурно-духовні цінності, що формують світоглядні орієнтири, обумовлюють поведінку у взаємовідносинах з навколишнім природним середовищем» [171, с. 9].

Дослідники обґрунтовано стверджують факт існування єдиної соціоекосистеми (Г. Бачинський [23], М. Голубець [57]), яка є складною, функціонально замкненою, динамічною системою. Однак вона майже повністю втратила свою здатність до здійснення природної саморегуляції. Адже людина взяла на себе функції її головного регулятора, і від неї тепер залежить майбутнє природи та суспільства. Стан соціоекосистеми, за даними ООН, є кризовим.

У зв'язку з цим, важлива роль відводиться філософії, яка має можливість з найзагальніших позицій обґрунтувати необхідність екологічної переорієнтації сучасної науки, вирішити суперечності у взаєминах між людиною і місцем її існування, забезпечити вихід цивілізації на рівень раціоналізації, оптимізації і гармонізації в системі відносин «людина – природа – соціум». Цим самим створюється принципово нова основа соціально-політичних і технологічних рішень в екологічній сфері для модифікації суспільної свідомості і принципових підходів до становлення екологічного світогляду як форми екологічної суспільної свідомості людей.

Діалектика людського соціуму та природи є процесом безперервного розвитку, у межах розгортання якого постійно поглиблюється сфера природних явищ, що застосовуються людиною у власній її життєдіяльності.

Дослідники виокремлюють три аспекти проблем, що пов'язуються філософією з критичною на сьогоднішній день екологічною ситуацією.

Одні з них пов'язані з усвідомленням фундаментальності діалектичної суперечності між людиною та природою й аналізом філософських принципів, на основі яких ця суперечність могла б бути подолана.

Другий аспект проблем піднімає питання взаємодії людини та природи у суб'єкт-об'єктному відношенні.

Проблеми третього порядку – етико-естетичні, що стосуються певної етичної й естетичної переоцінки відношення до навколишнього природного середовища у контексті становлення екологічної етики, екологічного світогляду, аналізу діалектики свободи та відповідальності людства у взаємодії з навколишнім природним середовищем [25].

«Природа соціального перетворюється на ключову філософську потребу, – констатує Дж. Ханд, – соціальне становить «вузловий пункт, де зливаються епістемологія й онтологія. Концепція «соціологізму», вважає він, стає центральною в «англо-американській аналітичній філософії, охоплюючи всі «субдисципліни, від юриспруденції до теорії літератури» [316].

Філософське осмислення екологічної ситуації має стати основою формування загальнометодологічних принципів аналізу і вирішення екологічних проблем. З межі сторіч світова філософія поглиблено аналізує систему «людина – природа – соціум», сприяючи формуванню нової суспільної свідомості, екологічного світогляду; стимулює до подолання обмеженості духовно-практичних орієнтацій людини в її взаємовідносинах з природою.

В. Барулін вважає, що, безперервно і постійно впливаючи на суспільство, природа так само піддається безперервному і постійному впливові з боку суспільства. Ця взаємоспрямованість «має об'єктивний характер, без живого безперервного взаємозв'язку з природою не мислиться існування людства. Отже, постійна турбота та підтримка певного оптимального балансу є пріоритетною метою людського соціуму» [20].

Різноманітність природи по-своєму ставить перед людським соціумом різноманітні завдання, ніби взаємно протилежні бар'єри. Так, з одного боку, йдеться про «замкненість природи, непізнаність її законів; а з іншого, – навпаки, відвертість природи, її тендітність та вразливість. В. Барулін доводить, що людство завжди має «дотримуватися міри у подоланні цих «бар'єрів», не ослаблюючи своєї «пізнавальної потужності», уникаючи зменшення можливості свого розвитку та не перевищуючи свого «перетворюючого завзяття», інакше отримає негативні для себе результати, «зрубавши гілку, на якій сидить» [20].

Отже, питання взаємин людини та природи стали визначальними для долі людської цивілізації. Як справедливо вважає В. Лейбін, «майбутнє людської цивілізації залежить від того, які цілі переслідує людина і якими цінностями вона керується у своїй життєдіяльності у природному і соціальному світі» [140, с. 163].

Слід зауважити, що природа завжди була для людини цінністю у тому чи іншому сенсі. Вивчаючи розвиток людської цивілізації, М. Кисельов у книзі «Світогляд і екологія» [105] вказує на її тісний зв'язок з виникненням уявлень про цінності природи. Історія цього питання повчальна для сучасності, тому коротко зупинимось на ній, спираючись на наукові дослідження.

Первісні люди, історія еволюції яких у сотні разів триваліша від разючого «соціального стрибка» останніх тисячоліть, завжди перебували у стані нерозривної єдності з природою. Однак це була така єдність, котру неможливо вважати гармонійною, оскільки гармонія систем, в яких присутня людина, виникає на основі свідомості. Для первісної ж людини це швидше було біологічною єдністю з природою, настільки значущою у силу необхідності виживання у світі природи, що вона підпорядковувала собі весь душевний світ людини та її світосприйняття. Все ж і в такому злитті людини з природою починали виникати ускладнені антропологізмом відносини між людиною і довкіллям. Найдавніші пам'ятки культури свідчать про таке ставлення, яке в науці охарактеризовано як міфологічне з його різновидами.

Природа постала для людини як своєрідна духовна цінність: як жива істота з невідомою, надприродною силою (фетишизм), де тварини наділені душею (анімізм) і де жива істота не може бути просто жертвою полювання (тотемізм). В одуховленні об'єктів і явищ природи вона, звичайно ж, і виступала цінністю для людини. У ті давні часи було знайдено спосіб виживання людини у світі природи: відчуття прилучення до всемогутніх сил довкілля уселяло впевненість і віру в життя, віддаляло її від почуття беззахисності.

В античний період, незважаючи на появу перших теоретичних і прикладних наук, усе ще зберігалось уявлення про необхідність узгодженості людини та природи, про життя людини як «мікрокосму» у згоді з «макрокосмом» (Всесвітом). Розвивалося уявлення про людський розум і розумну природу у формі гармонійно влаштованого космосу. З'явилася ідея досягнення блага шляхом неухильного дотримування законів природи (Геракліт, Демокріт, Епікур, Сенека). Людина розпочала формувати не тільки завдання виживання, а й завдання поліпшення життя (досягнення блага). Було знайдено і засіб досягнення цього. Природа почала бути для людини подвійною цінністю: для організації життя у згоді з нею, для поліпшення життя (досягнення блага) шляхом діяльності за законами природи. Так, людина розпочала заявляти про свої потреби й привілеї. Задоволення цих потреб містилося в рамках «згоди з природою», однак людина, удосконалюючи розум і знаряддя праці, починала пильніше вдивлятися у закони природи, щоб, слідуючи їм, досягати для себе блага.

В епоху Відродження вже затверджувався примат людини над природою. З'явилися теорії, що обґрунтовували всемогутню роль людського розуму як основного знаряддя пізнання і підкорення природи (Ф. Бекон, Р. Декарт). Ф. Бекон вважав необхідним розширення влади людини над природою. Він закликав людей полишити взаємні чвари і об'єднати зусилля для захоплення «штурмом неприступних фортець природи» [36, с. 81 – 525]. Р. Декарт основним завданням вважав створення практичної філософії, за

допомогою якої, усвідомлюючи силу та дії на людину природних тіл, котрі її оточували, можна було використовувати їх для всіляких застосувань, тим самим зробити людей господарями природи [77, с. 250 – 296].

Людські потреби зростали разом з розвитком сфери розуму та науки. Сама наука перетворювалася на засіб задоволення людських потреб. Природа стала сприйматися інакше в порівнянні з попередніми історичними епохами: в уявленнях людей вона втрачала живу силу, силу всемогутності, все більше перетворювалася на об'єкт науки і об'єкт людського впливу. Людина розірвала колишні відносини з природою. М. Кисельов робить висновок: «Людина помінялася ролями з природою. Остання стала сприйматися як сторона пасивна, основне призначення якої – бути невичерпним джерелом задоволення зростаючих потреб людини» [105, с. 22]. Склалося нове ціннісне уявлення про природу.

Новий час характеризується все більш зростаючим відчуженням людини від довкілля, посиленням утилітарного погляду на неї. Спостерігається глобальне втручання людини у природу, що узгоджується з процесами наукової революції, технізації, урбанізації, всевладдя промислового виробництва. Технічно оснащена людина вторглася в довкілля, стала безжалісною до нього, втратила духовність відносин з ним, науково організованими й технічно оснащеними способами почала задовольняти свої нескінченні «цивілізовані» потреби за рахунок природи. Як попереджають у своїх працях кращі мислителі XXI ст., це обійдеться людству «надто дорого» (див. [179], де здійснено поглиблений аналіз реалізації ідеї «прогресу» та її наслідків).

У сучасній техногенній культурі міцно закріпилося домінантне уявлення про цінності природи як матеріальний ресурс для задоволення, в кінцевому рахунку, людських потреб, для створення людських благ, а людина-трудівник розглядається як «природокористувач».

Під час аналізу і формування базисних цінностей техногенної культури, наголошується в матеріалах «Круглого столу» з проблем культури і науки

[172, с. 3 – 49], можна виділити розуміння природи як неорганічного світу, що представляє особливе, закономірно упорядковане поле об'єктів, які виступають матеріальними ресурсами для людської діяльності. У цих матеріалах підкреслювалося, що природні ресурси безмежні, й людина має можливості черпати їх у розширених масштабах.

Все ж, розкриваючи певну неоднозначність ставлення людини до природи в сучасній земній цивілізації, І. Цветкова [286] аналізує та порівнює два типи культур з аксіологічних позицій. Дослідниця зазначає, що західний тип мислення і дії протистоїть східному. У західній культурі людина розглядається як особлива одухотворена частина природи, котра продовжує акти божественного творіння, маючи карт-бланш на управління та «користування». Вектор людської активності спрямований назовні, на перетворення навколишнього світу і підпорядкування його людині. У східних культурах цінність природи домінує над цінністю людини в тому відношенні, що вектор людської активності орієнтований на самообмеження, покликане забезпечити адаптацію людини до природного цілого.

Культурний діалог між західною і східною цивілізаціями є дуже важливим сучасним фактором у виробленні нових стратегій та нових цінностей цивілізаційного розвитку. Слід зауважити, що відносність відмінностей у ціннісному розумінні взаємозв'язків у системі «людина – природа – соціум» у західній та східній культурах сьогодні активізує осмислення і подолання суперечностей у розвитку культури в аспекті перспектив цивілізації.

В історичному русі до постіндустріального суспільства ці перспективи пов'язуються з новою гуманітарною парадигмою, коли людина обов'язково має переосмислити свої цілі й ціннісні орієнтації у взаємовідносинах з природою і соціумом. І слід сказати, що гармонізувати взаємовідносини людини та природи можна тільки на базі системи нових цінностей, оскільки, як показує історичний досвід, цінності регулюють характер відносин з природою [292].

Осмилення невпинного наближення екологічної, морально-духовної, культурної кризи відображено у працях видатних мислителів ХХ ст. Так, у розпал І світової війни О. Шпенглер написав перший том своєї трагічної праці «Присмерк Європи». Після ІІ світової війни Г. Уеллс опублікував книгу «Розум біля межі».

На початку 60-х років російською мовою вийшла книга А. Хюбшера «Мислителі нашого часу». У розділі з яскравою назвою «Філософія заката» автор заявляє: «Мислителі шукають причини кризи й шляхи спасіння в останній час» [145, с. 504].

У 70-х роках минулого століття Л. Трилінг у своїй лекції на читаннях, присвячених пам'яті Т. Джеферсона вказує, що багато хто відчуває «безсилля розуму в сучасному світі» [145, с. 508].

До середини ХХ ст. означилися проблеми, які вплинули на формування нової наукової та світоглядної парадигми коеволюційного розвитку. Саме екологічні проблеми у цей час набувають статусу глобальних проблем сучасності, визнаючи цим недостатню ефективність природоохоронних заходів, які здійснювалися через антропогенний вплив на природу. Причиною утворення подібної ситуації в першу чергу стало невключення до соціокультурної парадигми вирішення екологічної кризи людини як суб'єкта екологічного самовиховання.

Європейськими дослідниками А. Швейцером, Е. Вілсоном, М. Рьюзом було розроблено нову – біоцентричну – модель, яка полягає у необхідності усвідомлення кожною людиною індивідуальної відповідальності за збереження природи. Причому ця необхідність диктується не абстрактними умовностями відповідності культурному рівню цивілізованого суспільства, а наявністю прямої загрози існуванню людини в довкіллі, постійно змінному під впливом антропогенних факторів середовища [176].

На нашу думку, особливий інтерес представляє зіставлення сформованих філософських та наукових поглядів (витоки багатьох з них – у глибокій старовині) на ставлення людини до природи. У своїй ціннісній сутності ці

погляди ніби повторюють історичні віхи відносин, які склалися у системі «людина – природа – соціум». В. Сітаров і В. Пустовойтов [246] виокремлюють три філософсько-наукових напрями у розумінні сутності взаємодії людини та природи: *натуроцентризм*, *антропоцентризм* та *екоцентризм*.

Натуроцентричний напрям світогляду в центр ставить природу. Необхідно сказати, що його виокремлення є досить умовним, перші згадки такого підходу можна знайти в релігійних системах [246]. Стверджується духовна сутність усього, що є в природі. Людина, визнаючи самоцінність духу природи, не втручається своєю діяльністю в природний хід подій. Природа в її первозданному вигляді проголошується предметом побожного поклоніння.

Близьким щодо основних положень натуроцентризму є біоцентризм. Це вчення ще називають охоронним: воно виступає за збереження «незайманої, дикої природи», яка володіє цінністю незалежно від перспектив її продуктивного використання. Сучасні знання підтверджують існування цієї «цінності» тим, що усе частіше віднаходять у «дикій природі» унікальні об'єкти й процеси, котрі відкривають нові перспективи у ситуаціях, які нещодавно вважалися «безвихідними». Наприклад, у нетрях Амазонії відкрили мікрогрибок, що швидко й успішно розкладає якраз ті пластмаси, які вважаються «вічними». Науковці переконані – цей і подібні грибки допоможуть упоратися з гігантськими звалищами сміття, що оточують сучасні великі й малі міста.

Біоцентристи розглядають природу як досконале і наділене духовними якостями суще, яке втілює в собі фундаментальні принципи життєдіяльності всього живого, розумного. Вони уявляють інвайроменталізм як певний спосіб буття і тип поведінки, коли охорона й раціональне використання природи можуть бути лише зовнішніми проявами глибших мотивів і ціннісних орієнтацій.

З натурфілософії витікає гілозоїзм – учення, що відбиває ідею тотожності мікрокосмосу (людини) і макрокосмосу (природи). Воно пов'язує усе живе в одне нероздільне ціле.

Антропоцентризмом у філософії – це переконання, згідно з яким людина є центром та вищою метою світобудови. В. Ясвін і С. Дерябо стверджують, що антропоцентрична свідомість найвищою цінністю визначає людину. Вони вказують на те, що «лише вона є самоцінною, все інше в природі цінне лише постільки, поскільки воно може бути корисним людині. Природа оголошується власністю людства» [81, с. 6].

Відповідно до аксіологічної характеристики антропоцентризму, Н. Холодний виокремлює низку основних особливостей антропоцентричного світогляду:

- переконання у тому, що людина – це істота, відокремлена від інших живих істот;
- переоцінка значення особистості у світобудові, твердження, що все в цьому світі існує виключно для задоволення її потреб;
- переконання, що людина і її діяльність, а також людське суспільство – це прототип предметів і явищ зовнішнього світу;
- впевненість, що, вивчаючи духовний світ людини, можна досягнути основні закони, що керують явищами всієї природи [282, с. 332 – 344].

Антропоцентричні погляди набули широкого розповсюдження і пронизують усі сфери людської діяльності: політичну, господарську, освітню тощо. Як справедливо пише В. Ясвін, вони містяться в основі пануючого сьогодні «західного світогляду», просоченого духом соціального оптимізму:

- люди істотно відрізняються від усіх інших живих істот на Землі, над якими домінують;
- люди – господарі своєї долі, вони можуть обирати цілі й робити все, що необхідно для їх досягнення;
- світ нескінченний і надає людям необмежені можливості;

- історія людства – це історія прогресу, кожна проблема принципово вирішувана, і прогрес є нескінченним.

Ці положення, закріплені в різних філософських, соціальних, наукових, технологічних концепціях, вони зводяться до ідеї, що отримала назву «парадигма людської винятковості», а потім – «парадигма людської звільненості», тобто звільнення від підпорядкування об'єктивним екологічним закономірностям.

Таким чином, антропоцентричний напрям визначає систему уявлень про світ, для яких характерні:

- протиставленість людини як найвищої цінності й природи як її власності;
- сприйняття природи як об'єкта одностороннього впливу людини;
- утилітарний характер мотивів і цілей взаємодії з природою.

У філософії існує декілька понять з коренем «антропо», кожне з них насамперед звернене до цінності людини. Так, антропологізм (Ф. Фейєрбах, Н. Чернишевський) розглядає людину як вищий і досконалий витвір природи. Пізнання людини дає ключ до таємниць зовнішньої природи. У контексті антропологізму людина виступає основною світоглядною категорією, з позиції якої проводиться дослідження природи, більше того, остання розглядається як похідна від людської сутності.

Антропоморфізм (Ксенофан, Л. А. Фейєрбах) – уподібнення людині, перенесення людських властивостей і особливостей на зовнішні сили природи. Шляхом наділення людськими властивостями предметів і явищ неживої природи, тварин, небесних тіл виникали антропоморфні уявлення – міфічні істоти (боги, духи тощо), цінність яких превалювала над цінністю людини.

Антропософія – містичне вчення, в центрі якого – таємнича, обожнювана людська сутність, здатна відкритися тільки посвяченим (заснована Р. Штейнером на початку ХХ ст.). Учення включає методику

самовдосконалення таємних здібностей людини до духовного панування над природою.

Антропокосмізм – філософський погляд, згідно з яким людина, її думка і діяльність стають у центрі світової еволюції й виступають її найважливішим чинником [110].

Екологізм будується на моделі взаємодії людини та природи, заснованої на наукових закономірностях. Екологісти наполягають на аналізі ролі людських спільнот у взаємозалежних зв'язках екосистеми. При цьому саме людський соціум зобов'язаний регулювати її оптимальне функціонування.

У екоцентризмі вищою цінністю оголошується гармонійний розвиток людини та природи. Природне визнається а пріорі самоцінним, що має право на існування «просто так», незалежно від корисності або марності і навіть шкідливості для людини. Людина – не володар природи, а один з членів природного співтовариства.

Структура екоцентричної свідомості, на думку В. Ясвіна і С. Дерябо, припускає відмову від ієрархічної картини світу. Світ людей не відокремлений від світу природи й не протиставлений йому, обидва вони є елементами єдиної системи. Вплив на природу змінюється завдяки взаємодії.

Принципи єдності й гармонії в екоцентризмі відображають характер ціннісних відносин. Людина усвідомлює значущість як навколишнього світу, так і власну, і ці цінності є нерозривними [201, с. 76 – 79]. Вимальовується нова наукова картина світу: людина і природа постають як два відносно самостійних, але взаємообумовлюючих суб'єкти, котрі ведуть «діалог» [178, с. 194 – 203].

З урахуванням визнання ціннісної рівнозначності природи і людини для екоцентричного типу свідомості, на думку С. Дерябо і В. Ясвіна, характерні:

- орієнтованість на екологічну доцільність, відсутність протиставлення людини і природи;

- сприйняття природних об'єктів як повноправних суб'єктів у взаємодії з людиною;

- баланс прагматичного і непрагматичного у взаємодії з природою [81].

Людська думка повертається до ідеї єднання людини й природи. Вона неминуче повертає цивілізацію до принципів екологізму. У цій історичній зміні технічні досягнення можуть і повинні послужити встановленню гармонії людини з природою.

Таким чином, сформоване у наш час різноманіття поглядів на взаємовідносини людини та природи відображає не тільки історичний процес поглиблення розуміння суті відносин, а й окремі важливі аспекти цього складного явища. Історія проблеми змушує уважно ставитися до кожного погляду – епосу цивілізації з усією її соціоприродною суперечливістю. Приймаючи екоцентричний світогляд як відповідні ідеї збереження і благополучного розвитку біосфери, слід пам'ятати, що реалізація цієї ідеї можлива тільки з урахуванням як позитивного, так і гіркого досвіду ставлення людини до природи.

В. Іванов акцентує увагу на тому, що ситуація пізнання, у контексті антропогенезу, визначається двома концептуальними підходами: еволюційно-біологічним і соціально-трудоим. Перша з концепцій доводить походження людини як істоти соціальної. А інша реконструює архаїчні форми праці й доходить до виявлення відповідних біологічних прототипів. На його думку, «у цій моделі свідомо припустимо, що діяльність взагалі існує, що суб'єкт здібний до діяльності й виступає її володарем і рушійною силою, що, нарешті, діяльність притаманна природним силам та рухам і здатна маскуватися під їх природною формою, синтезувати й інтегрувати їх, залишаючись у всіх випадках способом реалізації суб'єктивних цілей» [101, с. 61-62].

Взаємодія суспільства та природи базується на світоглядних принципах та установках, що створюються в процесі практичного та духовного засвоєння світу людиною. Вони спрямовані на реалізацію її потреб та інтересів і відображають суспільне буття індивіда чи групи та їхнє місце у

реалізації історичного способу виробництва. Визначальним, як вважають українські дослідники, є «принцип діяльнісного підходу з усіма притаманними йому когнітивними, інтерпретуючими, праксеологічними потенціями. У поєднанні з принципами раціоналізму, соціальності та «етичного виміру» він визначає ту «методологію» поведінки людини, яка дозволяє їй здійснювати «опанування» обставин власного життя, приборкувати стихійний і несприятливий перебіг подій» [288].

Л. Сидоренко, розглядаючи людину як біосоціальну істоту, здійснює спробу поставити акцент на важливих умовиводах екологічного спрямування:

1. Настання сучасної екологічної кризи не залежить від протистояння природи та людини, яка вийшла з природи.

2. Навпаки, теперішня екологічна криза є яскравим свідченням того, що людина просто не може вийти з природи [243].

Отже, проблема соціального при формуванні екологічного світогляду, у його сучасному розумінні має своєю передумовою визнання біосоціальної природи людини, що не повинно суперечити визнанню автономності і самобутності індивіда, а, навпаки, має базуватися на ідеї пріоритету особистості, на визначальній цінності людської самореалізації. Тому принцип індивідуальної відповідальності має стати основою при формуванні екологічного світогляду.

На думку українських учених, «він нічого спільного не має з егоцентризмом, парадигмою людської винятковості, антропоцентризмом. Навпаки, підвищення ролі особистості та індивідуальної відповідальності органічно поєднується з тенденцією глобалізації, зростанням значення екологічних цінностей, підносить відповідальність особи за все, що вона робить у цьому світі» [51, с. 14 – 18].

Незважаючи на це, є підстави констатувати, що на сьогодні саме антропоцентрична екологічна свідомість пронизує усі сфери діяльності людини: господарчу, освітню, політичну тощо, а тому в сучасних умовах

докорінної зміни буття людей, обумовленої катастрофічним зростанням негативних наслідків необміркованого розвитку технічної, техногенної цивілізації, людина опиняється перед альтернативними виборами: глобальний екологічний колапс або вироблення нового екологічного світогляду й установок діяльності людей у контексті нової гуманітарної парадигми.

Різноманітні кризові явища в суспільстві й природі свідчать про не виправданість існування парадигми людської винятковості, адже глобальна екологічна криза наших днів – це не результат якоїсь єдиної помилки, неправильно вибраної стратегії соціального чи технічного розвитку. Це, звичайно, є відображенням глибинної кризи культури, що охопила увесь комплекс взаємодій у системі «людина – природа – соціум». Щоб змінити ставлення людства до вказаних проблем, необхідним є утвердження нової світоглядної системи, становлення екологічного світогляду.

Разом з тим, будь-який філософсько-методологічний аналіз показує, що поняття природи є особливий філософський і логічний засіб, а світ природи є конструкція певного сорту, побудована за законами логіки; конструкція і поняття – не збігаються з поняттям матерії.

Історія думки – і більш вузько – історія ідеї природи являє собою цілий ряд різних, іноді прямо протилежних концепцій «природи», які включені в різноманітні космологічні доктрини й типи світоглядів. Переглядаючи та критикуючи існуючі концепції природи, ми маємо розуміти, що є свідками й співучасниками нової ідеї природи, нової концепції, а разом з цим – в силу того, наскільки ці концепції стають основою для проектів та програм реабілітації навколишнього середовища й екологічної політики – і нового простору існування, асимільованого людиною і включеного в її суспільно-історичну діяльність.

На шляху звернення нової гуманітарної парадигми є створення цілісної наукової концепції людини. Як зазначають українські дослідники, хоч як парадоксально не виглядає, але «реальний, живий індивід із його

багатомірними тілесними і духовними вираженнями ґрунтовно не вивчається не тільки у «науках про природу», але і в «науках про суспільство» і навіть у простій практичній діяльності» [117, с. 20].

Появу інвайронментального руху (У. Пауелл, Дж. Піншо, Б. Фернау та ін.) можна вважати першим етапом зародження нового, екоцентричного напрямку у становленні екологічного світогляду. Представники цього напрямку закликали до забезпечення раціонального природокористування і справедливого розподілу природних ресурсів. І хоча ідея консерваціонізму не має яких-небудь якісних змін порівняно з парадигмою людської винятковості, все ж консерваціонізм принципово змінив вектор розвитку екологічного світогляду.

Визначну роль у становленні нового типу екологічного світогляду, у спростуванні поглядів на природу як на об'єкт людського маніпулювання відіграла «універсальна етика» (Г. Торо, М. Ганді, А. Швейцер та ін.), котра не розмежовує у ціннісному відношенні людину й інших живих істот. Початок, здатний об'єднати усіх людей, – «благочиння перед життям», за словами А. Швейцера, визначається перш за все діяльністю людини зі збереження різноманітності живого, визнання самоцінності й самодостатності природи, її індивідуальності, що є основою нового мислення.

Антропоморфологічне світосприйняття виступає в якості існуючої передумови важливої екологічної ідеї – ідеї зв'язку і єднання людини з природою. Згідно з ідеєю «універсальної етики,» все розвивається за законами природи, що підтримує ідеальний баланс до тих пір, поки до нього не втручається людина з її «невіглаством і самонадійністю». Природа представниками біоцентризму мислиться як найбільш досконала і наділена духовними якостями сутність, яка втілює основні принципи життєдіяльності усього живого і розумного. Біоцентристами (Г. Емерсоном, Дж. Кетліном та ін.) було висунуто такі три провідні ідеї:

1. Синкретичність світу (від грец. *synkrutismos* – об'єднання, з'єднання). Якщо для екологів притаманним є піднесення людини на фоні оточуючого її природного середовища, то біоцентристи відхиляють не лише висування людини, але й взагалі уявлення про світ, що поділяється на окремі самостійні об'єкти. Світ сприймається біоцентристами як єдине і неподільне ціле, й тому неможливим є розділення «нелюдського» й «людського», «об'єкта» і «суб'єкта» тощо.

2. Біосферний егалітаризм (от франц. *égalité* – рівність). У відповідності з цією ідеєю, біоцентристи проголошують рівне право усіх живих істот на життя та процвітання, рівну, внутрішню присутню їм цінність. Охорона природи, ощадливе природокористування мислиться як поверхневий прояв, вторинний наслідок більш глибоких зв'язків з природою.

3. Принцип екологічного самозабезпечення, згідно з яким людина може користуватися природними ресурсами лише в тих межах, котрі необхідні для самозабезпечення людського існування. Матеріальні стандарти при цьому мають бути суттєво знижені, однак якість життя, як задоволення духовних потреб, має бути суттєво підвищена [80, с. 38 – 43]. Слід відзначити, що біоцентризм є, так би мовити, «радикальним крилом» інвайронменталізму, а біоцентристським ідеям властивий дещо містифікований, метафізичний характер. Тому ці ідеї мають багато опонентів, які піддають критиці їх з різних позицій.

Однією зі спроб побудови на засадах біоцентризму системи екологічної етики є так звана «глибинна екологія» – Deep Ecology. Автори цієї системи (A. Naess, R. Sessions, B. Devall) вважають, що розгортання всіх форм життя на Землі є самоцінним, незалежно від їх користі для людства. Люди не мають права зменшувати багатство та різноманітність життя, за винятком випадків задоволення життєво необхідних потреб.

Процвітання життя та культури людини можливе лише за умови істотного зменшення людської популяції (це твердження ми вважаємо помилковим), такого зменшення потребує розгортання інших форм життя.

Глибинні екологи закликають до ідентифікації з усім не-людським світом – рослинами, тваринами, загалом з усією біосферою, та до визнання біоцентричної рівності: усі організми та істоти мають однакову внутрішню цінність як частини взаємопов'язаного цілого [96].

Серед природничо-наукових концепцій, побудованих на принципі біоцентризму, можна назвати теорію біотичної регуляції оточуючого середовища (К. Лосєв, В. Данилов-Данильян та ін. [75]). Ці автори переконані, що після припинення антропологічних збурень біосфери, біота відновить свою здатність до формування й підтримки оптимального для життя довкілля протягом кількох десятків років.

Отже, шлях до вирішення глобальних екологічних проблем, відповідно до даної концепції, є досить простим: потрібно зменшувати чисельність населення, а проблему збереження довкілля залишити природі. Головним завданням цивілізації є не скорочення антропогенних забруднюючих викидів, а збереження природної біоти. На нашу думку, зазначені концепції хибують на рекомендації нереального плану, подібні до вимоги «зменшення чисельності населення». Досвід розвинених держав свідчить про припинення «демографічного буму» у разі надання усім жінкам середньої освіти та про швидке скорочення населення після досягнення ними рівня магістрів чи кандидатів наук. Тому подібні до «зменшення населення» явища є наслідком набагато вагоміших соціальних і виробничих явищ – тих, до яких тільки наближається сучасний світ з його сподіваннями на інформаційно-технологічні та інші засоби.

Ми згодні з тим, що зазначені й інші рефлексії й пропозиції потребують глибокого філософського аналізу. Як влучно зауважує А. Буровський, і є в цьому якийсь трансцендентний смуток: «якщо наша мета – зберігати біогенну різноманітність біосфери чи зберігати ландшафти біосфери від вторгнення в них людини, то ми запізнилися щонайменше на кілька тисячоліть. А якщо взяти до уваги соціоприродну катастрофу кінця плейстоцену, то, напевне, на 15 тисячоліть» [35, с. 145].

Серед тих, хто критикує погляди біоцентристів, є представники напряму радикального екологізму – соціальної екології, утвореної на початку 60-х років ХХ ст. Найпослідовніший критик біоцентризму – М. Букчин, який пов'язував втілення нового гуманізму через соціальну екологію [117, с. 173]. Позиції глибинних екологів теж критикуються прихильниками екологічного фемінізму (К. Warren). Екофеміністи дотримуються класичних поглядів про глибинну екологію, основою яких є патріархальний підхід до розуміння взаємостосунків між чоловіком і жінкою, а отже – й між людським соціумом і природою [117, с. 181].

Таким чином, екологічний світогляд, який базується на ідеях універсальної етики, біоцентризму, характеризується високим ступенем психологічного включення людини у світ природи, високосуб'єктивним її сприйняттям, домінуванням непрагматичного характеру взаємодії з нею над прагматичним.

Світоглядна орієнтація, що отримала назву американського інвайронменталізму, та усі його напрямки детально розглядалась сучасною дослідницею С. Баньковською. Судження про цей світоглядний напрям був викладений нею у праці «Інвайронментальна соціологія». На її думку, інвайронментальна парадигма є першою світоглядною орієнтацією, поява якої може в подальшому призвести до утвердження і формування екологічного світогляду [16]. Дослідження С. П. Баньковської розкривають передумови виникнення інвайронменталізму і основних його напрямів, а також вказують на виникнення в подальшому так званої «нової інвайронментальної парадигми» (New environmental Paradigm), яка характеризується включенням світу людини до світу природи.

Суть цієї парадигми полягає в тому, що людина розглядається в соціальному і природному контексті, тому її діяльність обумовлюється складними біофізичними, екологічними зв'язками, в які вона включена і які накладають на її діяльність певні фізичні і біологічні обмеження. Суттєвим є ще й те, що екологічні закони не втрачають для людини своєї обов'язковості.

На думку С. Дерябо, екологічний світогляд, що базується на «новій інвайронментальній парадигмі», в цілому може бути названий екоцентричним, оскільки він характеризується наступними особливостями: людина не володар природи, а один із членів природного співтовариства, тому найвищою цінністю є гармонійний розвиток людини та природи; картина світу не повинна носити ієрархічне забарвлення, адже світ людей не протиставлений світу природи, оскільки вони є взаємопов'язаними компонентами однієї системи; метою взаємовідносин у системі «людина – природа – соціум» є задоволення потреб усього природного співтовариства; взаємодія людини та природи визначається «екологічним імперативом» – принципом непорушення існуючої у природі екологічної рівноваги; природа мислиться як рівноправний суб'єкт у взаємостосунках з людиною; етичні правила та норми однаково поширюються на взаємодію між людьми та їх стосунки зі світом природи; розвиток природи та людини розуміється як процес взаємовигідної єдності, коеволюції; діяльність з охорони природи пов'язана з необхідністю збереження природи заради неї самої [80, с. 38– 43].

М. Лисенко, Л. Кузьменко, І. Марисова, критично осмислюючи динаміку реальних дій щодо вирішення екологічних проблем України, розглядають інвайронменталізм як новий світогляд, який має об'єднати людей планети в спільному прагненні зберегти оточуюче природне середовище людини і розглядають його як альтернативу усім існуючим будь-яким суспільствам, котрим «інвайронменталістика» приходить на зміну [141, с. 60].

А. Олексін пропонує утвердження парадигми, яка отримала назву «гуманістичної етики», що може виявитися конструктивною альтернативою антропоцентризму. Він зазначає, що «в європейській науці, на певних етапах її розвитку, домінуючими були три образи світу й підходи до об'єкта дослідження: натурфілософський, класично-науковий, некласично-науковий (соціоморфний). Четвертий образ відповідає гуманістиці, і цей образ світу, хоча й має історичне коріння, володіє відносною новизною; гуманістика формується на наших очах, і їй може належати майбутнє» [187, с. 43].

Свій потенціал у пізнанні живого гуманістика може розкрити в розгортанні біогуманотехнологій та екосистемної біотехнології; через гуманістику людина може здобути втрачений зв'язок з природою, як зазначає В. Шуков, «у наш час простежується поворот від філософії машинопоклонства до філософії життя, яка ґрунтується на доброзичливості, співробітництві та співчутті до життя» [305, с. 69]. Особливої уваги заслуговує природоцентричний напрям – етика землі, яку заснував О. Леопольд. Він вважав, що людина має припинити свої завойовницькі дії у природі, а його етика мала затвердити право на існування в довіллі всього того, що складає екосистему [43].

Одним із критеріїв наукового осмислення різних підходів у становленні нової форми суспільної свідомості – екологічного світогляду, є принцип плюралістичності і толерантності стосовно інших форм відображення і розуміння тривожної екологічної ситуації. «Толерантність до іншого, – відмічає Т. Кочеткова, – означає згоду у визнанні самоцінності усіх поглядів, відмінних від власних. Цей принцип пов'язаний із почуттям власної гідності, повагою до гідності іншого» [127, с. 198.].

До цього можна додати думку В. Малахова про те, що «принцип толерантності має бути виплеканий, дбайливо «вирощений» на родючому ґрунті людського ціннісного досвіду, традицій і причинностей, стати невід'ємною частиною світовідношення, щоб увійти в такий спосіб у тканину самого життя» [151, с.144].

Усі вище наведені парадигми, концепції визнають необхідність у створенні передумов для переходу або трансформації світогляду у якісно нову форму, екологічну, з яскраво вираженими екологічними переконаннями, екологічними цінностями і відповідною екологічною культурою. Отже, з метою відновлення втраченого зв'язку з навколишнім середовищем, вирішення проблеми раціонального природокористування, необхідно, перш за все, відійти від протиставлення людини та природи, натомість орієнтуватися на екологічну доцільність.

3.2. Глобальний та регіональний аспекти процесу становлення екологічного світогляду

Історія свідчить, що до другої половини ХХ ст. усі проблеми людства носили локальний характер, оскільки ніколи не загрожували існуванню цивілізації. «Наприкінці ХХ ст. в результаті потужного науково-технічного прогресу життєдіяльність людини у навколишньому природному середовищі набула такого характеру, – стверджують О. Белоус, Д. Лук'яненко та інші, – що активізувалось питання про незворотність екологічної катастрофи для всієї сучасної популяції *Homo Sapiens*. Екологічна, демографічна, сировинна, енергетична та інші проблеми набули глобального характеру» [56, с. 385].

Необхідно зазначити, що для сучасного суспільства характерною його ознакою постає глобалізація усіх сфер людського життя. Якщо кілька десятиліть тому майже всі провідні галузі людської діяльності розвивалися переважно у національних межах, на рівні окремих держав, то тепер вирішення усе більшої кількості важливих питань здійснюється на рівні конгломератів держав-націй (приклад – Європейський Союз).

Отже, на перший план виходить феномен глобалізації. Суперечності в системі «людина – природа – соціум» через збільшення населення Землі у ХХ ст. майже у чотири рази набули планетарного характеру. породивши небачені у минулому загрози та небезпеки, вони наклали помітний відбиток на і без того складну картину сучасного світу. Свого часу В. Вернадський відзначав: «Поширення вселенськості, спаяності людських спільнот зростає безперервно і стає помітним за небагато років чи не щорічно» [41, с. 88].

Як свідчать дослідження, ще до початку 60-х років ХХ ст. тема глобальних проблем людства була ще мало цікавою для абсолютної більшості дослідників. На Заході в 60-ті роки минулого століття (а в СРСР – набагато пізніше) виник рух, який у цілому можна назвати загальною стурбованістю проблемами навколишнього середовища. Чимало вчених почали цікавитися забрудненням середовища та його впливом на погіршення

здоров'я людей, зростанням народонаселення, питаннями виробництва і споживання їжі та енергії в умовах загрози вичерпання доступних природних ресурсів. Зростання цього інспірованого низкою технологічних катастроф занепокоєння зумовило глибокий вплив на актуалізацію інтересу до проблем еволюції біосфери [115, с. 169 – 177].

Нагадаємо: сам термін «глобальні проблеми» вперше було введено до наукової термінології наприкінці 60-х років минулого століття на Заході, він розширився завдяки діяльності Римського клубу [115, с. 169 – 177]. Багато з цих проблем були передбачені ще на початку ХХ ст. (Е. Леруа, П. Тейяр де Шардені, В. І. Вернадський).

З 70-х років розроблена ними концепція «ноосфери» (сфери розуму) була безпосередньо скерована в тому числі й на дослідження у галузі філософії глобальних проблем. Звернення до «ноосфери» у варіанті використання поняття «sustainable development», яке зазвичай відтворюється у нашій мові словосполученням «сталий розвиток», було вимушеним наслідком того, що вже з перших років другої половини ХХ ст. людство зіткнулося з низкою проблем глобального масштабу, що охоплюють сферу взаємодії людини і навколишнього природного середовища, відносин між соціальними спільнотами, державами. Ці проблеми об'єднують такі характеристики: планетарний характер; необхідність невідкладних спільних дій усіх держав щодо їх подолання.

До глобальних екологічних проблем належать: зміна клімату, виснаження озонового шару, забруднення навколишнього середовища, проблема «чистої води», проблема відходів, втрата біорізноманіття, продовольча проблема, демографічна проблема, енергетична проблема та ін.

Господарська діяльність людства упродовж останнього століття призвела до серйозного забруднення нашої планети різноманітними відходами виробництва. У наш час повітряний басейн, води і ґрунт в районах великих промислових центрів практично завжди містять токсичні речовини, вміст яких перевищує гранично допустиму концентрацію (ГДК). Оскільки

випадки значного перевищення ГДК досить часті й спостерігається зростання захворюваності, пов'язаної із забрудненням природного середовища, в останні десятиліття фахівці, а слідом за ними й населення стали вживати термін «екологічна криза». Останнім часом глобальна екологічна криза включає чотири основні компоненти: кислотні дощі, парниковий ефект, забруднення планети суперекотоксикантами і так звані «озонові діри».

Разом з тим, оцінка сучасної екологічної ситуації вченими-екологами далека від повної однозначності. Переважна більшість переконана у тому, що тотальна екологічна катастрофа вже настала (доказів локального й глобального забруднення і продовження руху людства до ймовірного колапсу зібрано достатньо не тільки у рамках діяльності Римського клубу [217], а й ООН та інших міжнародних організацій). На думку інших, у світі ще тільки настає глобальна екологічна криза, а лідери Російського географічного товариства переконують у тому, що немає ні того, ні іншого.

По суті, до аналогічного висновку прийшов і данський статистик Б. Ломборг [143]. Автор доводить, що такі обговорювані у ЗМІ глобальні проблеми, як перенаселеність, виснаження нафтових запасів, скорочення кількості лісів, вимирання видів, брак води і деякі аспекти глобального потепління не підтверджуються статистичними даними. Ломборг доводить безпідставність більшості похмурих і грізних пророцтв і описів екологічного стану нашої планети, а особливо перспектив на найближче майбутнє. При цьому він використовує статистичні дані, які публікують ті ж учені-екологи та міжнародні організації, демонструючи наочно, як їхні політичні заяви розходяться з останніми отриманими ними ж результатами досліджень та оцінками стану навколишнього середовища.

На думку Ломборга, далеко не все добре і багато що треба покращувати, але стан навколишнього середовища поліпшується в останні роки майже за всіма параметрами, а тому всі песимістичні прогнози минулих років виявилися «сміхотворно» невірними, що дозволяє непрямим чином судити й

про поточні такі ж прогнози. У цілому Б. Ломборг критикує алармістські настрої і вважає, що страх перед екологічною катастрофою штучно роздутий і не має під собою серйозних підстав. Він стверджує, що насправді стан не погіршується, а поліпшується, зростання населення земної кулі призупинилося, пройшовши пік швидкості росту, сільське господарство добре справляється зі своїми завданнями, забруднення повітря знижується, ліси зовсім не зникають, зменшення популяції тих чи інших видів тварин носить природний, циклічний характер; і навіть глобальне потепління має не настільки загрозовий характер, як це змальовують деякі фахівці та згодні з ними журналісти [143]. Слід зауважити, що мета Б. Ломборга – не просто спростувати ті чи інші передбачення, а показати неспроможність сучасного і майже універсального міфу (автор дає йому ім'я *the litany*) про стан навколишнього середовища і про вплив на нього нашої цивілізації.

Ця книга стала бестселером, тому що акцентує не «сумний перелік», а несе добрі вісті про майбутнє: «Немає приводу для зневіри. Ми живемо в кращу епоху. Всі похмурі прогнози нездійсненні. Апокаліпсису не буде. Статистика доводить протилежне». На данського професора насунулася хвиля найрізкішої критики, а випуск книги названо «провокацією».

Таку розбіжність точок зору вважаємо природною. Новітня історія еволюції людства свідчить про те, що завжди існують різні групи осіб з нерідко полярними інтересами. «Консерватори» захищають ту сталість, в якій їм так добре існувати завдяки владі та впливу. «Інноватори» багато чим незадоволені – від особистих досягнень до стану довкілля.

Більшість ЗМІ віддають перевагу сенсаційності і шокуючим повідомленням (як мінімум, обирають для них такі назви, що мають збурити увагу і фантазії читачів). Указані й інші учасники обговорення подій сьогодення і складання прогнозів, на жаль, створюють не гармонію, а справжню какофонію, що не віщує багато доброго і бажаного. Звісно, можна тільки радіти тому, що новітні точні виміри науковців свідчать про тимчасову відсутність «парникового ефекту» – за останні майже 20 років

температура тропосфери не змінилася, хоч вміст двоокису вуглецю трохи підвищився [55]. Подібний розрив між міфами і точними даними існує також у питанні про так зване «зелене пальне» для транспорту: тисячі зацікавлених у цьому виробництві людей, і деякі підрозділи урядів і міжнародних організацій підкреслюють його «екологічну чистоту», якої насправді немає і навіть не може бути [241]. Доцільність масового виробництва біодизельного пального узагалі зникає у разі усвідомлення того факту, що орні землі потрібніші для виробництва хліба, адже загальна чисельність населення Землі продовжує зростати.

Ми підтримуємо «пошук істини», адже наука – це завжди боротьба ідей, а надто у разі дослідження такої всеосяжної системи, якою є сучасне людство і його засоби життєзабезпечення [279, с. 101 – 113].

Для «економії мислення» і швидкого досягнення результату люди зазвичай намагаються обирати семантично короткі терміни і поняття. Серед шляхів руху до вирішення проблем віддають перевагу «короткому» і якомога очевиднішому, що полегшує його сприймання мільйонами осіб без спеціальної екологічної чи економічної освіти. Надмірно спрощено розглядають і поняття «глобалізація», хоч чимало дослідників наголошують на тому, що це складне і глибоко суперечливе явище. Вона постає як ідеологічний проект, запропонований у ХХ ст., ініційований глобалістами; певна система технік і технологій глобалізаційного процесу, який розгортається під егідою США у світовому масштабі; система зв'язків і взаємозалежностей, яка об'єктивно складається в економічній, політичній, соціокультурній, екологічній сферах у планетарному масштабі.

Глобалісти розглядають світ як єдину систему і пропонують комплексне вирішення існуючих проблем в усіх вимірах глобалізації – економічних, екологічних, культурних, демографічних і т.д. На цьому підході ґрунтується глобальна модель та концепції суспільно-політичного розвитку. А. Моулана визначає процес глобалізації як структурування, яка включає гомогенізацію та гетерогенізацію як вертикальну (на рівні особистості, групи, держави, на

міжнародному рівні), так і горизонтальну (право, економіка, політика, культура, освіта) [323].

Існує кілька підходів до дослідження феномену глобалізації:

- світ-системний, запропонований І. Валлерстайном у 1979 р. і сконцентрований на вивченні інформації, що впливає на економіку [332].

- «глобальна культура», що зосереджується на проблемі гомогенізації ідентичностей під впливом мас-медіа і полягає у споживанні інформації та засвоєнні завдяки цьому цінностей, ідей, значущих образів майже одночасно [311];

- підхід «глобалізаційне суспільство», пов'язаний з концепцією «глобальної свідомості». Це всеохоплююча і швидше оптимістична теорія «спільного дому» [315];

- підхід «глобального капіталізму», де глобальна система розглядається як конкуренція національних економік [327].

Слід зазначити, що, на думку Л. В. Сохань та І. П. Соханя, до «питання про глобалізацію, про її суть, просторові межі, наслідки, перспективи немає однозначної думки в науці. Деякі дослідники взагалі вважають глобалізацію міфом, створеним її апологетами. Так, британський економіст-міжнародник Е. Рагман у своїй книзі «Кінець глобалізації» приходить до висновку про ілюзорність глобалізації як явища, заснованого на вільній торгівлі і становленні єдиного інтегрованого світового ринку. Альтернативна точка зору на проблему глобалізації: визнання її фактом сучасної історії, процесом, на думку Ф. Фукуяма, безкінечним, оскільки вона є результатом взаємодії мільйонів людей у всьому світі.

У 70-80-х рр. XX ст. у зарубіжних наукових джерелах економічного, екологічного, соціологічного й інших напрямів гуманітарних наук широкого розповсюдження набуло поняття «стійкого розвитку», «сталого розвитку» (англ. «sustainable development»). У доповіді Всесвітньої комісії ООН з навколишнього середовища «Наше спільне майбутнє» (1987) цей термін було визначено як «задоволення потреб нинішнього покоління без шкоди для

можливості майбутніх поколінь задовольняти свої власні потреби». Так, К. Лосєв висловлює думку про те, що підґрунтя сталого розвитку (тобто глобальної екологічної безпеки) складає збереження рівня антропогенної дії на природу, що уможливить високий ступінь замкнутості глобального біогеохімічного кругообігу речовини [74, с. 52].

У процесі розвитку подібних ідей окремі українські науковці пропонують зосереджувати увагу на піднесенні тих найвищих технологій, що являють собою незбурені природні процеси й лишаються біосумісними із земним довкіллям. Для них запропонована назва «ноотехнології» – мудрі способи виробництва. Очевидно – людство зможе здійснити сталий розвиток, якщо перейде від перших поодиноких ноотехнологій до повної заміни ними усіх індустріальних виробництв, які неможливо зробити цілковито екобезпечними (чи «зеленими»).

Деякі дослідники логічно пов'язують аналіз екологічної ситуації з оцінкою стану біосфери як глобальної системи, динамічна рівновага у якій перебуває під загрозою. Тому сучасна оцінка стану біосфери як кризового, спонукає дослідників до розмірковування над шляхами виходу з нього. Автори статті «Теорія і реальність» (В. Бруннер, Е. Хорнінг та ін.) зазначають, що перехід до способу життя, який міг би стати основою довгострокового стійкого розвитку, вочевидь, являє найбільшу з проблем, які коли-небудь поставали перед людством. У першу чергу – це проблема нових моральних цінностей, які мають глибоко проникнути в культуру, систему поглядів, світогляд усіх народів. До цих цінностей відносяться почуття поваги до природи та життя, внутрішня переконаність у необхідності захисту природи [14, с. 12]. Наприклад, С. Макаренко, пише: «Великою перевагою глобалістики є перспектива вирішення проблем певних країн та регіонів із застосуванням міжнародного досвіду у пошуку найефективніших шляхів. Утім останнім часом усе частіше виявляються деякі негативні моменти глобалістики» [149, с. 81].

Дж. Уррі у статті «Глобалізація та громадянство» розглядає новий тип громадянства у глобалізованому суспільстві: «Глобалізація включає певне ослаблення соціального та відповідний розвиток постнаціонального громадянства..., яке пов'язане із зростанням запрошеної робочої сили у багатьох суспільствах, більшою глобальною взаємозалежністю, зростанням участі у різних видах громадянства та виникненням універсалістських правил і концепцій прав людини, формалізованих міжнародними конвенціями та законами» [330, с. 316].

Водночас він зауважує, що глобалістика спричиняє колапс національного суспільства через виникнення відкрито нових глобальних ризиків, таких, як екологічні катастрофи, ризик культурної гомогенізації, що знищує локальні культури, ризик хвороб, які розповсюджуються через кордони, крахи світових ринків, особливо сільськогосподарських, фінансових, тісно пов'язаних між собою [330, с. 318].

В умовах глобалізації, як зазначає В. Кремень, не спростовується, не зменшується, «а навпаки, стає актуальним завдання зміцнення внутрішньо-національних зв'язків, патріотичного єднання нації, народу... глобалізація – це ще й загострення в цивілізованих рамках конкуренції між державами-націями. Тому тільки консолідована, згуртована нація зможе в найбільшій мірі відстояти свій національний інтерес у взаємовідносинах з іншими державами, що спонукає до створення найсприятливіших умов для розвитку громадян у своїй державі» [129, с. 163 – 164].

Як же очікується вирішення сучасної глобальної екологічної кризи: неминучою біфуркаційною катастрофою чи існують інші об'єктивні варіанти розвитку подій?

У цьому контексті слід пригадати, що ідея ноосфери виникла задовго (у 20-х роках ХХ ст.) до сьогоднішнього широкого усвідомлення світовою спільнотою явища розвитку й поглиблення екологічної кризи. П. де Шарден, Е. Леруа, В. Вернадський вперше усвідомили феномен людської думки, розуму як планетарного явища, що знаменує собою початок переходу

біосфери до ноосферного етапу еволюції, на якому колективний розум людства забезпечить якісно нові форми життя суспільства, що гармонізуватимуть взаємини людини та біосфери.

У період свого народження ідея (гіпотеза) ноосфери сприймалася сучасниками як суто теоретична модель. Сьогодні, у період наростання числа страхітливих ознак прийдешньої катастрофи й водночас вражаючих успіхів в інформатиці, технології, генній інженерії тощо, визнання загальною властивістю матерії її здатність до самоорганізації дає методологічну базу для оптимістичної «рятувальної» ноодіяльності людини в біосфері. Окрім апріорної спрямованості вектора еволюції в бік більшої впорядкованості, людині властиві розум і воля, однак все ж гармонізації у відносинах людини та природи так і не настало. Чого ж не вистачає людині і якими мають бути критерії досягнення ноосферного стану на планеті [193]?

Аналіз приводить до висновків, що необхідною умовою переходу до ноосфери є досягнення якісно нових результатів діяльності людського духу (розум є діяльність людського духу) – загального духовного надбання людства: у мовній комунікації, техніці та технології, праві, цінностях, моралі, звичаях, формах виховання та освіти, поглядах, настроях, смаках, моді, напрямках мистецтва, місці й стані пізнання і науки, світогляді, при яких з'являються реальні можливості переходу людства в нові, ноосферні координати функціонування: новий рівень технології, цінностей, права, мовної та електронної комунікації тощо. Але такі можливості можуть бути реалізовані тільки за наявності вольового акту затвердження людством нової екологічної парадигми свого життя.

У передмові до книги «За межами зростання» (Д. Медоуз зі співавторами, 1994 р.) професор Г. Ягодін визначив цей акт як екологічну революцію. На «підтягування» загального духовного стану до необхідного рівня Г. Ягодін «відводить» кілька десятиліть, з цією ж думкою погоджується і М. Мойсеєв.

Це означає, що у контексті все ближчих екологічних загроз мільйони й мільйони людей на Землі мають включатися у більш упорядковану екодіяльність у всіх згаданих сферах виявлення людського духу, а саме усвідомлення даних загроз має концентрувати й інтегрувати людську волю до пошуку та утвердження нових цінностей, які виводять світову спільноту з традиційних координат екобезпечної життєдіяльності в екобезпечні координати.

І, як стверджують В. Панін, А. Сечин, В. Федосова, цей процес уже відбувається: це і знаменита доповідь Римському клубу «Межі зростання» (1971 р.), й однойменна книга (1972 р.), і Всесвітня промислова конференція з управління навколишнім середовищем (1984 р.), і резолюція Генеральної асамблеї ООН (1987 р.), в якій уперше прозвучала концепція сталого розвитку та була запропонована для вивчення урядам усіх країн, і Конференція ООН з навколишнього середовища і розвитку (1992 р.), на якій ця концепція була прийнята та проголошена тотальна екологізація всіх сторін життя світового співтовариства; це й численні програми міжнародного співробітництва в галузі екології та охорони навколишнього середовища, наприклад, з проблем «озонових дір» і «парникового ефекту», руху «зелених» і подібного йому «Друзів Землі» (Голландія), й стрімко зростаючі екологічні вимоги до технологій виробництва товарів та послуг. Утім, ми вимушені зауважити, що прекрасний світовий «порив» до спільних біозахисних дій, сформований на першому світовому екологічному форумі 1992 р. у Ріо-де-Жанейро, через суперечливість інтересів двох сотень держав-учасниць не був посилений і підтриманий на двох наступних форумах 2002 і 2012 рр. Що ж, це слід розглядати як ще один доказ того, що складність подолання екологічних проблем перевершує усе те, з чим стикалося людство.

Одним із втілень інтеграції розуму індивідуальностей або груп в єдиний колективний розум планети є світова комп'ютерна мережа. Очевидно, що ідея гармонізації відносин у системі «людина – природа – соціум» на цьому

історичному етапі дає потужний імпульс явищу інтеграції, що безперервно й прискорено відбувається у світовому процесі.

Його практичні результати важко, навіть неможливо, передбачити (як, наприклад, несподіваною стала подія клонування тварин у 1997 р.), але саме на цьому шляху можна чекати вирішальних результатів у подоланні глобальної екологічної кризи. І слід погодитися з тим, що інноваційна інженерна діяльність: створення безвідходних ноотехнологій, ефективних апаратів очищення та утилізації відходів, засобів телекомунікацій тощо – найважливіша, але не єдина сфера діяльності людського духу, результати якої приведуть людство у ноосферне майбутнє. Інженерна діяльність створює лише передумови для нього, а необхідні потужні зрушення відбуватимуться в інших сферах.

У контексті глобальної екологічної кризи дві «гарячі» та одна «холодна» світові війни мисляться як біфуркаційний вибух, який можна вважати початком відліку часу ноосферної епохи. Усі війни були інструментарієм вирішення екологічної кризи, хоча різними дослідниками й коментаторами ці три події пояснюються з найрізноманітніших точок зору. Таким чином, можна сказати, що біфуркація була, а суспільство її явно не помітило і, безумовно, не позначило. На користь такого припущення можна навести цілу низку аргументів. Ось один з них: можливо, в контексті такого припущення закономірний і настільки гучний висновок Ф. Фукуями про «кінець історії» – наприкінці періоду апогею біосферно-цивілізаційної біфуркації. Фіксація суспільством початку ноосферної епохи могла б стати чинником, що стимулює свідому, цілеспрямовану і конструктивну діяльність світової спільноти у просуванні до гармонії суспільства і його відносин з природою.

З метою поновлення паритету людського соціуму й біосфери, людини та природи філософами зроблено дослідницькі кроки у напрямі підходу під назвою «коеволюційна стратегія» [163, с. 25], що мислиться сьогодні як цивілізаційна парадигма XXI ст. «Коеволюційна стратегія покликана

змінювати пізнавальні та ціннісні орієнтації на нове розуміння природи, на утвердження у свідомості людей нової моральності» [163, с. 26].

Відомий еколог Б. Коммонер так формулював свій «2-й закон екології»: усе має кудись діватися [214, с. 167]. Наслідок дії названого закону для сучасної індустріальної економіки полягає у тому, що відходи або побічні впливи (ефекти) виробництва неможливо ліквідувати, можна лише перевести з однієї форми в іншу або перемістити у просторі, а їх дія може бути розтягнута в часі, але будь-яке забруднення природи повертається до людини в вигляді «екологічного бумеранга».

Отже, руйнівний вплив на природу відбивається на людині, унеможливаючи таким чином подальше здорове життя людства. На подібні міркування спирається рух т. зв. «екологів», які вимагають повного припинення втручання людини у природу й закриття усіх виробництв, які її забруднюють. Вважаємо, що більш конструктивною є позиція прихильників запровадження ноотехнологій. Загалом же думки Коммонера правильні для свого часу, але їх буде недоцільно застосовувати для ХХІ ст. у тому разі, коли людство переходить до екологічно безпечних ноотехнологій.

Питання ноотехнологій є виробничим, а його вирішення не вимагає концентрованої участі суспільних і гуманітарних наук. На наш погляд, вони у найближчому майбутньому відіграватимуть усе важливішу роль у досягненні людством стадії сталого розвитку. Не випадковим є той факт, що українські науковці вже давно зацікавилися цим питанням.

Наприклад, доволі вагомий внесок у створення соціоекології та в аналіз засобів її впливу на подолання екологічної кризи здійснив наш науковець зі Львова Г. Бачинський. Він розробив методологічні засади інтегративного, міждисциплінарного вчення про гармонізацію взаємовпливів людського соціуму і природи. Свою концепцію вчений ґрунтує на розумінні того, що людство та природа відносяться до однієї системи функціонування. Г. Бачинським акцентується увага на тому, що «прогресуюче нищення біосфери неминуче приведе до повної деградації соціоекосистеми, після чого

людство, як шкідливий чинник, буде відторгнуте природою, а пошкоджена біосфера поступово відновлюватиме власну динамічну рівновагу, однак уже без людства, котре припинить своє існування на планеті Земля». Отже, на переконання Г. Бачинського, «людство має змінити спосіб власного буття у навколишньому природному середовищі. Взаємостосунки у системі «людина – природа – соціум» мають бути гармонізовані. Це, у свою чергу, можливо за умови, якщо продукти діяльності людини будуть включені до природного кругообігу речовин у природі» [23, с. 24].

Вихід з екологічної кризи, на думку П. Водоп'янова та В. Крисаченка, можливий за умови неухильного співвіднесення завдань науково-технічного прогресу з біосферними закономірностями. Цьому, звичайно, мають передувати системні дослідження, що ґрунтуються на спільних зусиллях природничників (біологів, математиків, геологів, географів, соціологів) та гуманітаріїв (економістів, філософів, суспільствознавців) [130].

М. Хилько вбачає розв'язання глобальних екологічних проблем у створенні ефективної зовнішньої екологічної політики, яка, на його думку, «має перетворитися на один з головних напрямів політичної діяльності... Якщо ми хочемо успішно протидіяти безрозсудності мегапроектів, то основи екологічної політики треба запровадити в кожному конкретному місті й навіть у кожному домі. Це сприятиме й підготовленості людей відповідно діяти на рівні глобальному». Далі він продовжує: «Зараз через екологічну кризу, як ніколи раніше, відчувається нагальна потреба у створенні інтернаціональних екологічних інститутів, чиї рішення матимуть реальну регулятивну здатність» [281, с. 24 – 25]. Лишається пошкодувати, що згадані три екологічні світові форуми мають лише рекомендаційні рішення, а Комітет Безпеки ООН через обструктивну позицію США та їх прибічників так і не наважився на рішучі наднаціональні кроки й постанови.

Українські дослідники, спираючись на цивілізаційний підхід, на парадигму циклічного розвитку, вважають, що «сучасний світ, за всіх його територіально-політичних відмінностей, нестримно глобалізується,

визначається переходом від індустріального до інформаційного суспільства», орієнтованого на «економіку, збалансовану реальними потребами людей та можливостями природи, гнучке, високотехнологічне виробництво і гуманну, демократичну світову спільноту» [87, с. 121].

Учені послідовно проводять думку, що «екологічна проблема поглиблюється кризою, зумовленою зростаючими вимогами до розвитку людини як особистості (індивідуальності) і як суспільної істоти – громадянина держави та світу (створення сприятливих умов для майбутнього, соціальний захист, здоров'я, працевлаштування, побутові умови, дозвілля і т. ін.)» [9, с. 113].

У літературі наголошується, що до початку третього тисячоліття завершився Новий час людини західноєвропейського суспільства, однак на зміну йому прийшов не стільки деякий Новий час володарюючої людини новоєвропейського суспільства, скільки в планетарному, глобальному масштабі виник Новий Світ. Тому слід говорити про час, що настав, принаймні, як час Нового Світу.

У процесі трансформації, що протікає в сучасному світі, на арену соціального простору вийшов соціокультурний тип людини, що є виразником духу Нового Світу як створювача світу, який прагне не до його підкорення і завоювання, а до досягнення гармонії зі світом, повноти особистісного буття в людському співбутті й співтворчості. Цей ідеал є символом епохи ноосфери і в реальності постає як узагальнений образ гуманістичних, цивілізаційних прагнень людства.

У відповідь на цю ситуацію актуалізується науковий і філософський пошук нових засад життєдіяльності людини у природі. Сьогодні визнання екологічних проблем глобально вимагає від людини нового світогляду – екологічного, іншого способу мислення – екологічного, нової форми суспільної самосвідомості – екологічної. У цьому сенсі важливе значення має усвідомлення людством себе як єдиного цілого у співвідношеннях та взаємозв'язках з природою [61].

Новизна і специфіка глобального екологічного світогляду в тому, що він долає не лише релігійні, класові, національні відмінності, а й антропоцентризм, притаманний усім ідеологіям. Глобальний екологічний світогляд орієнтується на загальні життєві цінності, єдині для людини й природи. Екологічний світогляд – це світогляд солідарності, співжиття людини та природи. «Нині це світобачення наповнилося новим сенсом. Подальше існування людської цивілізації, так само, як і власне життя на нашій планеті, залежить багато у чому й від того, наскільки людство буде етичним у ставленні до себе самого. Парадоксом сучасності є те, що людство понад усе має побоюватися руйнівних сил, спричинених самим людством. Ми самі у ролі карального божества, підштовхуючи природу до екологічного апокаліпсису, самі виступаємо у ролі жертви» [17].

Глобальний аспект екологічного світогляду проявляється в уявленні про рівноцінність усіх форм життя, не беручи до уваги складність будови та рівні організації. Таким чином, людина з «вінця природи», якою вона вважала себе з епохи Відродження, перетворюється на вид, який не має ніяких ціннісних переваг перед іншими видами. Для самопорятунку вид *Homo Sapiens* повинен стати достатньо самокритичним і мудрим, скеровуючи соціальні й природні процеси до ноодосконалого узгодження.

Реальні світові події далекі від простоти й однолінійності, а глобалізація так і не стала єдиним і виключно правильним напрямом трансформації сучасного світу. Інша тенденція, яка чітко проявила себе на рубежі тисячоліть, – регіоналізація, фрагментація, локалізація. Процеси деградації природи спостерігаються на національному, регіональному і глобальному рівнях.

Між собою вони тісно взаємопов'язані та передбачають для свого вирішення використання відмінних засобів, різноманітних за характером наукових розробок. За 90-ті роки минулого століття організаційно оформились і укріпились АТЕС, МЕРКОСУР (Аргентина, Бразилія, Болівія, Парагвай, Уругвай, Чилі), Асоціація Карибських Держав, Європейський

Союз. Названі об'єднання, відмічають аналітики, – це не традиційні і негайні угоди про предмети взаємного ведення бізнесу, а регіонально-цивілізаційні співтовариства, своєрідні мега-простори з поліфункціональним статусом. «Взаємозв'язок регіональних і глобальних проблем сучасності впливає на стабільний розвиток світу і спонукає до введення у життя концепцій і стратегій гуманістичного напрямку, встановлення всесвітньої і багаторівневої системи екологічної безпеки, яка зможе забезпечити добробут не лише сучасного, а й майбутніх поколінь» – зазначають О. Белоус, Д. Лук'яненко та інші [56, с. 386].

Створення системи екологічної безпеки продовжується не одне десятиліття. Основні її базисні принципи сформульовані на сторінках важливих міжнародних документів: Стокгольмська (1972) і Найробійська (1985) декларації; Звіт у Ріо-де-Жанейро (1992); Конвенція про заборону військового чи будь-якого іншого випробовування зі шкідливим впливом на природне середовище (1977); Угода про заборону випробовування ядерної зброї в атмосфері, космічному просторі й під водою (1963); Конвенція про заборону розробки, накопичення і виробництва запасів біологічної (бактеріологічної) і токсичної зброї та про їх знищення (1975); Конвенція про охорону всесвітньої культурної спадщини (1972); Конвенція про запобігання забруднення моря викиданнями відходів та іншими шкідливими речовинами (1975); Конвенція про оперативне оповіщення про ядерну аварію (1986); Конвенція про допомогу у випадку ядерної аварії або радіаційної аварійної ситуації (1986); Заключний акт ради з безпеки та співробітництва у Європі (1975); Програма стійкого довготривалого розвитку (1987); Друга аналітична доповідь, підготовлена МГЕІК (1995); Кіотський протокол, ратифікований 2002 р. та багато інших, у тому числі й двосторонніх угод.

Головними принципами системи екологічної безпеки, на думку дослідників, є: право людини на свободу, рівність і сприятливі умови існування у навколишньому природному середовищі, якість котрого уможливорює гідне життя; реалізацію основ раціонального

природокористування, тобто обмеження системи потреб до найбільш оптимального рівня; принцип не лише колективної, а й індивідуальної відповідальності усіх суб'єктів системи «природа-людина» [56, с. 389].

На планетарному, регіональному і місцевому рівнях створюються конкретні механізми втілення в життя прийнятих концептуальних і стратегічних положень. На світовому рівні цей процес регулює Організація Об'єднаних Націй та її спеціалізовані підрозділи. Базовою у цій діяльності виступає ЮНЕП – Програма ООН з навколишнього середовища. На неї покладено завдання створення конкретного координаційного механізму міжнародного рівня.

Особливого визнання заслуговує діяльність Римського клубу – групи учених і журналістів, створеної у 1968 р. А. Печчеї, що наголошує на колективних зусиллях людства, об'єднанні держав і народів у подоланні глобальних екологічних проблем. Важливість екологічних питань була визнана міжнародною спільнотою. Зміст доповідей членів Римського клубу сприяв закладенню теоретичних та світоглядних засад формування екологічної свідомості як глобального явища планетарного значення.

Слід, однак, визнати, що, як і кожна структура, цей клуб мав певний «життєвий цикл», а його найкращі часи (в аспектах впливу на світову цивілізацію) лишилися позаду. На наш погляд, доцільно було б при Раді Безпеки ООН створити спеціалізований і оновлений «Римський клуб – 2», покликаний стати інтелектуальним центром стратегічного планування екологічної діяльності ООН.

На регіональному та національному рівнях у процесі створення системи екологічної безпеки провідну роль відіграють територіальні організації та національні програми. Основу механізму втілення в життя різних екологічних програм регіонального і глобального рівнів складають природоохоронні законодавства держав [56, с. 390].

У регіональному вимірі забруднення навколишнього середовища нерідко має великі масштаби, що на деяких територіях вилилися у місцеві екологічні

кризи. Особливо постраждав європейський регіон у результаті аварії на ЧАЕС, зокрема Українське Полісся, – один з найунікальніших культурно-етнічних регіонів світу слов'ян. Природний розвиток краю порушений чорнобильською катастрофою, що спричинило руйнацію всього комплексу духовної та матеріальної культури регіону. Якщо напередодні катастрофи зростаючими темпами йшло будівництво закладів освіти, культури та охорони здоров'я, то у 1986-1989 рр. розпочалося зменшення кількості середніх закладів освіти, дитячих ясел і садків у північних регіонах.

У цілому ж стан культурно-освітніх закладів позначеної Чорнобилем території можна оцінити як незадовільний. На кінець 1999 р. діючі заклади освіти залишилися лише в 47,5% населених пунктів забруднених територій, хоча законом України «Про освіту» передбачено наявність початкової школи на селі, незалежно від кількості дітей відповідного віку.

У ряді районів відбулася реорганізація середніх загальноосвітніх шкіл у неповні середні. Зменшилася кількість навчальних закладів I-II ступенів. Скорочено кількість годин на вивчення окремих основних предметів, з навчальних планів виключені додаткові заняття і консультації. Порівняно з доаварійним періодом, майже в 1,5 раза зменшилась і кількість учнів: 1999 р. вона становила 35,6 тисячі школярів.

Навчальні заклади вимушені обслуговувати дітей з декількох сусідніх населених пунктів. Через відсутність транспорту підвезення учнів до школи стає додатковою перешкодою на шляху отримання освіти. Актуальною залишається й проблема педагогічного забезпечення навчальних закладів, які перебувають у зонах радіаційного забруднення... Незважаючи на це, навіть в екстремальних умовах Чорнобильської зони педагогічні колективи доклали багато зусиль до підвищення рівня навчання й виховання учнівської молоді. Група ініціаторів - провідних музикантів і поетів на чолі з головою Асоціації композиторів Житомирщини Б. Мельничуком – композитором, музикознавцем, фольклористом, лауреатом десяти поліських пісенних конкурсів – виїздила в експедиції в Овруцький, Олевський, Лугинський,

Народицький, Малинський та інші райони області, щоб зібрати й зберегти рідкісні фольклорні твори самобутньої культури потерпілого Полісся. 600 із них лягли в основу пісенного збірника «Народні пісні Житомирщини». Це, до речі, перша спроба узагальнення закономірностей народної пісні на радіоактивно забрудненому Поліссі. Цим зроблено крок до збереження обрядового фольклору, зокрема колишніх масових театралізованих дійств язичницького землеробського календаря та родинно-побутових звичаїв.

Київська історико-культурна експедиція, що працює вже тривалий час у забрудненій радіонуклідами зоні, чимало зробила для збереження свідчень багатовікового життя українців на цій території. Відомою українською поетесою Л. Костенко підготовлена книга «Під полиневою зорею», до якої, зокрема, увійшла стаття «Рушники села Покалева» (Овруцький район).

Це лише окремі приклади з практики роботи різних громадських організацій, які при підтримці державних структур намагаються щось зробити для духовного збагачення нашого суспільства шляхом залучення молоді до культурницької роботи, освоєння нею навичок народних промислів і ремесел, сприяння розвитку молодих талантів у різних культурно-мистецьких жанрах.

Адже в умовах становлення й розвитку державності України треба зберегти наші історичні й культурні традиції, примножити їх і поставити на службу народу. Нічого й говорити, як це важливо для регіонів Чорнобильської зони Житомирського Полісся. Неприпустимо, щоб історико-культурні надбання поринули у небуття, оскільки вони є основою етнічної культури українців.

Як влучно зауважують О. Белоус і Д. Лук'яненко, «запровадження у життя ефективної діяльності світового суспільства по створенню системи екологічної безпеки набуває великого значення на регіональному, а особливо на місцевому рівні, адже національні параметри такої діяльності є, хоча і нижчою, але фундаментальною ланкою такого процесу».

Важливими елементами стратегії нашої країни, що стосуються проблем довкілля, на їх погляд, є: ліквідація наслідків чорнобильської катастрофи, виправлення нанесеної навколишньому середовищу шкоди й зупинення зловживання природними ресурсами, розвиток виробництва екотехнологій, «екологізація» програм розвитку [56, с. 401].

У зв'язку з глобальними та регіональними екологічними чинниками й сучасними підходами до вирішення екологічних проблем, зростанням потреб суспільства у використанні природних ресурсів, стає нагальним завдання підвищення уваги до навчально-виховної роботи з дітьми й молоддю, починаючи з дитячих садків і закінчуючи роботою серед студентів, з питань формування екологічного світогляду.

Доцільним є створення регіональних освітянських програм, у яких на основі екологічних показників кожного конкретного регіону буде розміщена інформація про вплив цих показників на людський організм на фізіологічному, психологічному, соціальному рівнях. Ця інформація має створювати цілісне уявлення про навколишнє середовище району проживання учнів. На основі таких програм можна створити спецкурси краєзнавства чи валеології. Критерій успішного засвоєння курсу - формування навичок поведінки самозбереження. Інформація такої програми має створювати цілісне уявлення про навколишнє середовище району проживання учнів. Курси необхідно будувати з використанням методів розвиваючого навчання, для котрого характерне вирішення реальних проблем безпосереднього оточення учнів. Цим забезпечується й посилення практичної скерованості матеріалу. Зміст програми має гарантувати формування навичок безпечної поведінки в різних екологічних і соціальних умовах, можливість психологічної реабілітації, попередження стресів, а також розробку основних діагностичних ознак.

На початку ХХІ ст. людством піддається аналізу та переоцінці те, що визначало прогрес його упродовж ХХ ст. Чим ясніше людство усвідомлює весь комплекс взаємоз'язків між станом навколишнього середовища у різних

частинах планети, тим серйознішим стає його ставлення до розуміння регіональних і глобальних наслідків окремих змін навколишнього середовища. Вирішення екологічних проблем глобального масштабу вимагає узгодження дій державних і недержавних організацій, співробітництва між державами й регіонами, розробки довгострокової екологічної політики. Тому екологічна безпека стає інтегральним елементом глобальної безпеки й вимагає переходу людства від традиційної діяльності до вищих форм ноорівня [56, с. 404].

3.3. Освіта як чинник формування екологічного світогляду

На думку методологів та філософів освіти, у XXI ст. настає період нових смислових поворотів у вихованні людини, й екологічна тематика стає однією з найпріоритетніших у контексті нової гуманітарної парадигми [82, с. 27 – 34]. Гостра потреба у новій моральності, системі цінностей, знаннях та новому менталітеті зумовлює формування нових стратегій освіти – освіти для майбутнього сталого розвитку. Адже, як справедливо вважає М. М. Мойсеєв, та система ціннісних пріоритетів, якою регулюється сучасне життя, при зростаючій могутності цивілізації й антропогенного впливу на навколишнє природне середовище стає небезпечною і для природи, і для людства в цілому [167]. У наукових працях, документах ООН обґрунтовується необхідність становлення екологічного світогляду екоцентричного типу – умови гармонійного розвитку людського суспільства та природи. Цей процес передбачає появу нових об'єктів ціннісного ставлення, переоцінку сформованих цінностей, освоєння нових критеріїв морального оцінювання.

Як відомо, найважливішими компонентами структури світогляду є знання, цінності та переконання [309]. Виховання розглядається як процес інтеріоризації загальнолюдських цінностей. Це положення важко заперечувати, оскільки виховання невіддільне від впливу на ціннісні орієнтації особистості, а значить, – і на її переконання. Переконання ми розглядаємо як стійку властивість особистості, яка свідчить про певний рівень розвитку її свідомості й завжди характеризується певною спрямованістю, спрямованість переконань виявляється в ціннісних та смисложиттєвих орієнтаціях особистості [218, с. 122 – 126]. Не підлягає сумніву, що, як зазначив В. І. Шинкарук, «світогляд необхідно виховувати й формувати», оскільки це – «не лише сукупність загальних відомостей про світ», але й ... «практичний орієнтир свідомості, що виходить із вищих цілей і цінностей, як їх розуміє сам суб'єкт», і тому є принципово важливим і «в

теоретичному плані, і для вироблення правильної стратегії світоглядного виховання, що ґрунтується на життєвих, а не словесних уроках» [302, с. 10]. Це положення є цінним світоглядним орієнтиром формування екологічної культури нашого сучасника, необхідною методологічною основою становлення всезагальної системи екологічної освіти та виховання і науково обґрунтованої природоохоронної діяльності людини [104, с. 6].

Усвідомлення власної історичної ідентичності відбувається в суспільстві шляхом включення молодого покоління в розгорнуту систему суспільних відносин, що складаються протягом того чи іншого етапу і відображається в самосвідомості молоді через сприйняття своєї соціальної позиції, групових інтересів, цінностей, норм, специфічного стилю життя тощо. У цьому процесі, на думку українських учених, слід виокремити принаймні три важливих компоненти, від яких залежить повнота й ефективність формування екологічного світогляду молодого покоління.

«По-перше – це природно-історичний процес, що опредметнюється у вигляді соціального досвіду. Сюди належать знання, ідеї, досвід, традиції. По-друге, – соціальний механізм трансляції досвіду від старших поколінь. Тобто система екологічної освіти, що діє, концептуальні засади виховання та суспільно-історичні ідеали, зміст і направленість державно-молодіжної політики екологічного спрямування.

І, по-третє, – факт відображення соціально-історичного досвіду в свідомості (історична самосвідомість). Це потреби, інтереси, цінності, соціальні стереотипи, норми тощо» [9, с. 562 – 563].

Сучасна освіта має враховувати той факт, що потребою теперішнього етапу соціального розвитку є зміна ціннісних орієнтирів у відносинах людини та природи. Це потребує, зокрема, надання аксіологічної спрямованості позитивним знанням, введення екогуманістичних критеріїв оцінки результатів практичної і теоретичної діяльності людини та суспільства, заміни існуючої світоглядної парадигми, яка вже понад два тисячоліття

походить з ідеї «лінійного прогресу», на нову, що спиратиметься на критичне і ноосферне мислення.

Засновники вчення про ноосферу (Е. Леруа, П. Тейяр де Шарден, В. Вернадський) вірили, що людський інтелект, перетворюючись на планетарну геологічну силу, приведе до впорядкування природної та соціальної діяльності, до більш досконалих форм буття. Ми живемо у час, коли діяльність людства подолала кордони біологічної реальності й стала визначатися досягнутою міццю розуму.

Як вказує В. Кутирєв, перехід біосфери в ноосферу вважається безсумнівним благом, що принесе людству вирішення всіх проблем. В. Вернадський і навіть П. Тейяр де Шарден (останній, щоправда, неохоче) пов'язували його з соціалістичною організацією життя, розширюючи завдання подолання стихійності природи до подолання стихійності розвитку суспільства. У космічних варіантах (наприклад, у К. Цюлковського) перехід до ноосфери припускав повне усунення зла, загальну гармонію.

Тривожні екологічні тенденції сучасності змушують критично поставитися до цих стереотипів. Учення про ноосферу з самого початку несло у собі елементи утопії, у ньому переплелися ціннісні та буттєві підходи, при цьому ціннісні характеристики ноогенезу були однозначно позитивними, а це суперечить діалектиці життя. Треба розрізняти трактування ноосфери як утопії та її реальний стан.

Соціальні утопії зазвичай спираються на припущення про можливість розумного устрою життя у всій глибині, коли створеному ладу суспільства відповідає впорядкована природа й досконала людина. Соціальні утопії – ядро більш глобальних, спрямованих на перебудову всього світу перетворень [134, с. 56]. Особливістю утопій, як і ідей взагалі, є те, що, в міру наближення до втілення, в них виявляються досі приховані протиріччя.

Виникає необхідність подолання даної утопії, насамперед через розмежування бажаного і суцього в ній, ціннісних та онтологічних уявлень про реальність. Це відноситься і до вчення про ноосферу в тій його частині,

де воно утопічне. Звідси ж випливає, що на етапі становлення важко очікувати на критичне ставлення до вчення, що відображає процеси, які відбуваються, – воно виступає як спосіб вирішення існуючих в той період гострих проблем, але коли вчення набуває рис реальності, ми зобов'язані його переосмислювати.

Наразі ноосфера в стадії інтенсивного втілення і за масштабами змагається з «чистою» біосферою. З'явилася загроза існуванню природи як самостійної цілості. Тим часом ставлення до ноосфери продовжує бути переважно захоплюючим, ніби її розвиток ніяк не пов'язаний з кризою сучасної цивілізації. Науково-раціональні елементи діяльності звеличуються як абсолютне добро, необтяжене внутрішніми суперечностями. Становлення ноосфери й виникнення кризи, що загрожує самому існуванню роду людського, як вважає В. Кутирєв, – один і той же процес. Ноосфера як реальність являє собою штучне середовище, яке тіснить ареал біологічного буття. Формування штучного середовища відкрило перед людьми небувалі можливості зростання матеріальної забезпеченості, комфорту і безпеки, але воно ж веде до забруднення води й повітря, опустелювання ґрунту, загальної деградації природного середовища проживання. За наслідками для людини надмірне розростання штучного середовища – явище суперечливе, з неясними перспективами [134, с. 3 – 10].

Мова відтворює реальність і, у міру того, як штучне середовище витісняє природне, замість слова «природа», в ньому починають домінувати слова «ноосфера» і «космос». Природоцентризм змінюється космоцентризмом. Технізація природи вступила в стадію космізації життя, й ідеї ноотехносфери вписуються в рамки проникнення космічного світогляду у земні справи. В оцінці перспектив людини у світлі становлення ноосфери виразно простежуються дві лінії: одна – на його фактичне витіснення технікою, позбавлення умов і сенсу існування, інша – на «виживання», спільний розвиток біосфери та ноосфери.

Протистояння сцієнтизму і гуманізму відображається в трактуванні самого поняття ноосфери. Вона розглядається, наприклад, як середовище, що поглинає (під приводом регулювання) все природне.

На думку М. Мойсеєва, краще вести мову про «епоху ноосфери», що передбачає збереження самостійності біосфери і ноосфери в їх внутрішньому взаємозв'язку. Так само йде справа і з розумінням проблем екології. З одного боку, – це так зване екологічне виробництво, тобто імітація функцій природи при паралельному її винищуванні, що не можна охарактеризувати інакше, як псевдоекологія, експансія технологізму в екологічному маскхалаті, з іншого – екологізація виробництва, спроба поєднати технології з природою так, щоб любили й берегли її не тільки ми у своїх благих намірах, але й наша техніка. Для цього їй треба мати «людський вимір».

Схоже, що в екології, замість пасивного «захисту природи» або навіть турботи про її «раціональне використання», центр ваги треба переносити на регулювання штучного середовища. Не треба сподіватися на ноосферу, яка буде управляти всім і вся, а подумати, як управляти самою ноосферою. Ми маємо боротися за її «адаптацію» до природи, до міри людини, співвідносячи з можливостями нашого пристосування до інновацій. Забезпечення коеволюції природного і штучного, біосфери та ноосфери стає основною умовою нашого виживання [134, с. 3 – 10].

Освіта в умовах існуючого суспільства покликана, з одного боку, готувати людину до життя, а з другого, – формувати у неї здатність приймати незалежні, аутентичні рішення, щоб позитивно змінювати себе та суспільство.

А це означає, що реформування системи освіти має здійснюватися в напрямі зміщення акцентів у змісті навчальних дисциплін у бік загальнолюдських цінностей, щоб кожен, хто навчається, у процесі засвоєння знань міг замислитися про обмеженість природних ресурсів, про необхідність і можливості їх ефективного використання. Таке реформування стане й

засобом створення діяльних зв'язків між предметно-теоретичними знаннями і реаліями дійсності, відображаючи вимоги екологізації освіти.

Проблема «діяльного невігластва» сучасного людства, яку видатний німецький філософ-гуманіст Й. Гете проголосив найстрашнішою загрозою для всього світу, актуалізує нагальну потребу саме в такій освіті, яка сприятиме гармонізації взаємовідносин та взаємовпливів у системі «людина – природа – соціум». Тому роль освіти у становленні екологічного світогляду важко переоцінити [173, с. 136].

Інформаційну сторону екологічного світогляду складають екологічні знання, що входять до його структури. Сьогодні, коли екологічні знання, накопичені людиною, набагато відстають від її можливостей втручання в діяльність природних регуляторів екосистем, коли людина не розуміючи цього, руйнує численні природні основи свого існування, вона вимушена по-новому і на новому рівні оволодіти наукою екологічної поведінки. Для цього людина має перш за все оволодіти екологічними знаннями. При цьому важливо, щоб вона по-новому навчилася розглядати себе елементом біоценозів, у яких живе і які використовує. Людина має знати, як її дії відіб'ються на інших елементах системи, на інших організмах, щоб урахувати можливі негативні наслідки.

Питання екоосвіти, екопросвіти потрапили у поле зору дослідників Заходу ще в 60 – 70-ті рр. минулого століття у зв'язку з відчутним загостренням кризових явищ в екології багатьох країн світу. В Україні широку популярність поняття «екоосвіта» почало набувати в останні десятиріччя, у зв'язку з чим з'явилася низка підходів до стратегії екоосвіти.

Так, згідно з першим підходом, екоосвіта є невід'ємною частиною загальноосвітнього процесу, тому її базова концепція та моделі практичної реалізації розробляються як на засадах нової філософії освіти, так і в контексті модернізації всієї освітньої галузі.

У світлі другого підходу мова йде про утворення окремої самостійної галузі на основі окремо розробленої концептуальної платформи зі

сформульованими цілями та завданнями екоосвіти, розробленим понятійно-категоріальним апаратом, методичним та дидактичним забезпеченням тощо. Тут також передбачено проникнення принципів екологічної освіти до інших галузей пізнавальної діяльності з метою їх екологізації.

Третій підхід – орієнтація на конкретні цільові групи (екоосвіта дошкільників, шкільна екоосвіта, екоосвіта у технічному ВНЗ, екоосвіта муніципалітетів тощо), на вирішення конкретних проблем покращення стану навколишнього природного середовища (освіта для збалансованого розвитку, для збереження біорозмаїтності, для енергозбереження тощо). Такий підхід орієнтується на побудову окремих автономних парадигм освіти, які ґрунтуються на різних культурних, освітніх, філософських традиціях.

Четвертий підхід до екоосвіти стверджує надзвичайну важливість екоконцепцій, що мають відігравати роль дороговказу для долання кризового стану у навколишньому природному середовищі, а також сприяти встановленню нової гуманітарної парадигми для відновлення гармонії у системі «людина – природа – соціум».

Таким чином, можна зробити висновок, що розроблення концептуальних засад екоосвіти спонукає науковців до визначення предмету, мети та завдань екологічної освіти, формування її понятійно-категоріального апарату, а також до обґрунтування та реалізації ефективних екопроектів у освіті [173, с. 136].

Інститут освіти – найбільш потужний чинник у системі суспільного відтворення. У сучасну епоху освіта стала однією з широких сфер людської діяльності. Від направленості й ефективності освіти сьогодні багато в чому залежать перспективи розвитку людства, що свідчить про підвищення її ролі, про перетворення освіти у провідний механізм соціально-економічного прогресу. Таке ставлення до освіти пов'язане з тим, що в сучасних умовах людина, здатна до пошуку та засвоєння нових знань, прийняття нестандартних рішень, стала основним капіталом сучасного суспільства.

Усвідомлюючи необхідність вирішення нагальних проблем, що породжують кризу цивілізації, практично усі розвинуті країни здійснюють різні за глибиною та масштабом реформи національних систем освіти (слід відзначити, що у adeptів побудови суспільства знань – Ірландії, Фінляндії та ін. – удосконалення освітньо-наукового комплексу має перманентний характер). Генеральний директор ЮНЕСКО Ф. Майор у 1988 р. у своїй доповіді наголосив, що пріоритетами сьогодення є загальність початкової, середньої освіти та «університетів для всіх». Загальною освіта стане тоді, коли вона буде доступною для всіх, здійснюватиметься неперервно, забезпечуючи «підготовку до життя». Універсальність освіти має відігравати стабілізуючу роль у період експоненціального збільшення наукових і технічних знань. Завідувач кафедри ЮНЕСКО з педагогічної науки професор Лювенського католицького університету Жан-Марі де Кетеле – головний автор документа «Вища освіта ХХІ століття» – пропонує до розгляду «Основи для універсального і конкретного підходів до вищої освіти в ХХІ столітті». У документі висвітлюються аксіологічні принципи універсальності вищої освіти, ціннісні орієнтації етичного, естетичного, релігійного, правового та інших спрямувань.

Важливим напрямом на шляху формування екологічного світогляду має стати інформаційне забезпечення населення. Як стверджує А. Чернов, «інформаційно-технологічна революція, що розгортається на наших очах, детермінує рух у напрямі інформаційного суспільства, або, як його ще називають, суспільства знань. Однією з основних характеристик цього суспільства є його глобальний характер» [293, с. 6]. Термін «глобальний», на наш погляд, А. Чернов використовує тут не стільки для введення уявлення про прихід «світового уряду» з компетенціями «глобального управління», скільки для акцентування думки про значні перспективи впливу нових технологій не тільки на створення, поширення і довготривале збереження цифрової та іншої інформації, а й на бережливе ставлення усіх людей до навколишнього середовища, на формування стійкого світоглядного й

загальнопланетного переконання в необхідності його «лікування і порятунку».

Отже, стратегічною метою освіти стає формування екологічного світогляду молодого покоління, підґрунтя якого – це наукові знання, екологічна свідомість, екологічна культура та екологічна етика. Як зазначають українські вчені, «невід’ємною умовою формування екологічної свідомості, як важливого складника світогляду сучасної людини, є система багатоступеневої й фундаментальної екологічної освіти та екологічної пропаганди» [302, с. 189]. Завданням екологічної освіти є створення системи організаційних та дидактичних заходів, спрямованих на формування екологічного світогляду, глибокого розуміння зв’язків людини з природою, відчуття залежності людського буття від екологічних процесів [302, с. 188].

Основним механізмом формування екологічної культури та становлення екологічного світогляду покликана стати цілеспрямована система екологічної освіти, що охоплює всі ланки дошкільної, початкової, середньої, вищої освіти, підвищення кваліфікації, перепідготовки кадрів, пропаганди й популяризації наукових знань.

Екологічну освіту було висунуто ЮНЕСКО та Програмою ООН з охорони навколишнього середовища до розряду основних засобів гармонізації взаємодії людини та природи. Стокгольмська конференція з охорони навколишнього середовища (1972) прийняла рекомендацію про створення міжнародної програми з освіти в галузі навколишнього природного середовища.

До початку 1975 р. Програма була розроблена ЮНЕСКО спільно з комісією ООН з навколишнього середовища (ЮНЕП). Важливою подією в цій сфері стала міжурядова конференція з освіти у галузі навколишнього середовища (Тбілісі, 1977). Перший всесвітній екологічний форум за участю переважної більшості керівників держав світу, що відбувся в 1992 р. в Ріо-де-Жанейро, мав на меті створити план порятунку планети від екологічних та інших загроз, включаючи й освітньо-виховні завдання, на яких

концентрувалася Тбіліська конференція ЮНЕСКО. У Бразилії прийнято рішення сприяти просвіті, інформуванню населення та підготовці кадрів, щоб перетворити концепцію сталого розвитку в систему духовних та професійних пріоритетів людства.

Головним підґрунтям екологічної освіти необхідно вважати визнане світовою спільнотою право людини на сприятливе середовище життя. Якість навколишнього середовища визначає здоров'я – основне право людини і головна мета розвитку цивілізації. Екологічна освіта тому має не просто проникнути у структуру загальної освіти, а стати однією з її найважливіших засад. Література та історія потрібні для засвоєння цінностей духовної культури, природознавство – закономірностей природи, а екологічна освіта необхідна для формування дійсно людського ставлення до природи, визначення допустимої міри перетворення довкілля, засвоєння специфічних соціоприродних закономірностей і нормативів поведінки, за яких можливе подальше існування і розвиток усього людства.

У літературі під екологічною освітою розуміється система «послідовного неперервного формування екологічної культури, що здійснюється у процесі соціалізації особистості через виховання, навчання, самоосвіту, життєтворчий досвід» [306, с. 26]. Її головною метою має бути «не просто постійне ознайомлення з ультрановими науково-екологічними розробками», а формування у молоді відповідної екологічної культури. Це передбачає «не тільки нагромадження нею знань про морально-етичні імперативи, а й виховання такого ставлення, що перетворює їх власне на внутрішнє надбання, перетворює на регулятор її поведінки». Особистісне знання індивіда має увібрати в себе моральні та етичні правила й норми, стати внутрішнім знанням, органічно увійти в систему внутрішніх цінностей особистості. «Саме система внутрішніх відносин, – продовжує вчений, – становить ядро особистості й утворюється тільки у світі культури, реальному світі. Людина, будучи соціальною істотою, засвоює норми та правила поведінки суспільства, і, у той же час, як істота духовна, відкриває світ

культури для себе». Тому екологічне виховання – це творення екології особистості, залучення її до культури [306, с. 30 – 31]. Екологічна культура не існує поза освітнім процесом, оскільки вона «в її екологічному розумінні не є природним явищем. Культура досягається навчанням, освітою, тривалим тренінгом». Екологічна культура функціонує на трьох рівнях: особистісних цінностей; ментальності, традицій, звичаїв, історичного досвіду народу; релігії й філософських систем.

У комплексі вони, як зазначає М. Дробноход, «створюють єдиний обрис екологічної культури народу, однак діяльність кожного із них здійснюється у відповідній царині буття, відрізняється сенсоутворюючим наповненням і, що найголовніше, – можливостями соціального регулювання у повсякденній сфері, цілком неприпустимій у релігійній. До кожного рівня функціонування екологічної культури має бути застосована певна система методів навчання й виховання». Зусилля освітніх установ мають бути зосереджені насамперед на формуванні системи елементарних навичок культурної поведінки людини у природі. Усе це в сукупності має підвищувати рівень екологічної культури. «У багатьох випадках, – зауважує вчений, – ці навички мають жорстко детермінізуватись економічними, соціальними, правовими та іншими засобами впливу» [306, с. 10 – 11].

Процес становлення світогляду в культурі, як зазначає В. Шинкарук, є уособленням «історичної і культурної еволюції світоглядної свідомості, а світоглядне виховання людей – як невід’ємна частина формування їх усебічного розвитку, умова підвищення ролі людського фактора в подальшому удосконаленні нашого суспільства» [301, с. 12]. У філософсько-світоглядному значенні «культура виражає особливу, змістовну направленість розвитку усєї системи «людина-світ» у бік акумулятивного нарощування духовно-практичних здібностей і потенцій людини і їх втілення в предметні форми і форми індивідуального розвитку людей» [301, с. 85].

Прояв екологічної культури у різноманітних типах поведінки, відношенні й діяльності людей в оточуючій їх природі дає підґрунтя для

багатьох дослідників та психологів виділити антропоцентричний і природоцентричний типи її існування (Г. Білявський, С. Дерябо, В. Крисаченко, Р. Фурдуй та ін.). Можливість подолання екологічної кризи й вирішення екологічних проблем вони вбачають у формуванні екологічної культури саме природоцентричного типу.

Ідея природовідповідності рельєфно простежується у дослідженнях та у працях українських учених, яка, на їх думку, охоплює надзвичайно широкий спектр проблем теоретичної та практичної педагогіки й пронизує усі сфери суспільного життя. Її обсяг і зміст постійно еволюціонують, тому що видозмінюються знання про природу й людину. На сучасному етапі природовідповідність є синонімом екологічності й потребує всебічного, насамперед філософського й педагогічного, осмислення.

Формування екологічної культури тісно пов'язане з вихованням громадянства і патріотизму: не можна бути громадянином і патріотом, не турбуючись про збереження природного середовища, що є Батьківщиною усього людства і кожної людини. «Розвинуте почуття батьківщини, – зауважує М. Кисельов, – з необхідністю передбачає загальний високий рівень культури, етичного та естетичного її витоків. Моральна відповідальність кожної сучасної людини в екологічному контексті є досить складним почуттям, що поєднує в собі усвідомлення значення своєї діяльності перед пам'яттю пращурів та перед наступними поколіннями. Вона не дозволяє ставитися до природи лише як до засобу для досягнення однохвилинних цілей. Відповідальність перед минулим, теперішнім і майбутнім завжди була тією рисою, що відрізняла людину як родову істоту» [104, с. 94].

Розрізняють екологічну освіту та екологізацію системи освіти. Хоча вони і взаємопов'язані, однак характеризують в деякому відношенні різні явища. Екологічна освіта – це безпосереднє засвоєння екологічних знань різного характеру і рівня, що визначає, зокрема, процес підготовки фахівців-екологів, але не зводиться до цього. Екологізація системи освіти – це характеристика тенденції проникнення ідей, понять, принципів, підходів

екології в інші дисципліни, а також підготовки екологічно грамотних фахівців найрізноманітнішого профілю: інженерів, лікарів, економістів тощо.

Питання про форму та зміст екологічної освіти останнім часом стало одним з дискусійних. З одного боку, визнана необхідність загальної екологічної освіти на різних рівнях, з іншого, – багато невизначеностей у предметному полі, композиції дисципліни в якості обов'язкової в шкільній та вузівській освіті. Слід обґрунтувати статус екологічних дисциплін у системі наук, виявити їх зміст, структуру, особливості тощо. Треба врахувати, що екологічна освіта спрямована на зміну ставлення людини до навколишнього природного середовища, формування мислення, орієнтованого на гармонізацію взаємодії природного та культурного середовища. Екологічна освіта в контексті концепції сталого розвитку набуває статусу інтегруючого фактора освіти в цілому, визначає її стратегічну мету та провідні напрями. Загальноосвітні цілі екологічної освіти пов'язані з визначенням духовних, теоретико-пізнавальних передумов і умов вирішення екологічної проблеми.

Специфіка екологічної освіти вимагає більш радикальних методичних засобів, спрямованих на морально-творче формування екологічної особистості. У світлі концепції сталого розвитку ідеалом освітніх систем стає формування особистості, яка володіє певною внутрішньою свободою, незалежністю у своїх помислах, учинках, котра будує свої відносини з навколишнім природним середовищем на основі розуміння його цілісності. Свобода в рамках екологічної необхідності – такою повинна бути стратегія особистості на рубежі нової цивілізації. Саме ці якості суспільство покликане задавати через освітні системи. Завдання екологічної освіти – перш за все включення вихованців у сформовану культурну систему ставлень соціуму до природи, що здійснюється через самоактуалізацію особистості і тому має найбільш дієвий виховний ефект. Екологічна освіта – це становлення і розвиток екологічної особистості, гармонійне поєднання принципів різноманіття особистісного самовираження з нагальною необхідністю відповідального вибору перед природою і суспільством.

Таким чином, стратегічною метою екологічної освіти є виховання екологічної відповідальності як міри свободи людини в умовах екологічної необхідності. У цьому випадку можна так уточнити цілі екологічної освіти: розвивати екологічну свідомість шляхом розкриття принципів організації та функціонування різних екосистем, виявлення змісту і значення біосферних функцій людини; виховувати потребу в екологічній діяльності, орієнтованій на збереження життєво важливих параметрів біосфери; формувати парадигми мислення, відповідні принципам сталого розвитку.

Кожна з названих цілей має як світоглядне, так і пізнавальне забарвлення і вимагає вираження у вигляді конкретних вимог до діяльності вихованців. Визначення мінімального кола необхідних екологічних знань дає змогу забезпечити кожному право на повноцінну освіту, визначити обсяг навчального навантаження, адекватно оцінити результати навчання. Ці обставини вимагають уточнення і конкретизації цілей екологічної освіти у відповідності з основними етапами навчання. Так, на рівні початкової загальної освіти необхідно досягти: формування основних уявлень про взаємозв'язки людини та природи; освоєння моральних імперативів по відношенню до природи; отримання початкового досвіду захисту природного середовища. На рівні основної школи слід домагатися становлення екологічної культури як культури розумного споживання, здорового способу життя і конкретної екологічної діяльності на основі розуміння небезпеки втрати природним середовищем життєпридатних якостей. На рівні повної середньої школи слід звернути увагу на становлення екологічної відповідальності особистості; засвоєння системних знань про екологічні взаємодії глобального, регіонального та локального рівнів; розуміння сутності екологічних проблем.

Особистість розвивається в певному освітньому просторі, який, як на мікрорівні – в окремому районі або місті, так і на макрорівні – в рамках держави або світового співтовариства, представляє більш-менш організовану інфраструктуру з охорони навколишнього середовища.

Формування єдиного екологічного простору здійснюється при дотриманні наступних основних умов: наявності деякого культурно-історичного базису, сприятливого для розширення і поглиблення природоохоронних заходів; високого творчого потенціалу екологічних організацій; заданості управлінських органів на всебічну підтримку і пряму участь у створенні розвиненої природоохоронної інфраструктури; активного включення населення у процес екологічної освіти.

Єдиний культурно-освітній простір стає важливим феноменом екологічної дійсності. Він являє собою відкриту систему з багатограними зв'язками громадськості та природного середовища. Цей простір включає в себе і цілеспрямовану активність, і організацію життєдіяльності, і особистісні відносини, і освоєне соціальне та природне середовище.

Тому головна умова ефективності екологічної освіти полягає у створенні єдиної виховної системи з необхідним творчим потенціалом і гнучким стилем управління еколого-освітнім процесом. Екологічна освіта має здійснюватися планомірно, організовано, за рахунок інтеграції всіх позитивних впливів соціального середовища в єдину виховну систему шляхом включення екологічної особистості в перетворювальний процес збереження та покращення навколишнього природного середовища.

Усвідомлення себе екологічною особистістю, прагнення актуалізувати свої можливості в природоохоронній діяльності багато в чому залежить від державних і громадських організацій, що допомагають у кожному окремому випадку виявити свої сильні і слабкі сторони, достоїнства і недоліки, й реалізувати себе в системі «людина – природа – соціум». Головна роль в екологічній соціалізації особистості належить освіті. Державна система екологічної освіти вирішує загальне завдання виховання екологічної особистості здебільшого на базі уніфікованого освітнього процесу. Громадські організації та рухи екологічного спрямування вирішують це завдання переважно через включення вихованців до активної діяльності, шляхом занурення їх до екологічної культури гуманного спілкування з

природою. Обидві ці системи екологічної освіти доповнюють одна одну. Державна система в ході освітньої діяльності спирається на практику громадських рухів, надаючи абстрактним знанням особистісного сенсу. Громадські об'єднання, використовуючи офіційні можливості державної освіти, через власний досвід допомагають виробити позитивне ставлення до загальнолюдських цінностей збереження природи [153, с. 241].

Стратегічні ціннісно-сміслові орієнтири освітньої політики держави в галузі екологічного виховання визначені в основоположних державних документах: Державна національна програма «Освіта України XXI століття», «Національна доктрина розвитку освіти», «Концепція екологічної освіти України», «Концепція післядипломної освіти», Закон України «Про освіту», «Про дошкільну освіту», «Про загальну середню освіту», «Про вищу освіту», «Про професійно-технічну освіту», «Про позашкільну освіту» та ін. Освітня політика України сьогодні також визначається прагненням вступу до європейського наукового та освітнього простору. Основним завданням цього руху є підвищення якості підготовки фахівців, створення умов для всебічного розвитку студентства та викладачів.

У зв'язку з цим, постає питання про зміну світогляду та пануючої суспільної свідомості. Однією з умов, що призводить до такої зміни, є освітні та виховні процеси, що вбирають у себе не тільки екологічні знання, але й, до того ж, ґрунтуються на екологічному світосприйнятті. Уведення в освітянські та виховні процеси етичних, моральних принципів має сприяти виробленню форм екологічного світогляду та свідомості через будь-яку дисципліну, а це означає – виконання цілей суспільства.

Ця система починає працювати вже на рівні дошкільних закладів освіти. Розширення цілей і завдань педагогічної діяльності екологічної спрямованості спричинило заміну терміна «природоохоронне просвітництво» терміном «екологічне виховання», що, на відміну від «природоохоронного виховання», уже містить у собі спеціально організовану діяльність, зокрема екологічно грамотну поведінку вихованців.

Останнім часом продовжує інтенсивно розвиватися методика екологічного виховання дошкільників: створюються програми, удосконалюються методи, розробляються регіональні підходи до змісту та форм роботи з дітьми з урахуванням специфічних природних і соціальних умов великої країни. Творчим пошуком методів роботи з дітьми, які дозволять сформувати у них основи екологічної культури, зайняті як дослідники, так і практики. Закон України «Про дошкільну освіту» визначає провідні завдання дошкільної освіти, серед яких – свідоме ставлення до довкілля. «Базовим компонентом дошкільної освіти в Україні» визначається зміст знань дошкільників із різних сфер людської життєдіяльності: зокрема, в ньому зазначені загальні підходи до формування особистості через життєдіяльність у природі [53, с. 22 – 27]. Згідно з базовим компонентом дошкільної освіти (2012 р.), одним зі стратегічних завдань виховання дітей дошкільного віку є розвиток емоційно-ціннісного та відповідального екологічного ставлення до природного довкілля [15, с. 7]. В освітній лінії «Дитина у природному довкіллі» виокремлюється природничо-екологічна компетентність дошкільників, що полягає у сприйманні природи як цінності, виокремленні позитивних та негативних впливів діяльності людей на стан природи; усвідомленні себе частиною світу природи; розуміння залежності власного здоров'я, активності, настрою від стану природи; виявленні інтересу до вдосконалення умінь з природоохоронної діяльності [124, с. 96 – 100]. В освітній програмі «Дитина» (О. Проскура, Л. Кочина, В. Кузьменко, Н. Кудикіна. – Київ. – 2012 р., автори розділу «Віконечко в природу» Г. Тарасенко, Н. Коваль), що є чинно діючою, теоретично обґрунтовані та експериментально апробовані технології екологічного виховання дошкільників від 2 до 7 років [125].

У 1 – 4 класах уведено наступні дисципліни, які, на наш погляд, забезпечують вирішення завдань, спрямованих на формування екологічного світогляду, моральних етичних почуттів та уявлень, особистого досвіду культури поведінки у навколишній природі [79]. У першу чергу, до них слід

віднести такі гуманітарні предмети, як природознавство (1 – 4 класи), основи здоров'я (1 – 4 класи), читання (2 – 4 класи), Я і Україна. Довкілля (1 – 4 класи), трудове навчання: технічна і художня праця (1 – 4 класи), образотворче мистецтво (1 – 4 класи), музика (1 – 4 класи), Я у Світі (3 – 4 класи), громадянська освіта (3 – 4 класи).

Однією з таких інноваційних технологій є освітня програма «Довкілля». Це одна з сучасних інноваційних технологій, стратегічна мета якої – формування цілісної свідомості людини, здатної брати на себе відповідальність за власне майбутнє в технологізованому соціумі та майбутнє свого довкілля. «Довкілля» є цілісною системою, яка виховує екологічно грамотного громадянина. «Програма розвитку дітей «Росток» (наук. керівник Т. Пушкарьова) має серед своїх пріоритетних засад реалізацію принципу екологізації змісту всіх навчальних курсів, що передбачає інтегрування змісту науки екології та проникнення її в усі сфери довкілля. Так, екологізація розглядається як провідна думка й застосовується під час розробки змісту навчальних курсів (математики, письма, читання, іноземної мови, музики, малювання тощо) [257, с. 164 – 169].

Перспективи розвитку екологічної освіти припускають розробку методів і прийомів, що забезпечують поєднання наукового, морально-етичного і практичного відношення до природи в предметах природничо-наукового і гуманітарного циклів на різних етапах навчання.

Так, наприклад, курс «Хімія» (7 – 11 класи), виокремлюючи лише екологічні аспекти цієї дисципліни, ставить за мету розвиток уявлень про природничо-наукову картину світу, мислення екологічного стилю і передбачає розв'язання наступних завдань: формування екологічної культури та навичок безпечного поводження з речовинами в побуті й на виробництві. Курс «Історія України» (5 – 12 класи) передбачає: послідовне втілення загальнолюдських цінностей, формування почуття любові до своєї Вітчизни. Шкільний курс «Географія» (6 – 11 класи) ставить за мету формування у школярів цілісної картини світу і вирішення завдань: розкриття ролі

географії в усуненні екологічних загроз для соціуму; розуміння доцільності наукового підходу до людського природокористування; єдності навколишнього середовища, людини, її діяльності в територіальному аспекті; виховання свідомого громадянина, дбайливого господаря, патріота, гуманіста і природолюбця. Курс «Фізика» (7 – 11 класи) спрямовує свій зміст на пояснення учням екологічних характеристик різних джерел енергії, проблеми пошуку чистих джерел енергії, екологічні аспекти розвитку авіації та космонавтики тощо. Навчальна дисципліна «Біологія» (6 – 10 класи) передбачає: вивчення і засвоєння знань про екосистеми, ланцюги живлення, екологію людини, екологію як науку; формування екологічного мислення, бережливого ставлення до природи; бажання охороняти рослинний і тваринний світ та ін.

Отже, кожна із шкільних дисциплін розглядає ті аспекти охорони природи, які витікають з їх змісту і специфіки. Екологія – наука міждисциплінарна, а це означає, що різноманітні дисципліни мають знаходити відбиття у змісті природничо-дослідницької діяльності школярів. Зараз, як ніколи, стає зрозуміло, що завдання екологічної освіти й виховання можуть бути вирішені лише сукупними зусиллями різних спеціалістів. І тут перш за все необхідно використовувати те, що називається інтелектуально-педагогічним потенціалом суспільства. Саме тому слід зазначити, що навчальний рівень екологічної освіти має характеризуватися координацією різноманітних дисциплін навколо проблематики навколишнього середовища, що є центральною темою навчання.

Практичний характер екологічної освіти ставить принципово нові завдання як перед змістом наук, що викладаються, так і перед методами викладання. Зарубіжні спеціалісти з питань освіти у сфері навколишнього середовища неодноразово підкреслювали, що міждисциплінарність передбачає, зокрема, використання групового методу викладання, в якому беруть участь декілька викладачів з різних навчальних дисциплін, сприяє навчанню, в якому учні не протиставлені, а об'єднані з учителями. Це не

тільки призводить до цілісного підходу у вивченні теми, але й виховує певні етичні навички розв'язання проблем навколишнього природного середовища шляхом кооперації, взаємного пошуку і дискусій, уже міжпрофесійних і міждисциплінарних.

Мова йде про розробку комплексної системи соціально-екологічного знання в рамках конкретних освітніх рівнів (природоохоронна освіта дітей, студентів вищих навчальних закладів, підвищення кваліфікації спеціалістів, неформальна освіта у галузі навколишнього природного середовища), а також послідовної пропаганди теорії та практики взаємовідносин у системі «людина – природа – соціум».

Природоохоронна освіта й виховання здійснюються як у рамках навчального процесу під час вивчення шкільних дисциплін, так і в позаурочній і позашкільній роботі. До основних організаційних форм позаурочного і позашкільного навчання належать: еколого-натуралістичні гуртки, екологічні проекти, природоохоронні акції, еколого-орієнтовані напрями експериментальної діяльності тощо. Окрім цих форм позаурочного і позашкільного навчання, істотне значення має природоохоронна діяльність при організації навчальних стежок природи (пізнавальних маршрутів вихідного дня, екскурсій, туристичних багатоденних походів, навчальних екологічних кількогадинних прогулянок тощо).

Вагоме місце в системі екологічної освіти та навчання посідають спеціально організовані природоохоронні заходи, наприклад, експедиції з метою виявлення та охорони рідкісних та зникаючих видів рослин і тварин рідного краю, озеленення населених пунктів, проведення акцій чистої води, природоохоронних свят, роботи зі збереження рослин. Важливе залучення до широкомасштабних екологічних акцій природоохоронних органів, громадсько-політичних організацій. Усі позаурочні і позашкільні природоохоронні заходи мають бути скоординовані з навчальними програмами і об'єднані в єдиний план природоохоронної освіти й виховання, який є складовою частиною навчально-виховної роботи в школі. При цьому

ефективність спланованих заходів буде перебувати в прямій залежності від ініціативності й самостійності дітей та молоді. З метою створення максимально сприятливих умов для здійснення екологічної освіти та виховання в процесі загальноосвітньої підготовки, усі навчальні курси, виходячи з логіки дисциплін і предметів, мають бути насичені ідеями охорони й покращення навколишнього природного середовища. Сьогодні участь громадськості в розв'язанні проблем освіти та виховання молодого покоління набуває особливого значення і є необхідною умовою для забезпечення формування екологічної свідомості як на індивідуальному, так і на суспільному рівнях.

Таким чином, екологічна освіта пов'язана з дуже багатьма компонентами суспільного життя, можливістю широких дискусій і перетворень, з проблемами сімейного, шкільного, суспільного виховання, із загальним рівнем культури й освіченості в країні. «Говорячи про екологічну освіту, – зауважує М. Кисельов, – необхідно мати на увазі ще і таку важливу обставину, що немає єдиної екологічної концепції, яку можна було б рекомендувати для вивчення. Іноді складна і багатоаспектна проблема охорони природи виступає як система заборон на ті чи інші дії, орієнтуючи на милування природою, засуджуючи будь-яке втручання в природне середовище. Крім гасел про те, що природу потрібно любити і оберігати, природоохоронне виховання й освіта мають навчити вмілому, компетентному природокористуванню» [104, с. 69].

У цьому контексті слід відзначити, що, здійснюючи безперервну екологічну освіту, відновлюючи єдиний освітній простір, враховуючи комплексність, системність сучасної екології, змінивши усвідомлення людством своєї ролі в біосфері, необхідно перейти до нової філософії життя: змінити характер своєї діяльності у довкіллі, трансформувати свої потреби, норми й правила існування – такою і має бути основна ідея концепції екологічної освіти.

Висновки до третього розділу

Функція філософських знань полягає в обґрунтуванні необхідності екологічної переорієнтації сучасної науки, забезпеченні гармонізації відносин «людина – природа – соціум». Сучасна світова філософія, репрезентована різними національними традиціями та науковими школами, спрямовує свої зусилля на подолання антропоцентричної екологічної свідомості, споживацького ставлення до природи, притаманної багатьом соціальним групам як у розвинутих країнах, так і в країнах, що розвиваються. У розділі «Освіта як чинник формування екологічного світогляду» розглянуто філософські теорії, що базуються на ідеях універсальної етики, біоцентризму, їх вплив на становлення екологічного світогляду. Осмислюючи особливості сучасного екологічного світогляду, що базується на новій «інвайронментальній» парадигмі, звертаємо увагу на такі його характерні риси: найвищою цінністю є гармонійний розвиток людини і природи; світ людини й світ природи – це елементи єдиної системи; задоволення потреб людини відбувається через взаємодію, а не через вплив на природу; утверджується етичний характер взаємодії людини та природи.

В умовах глобалізації суперечності в системі «людина-природа-соціум» набули планетарного масштабу. У роботі, у зв'язку з цим, йдеться про актуальність становлення глобального екологічного світогляду, який, долаючи класові, національні та релігійні розбіжності та притаманний існуючим ідеологіям антропоцентризм, орієнтує перш за все на загальнолюдські, єдині для людини та природи, цінності. Інтегруючою ідеєю процесу становлення глобального екологічного світогляду є ідея сталого розвитку, підтримана усією міжнародною спільнотою, квінтесенцією якої є гармонійний соціально-економічний та екологічний розвиток, підпорядкований збереженню миру на планеті, раціональному задоволенню потреб людства, дбайливому використанню ресурсів планети. Перехід до нового способу життя, що ґрунтується на ідеї сталого розвитку, актуалізує

проблему формування нових моральних цінностей, які мають глибоко проникнути у систему поглядів та переконань. Це впливає на становлення екологічного світогляду усіх прошарків населення, насамперед молоді – майбутнього нашої країни. Тому діяльність усієї системи екологічної освіти й виховання молоді має враховувати особливості сучасного суспільного розвитку.

У роботі наголошується, що важливою складовою екологічного світогляду молоді у протистоянні викликам глобального світу є її активна участь у формуванні внутрішньої й зовнішньої політики держави, яка б відповідала інтересам як громади, так і кожного громадянина. Ця діяльність має стати органічною складовою процесу створення державної системи екологічної безпеки, яка, в свою чергу, є структурним елементом і регіональної, і світової системи. Її головними принципами є: по-перше, право кожної людини на гідне життя у здоровому навколишньому середовищі; по-друге, втілення в життя раціонального використання природних ресурсів; по-третє, колективна та індивідуальна відповідальність усіх і кожного на планеті за збереження гармонії у системі «людина-природа-соціум».

У дисертації показано, що практична участь молоді у створенні національної системи екологічної безпеки має підкріплюватися розробкою відповідних освітянських програм, розрахованих на різні вікові групи, з урахуванням екологічних особливостей кожного регіону України. Автор висловлює пропозиції стосовно створення відповідних навчальних програм, спрямованих на формування екологічного світогляду студентів вищих навчальних закладів.

Наголошується на важливості оволодіння молоддю екологічними знаннями, що є ключовим компонентом внутрішньої структури світогляду. Це означає, що світогляд необхідно виховувати та формувати, оскільки це не просто сукупність загальної інформації про світ, а найважливіший орієнтир свідомості молодої людини, що виходить із вищих цілей і цінностей, засвоєних у процесі навчання і практичного досвіду.

Екологічний світогляд молодого покоління формується за такими напрямками: по-перше – це консолідація та опредмечення власного соціального досвіду в процесі навчання та практичної діяльності, коли генеруються певні ідеї, засвоюються знання, з'являються традиції тощо. По-друге – засвоєння досвіду старших поколінь, екологічного досвіду народу, держави, який знаходить своє концептуальне втілення у державно-молодіжній політиці екологічного спрямування. По-третє, важливою складовою екологічного світогляду є історична самосвідомість молоді, що знаходить своє втілення у відповідних інтересах, потребах, соціальних стереотипах.

Зазначені напрями становлення екологічного світогляду молоді безпосередньо пов'язані з існуючою системою освіти, що є одним із найоптимальніших способів входження людини у світ культури, основою формування суспільного і духовного життя молоді. Багатоступенева, фундаментальна екологічна освіта та екологічна пропаганда є головним інструментом формування екологічного світогляду молодого покоління, гармонізації його взаємодії з природою.

Проаналізовано особливості організації екологічної освіти та виховання в Україні. Особлива увага звертається на вагомість внеску українських дослідників у розробку наукових основ екологічної освіти й екологічної пропаганди в складних умовах трансформаційних перетворень у суспільстві. Актуальним, першочерговим завданням усієї системи екологічної освіти є перехід від настанови на раціональне природокористування, охорону природи взагалі до формування екологічного світогляду, екологічної моралі, екологічної свідомості та культури. На часі – перехід від прагматичних настанов до світоглядних цінностей. У роботі наголошується, що зміна парадигми в екологічній освіті потребує формування новітньої освітньої стратегії та пошуку нових засобів її реалізації.

Сучасна стратегія екологічної освіти має відповідати, як зазначає автор, наступним вимогам: здійснювати міждисциплінарний підхід до формування

екологічних знань; органічно поєднувати загальноцивілізаційні проблеми із регіональними, місцевими проблемами, враховуючи специфічну молодіжну проблематику; забезпечувати безперервний характер освітнього процесу; формувати активну громадянську позицію, спрямованість на практичне вирішення актуальних екологічних проблем у країні, регіоні, місці проживання.

Реалізація сучасної стратегії екологічної освіти молодого покоління має ґрунтуватися на багатих педагогічних традиціях української етнопедагогіки. Орієнтація на національні традиції має поєднуватися із творчим використанням здобутків світової та європейської педагогічної традиції. У дисертації аналізуються досягнення та проблеми національної системи екологічної освіти та виховання молоді, обґрунтовуються її найважливіші завдання на перспективу.

За темою третього розділу нами опубліковані наукові праці [226-228].

ВИСНОВКИ

Підсумуємо результати дослідження, серед яких найбільш істотні такі:

1. З'ясовано, що феномен екологічного світогляду висвітлюється у численних теоретичних розробках, працях, статтях, які репрезентують розмаїття аспектів і підходів до обґрунтування соціально-філософських засад формування екологічно зрілої людини та суспільства.

Українськими й зарубіжними дослідниками значна увага надавалась і надається вивченню таких проблем феномену екологічного світогляду: ціннісні, моральні й світоглядні питання, формування екологічної культури, вироблення екологічних переконань, активної екологічної позиції особистості, ціннісного ставлення до природи у різних вікових групах; розробка теоретичних і практичних підходів до екологічної освіти та виховання. Однак недостатня увага науковців спрямовується на вибір цілей і методів філософського осмислення освітніх процесів з метою вирішення еколого-світоглядних проблем сучасності, що, у свою чергу, вимагає посилення уваги науковців до цих питань.

2. У результаті обґрунтування теоретичної імплікації нової гуманітарної парадигми як фундаменту становлення екологічного світогляду й засобу стратегічного управління рухом до сталого розвитку було виявлено, що сьогодні вичерпне трактування гуманітарної парадигми як теоретико-концептуальної моделі діяльності ще не набуло чітко визначених рис. У той же час, наближається до стадії консенсусного визнання найголовніша перевага нової гуманітарної парадигми над традиційною – її аксіологічність, моральність, скерованість на сталий розвиток людства, а не на вирішення раціональних і буденних питань сьогодення з домінуванням виробничої і бізнесової ефективності. Для нової гуманітарної парадигми характерні акцент на вивчення якісного аспекту унікальних явищ, обумовлених діяльністю людей, переважно ціннісний характер висновків, і саме тому нова гуманітарна парадигма передбачає значні модифікації мети та змісту

наукових знань, ідей, цінностей та переконань, а отже – екологічного світогляду.

На наш погляд, нова гуманітарна парадигма – це теоретико-концептуальна модель свідомого здійснення соціальних змін, для утвердження яких характерні аксіологічність, моральність, скерованість на сталий розвиток людства, акцент робиться на вивчення якісного аспекту явищ і ціннісний характер діяльності людей. Вважаємо, що гуманітарна парадигма спирається на етичну категорію «добра», яка відображає орієнтацію на досягнення «блага».

Основу екологічного світогляду становить пласт узагальнених знань про навколишній світ, про місце в ньому людини, про можливі взаємозв'язки в системі «людина – природа – соціум», а також переконань, що сформувалися на основі цих знань (що не завжди є гарантом їх діяльнісного застосування), іменованих екологічною свідомістю екоцентричного типу. Екологічний світогляд – це духовно-діяльнісне утворення, яке визначає ціннісні орієнтації людини, гармонізує знання про взаємозв'язок людини – природи – соціуму, про вищу роль людини у цій тріаді, яка обумовлює взаємоіснування, взаєморозуміння, взаєморозвиток, взаємозбагачення її окремих компонентів. У той же час, екологічний світогляд досі залишається у фазі становлення, понятійна основа екологічного світогляду потребує більш глибокого розуміння та розробки.

3. Історично-наукові передумови становлення екологічного світогляду молоді полягають у тому, що впродовж своєї історії людство, у залежності від особливостей соціального розвитку, створювало різноманітні моделі природи (міфологічна, релігійна, філософська тощо), в яких здійснювалися відносини між людиною, природою та суспільством. Життєво необхідною для людства завжди була і залишається взаємодія з природою, розуміння її специфіки. В умовах глобальної інформатизації, з точки зору сучасної філософії, особливості формування світоглядних позицій молоді визначаються забезпеченням доступу кожного громадянина до інформації,

пов'язаної з екологією та екологічною безпекою, а також максимальним використанням можливостей інформації з метою підвищення якості екологічної освіти й виховання молоді. Таким чином, визнання важливої ролі засобів масової інформації як потужного фактора впливу на становлення екологічного світогляду людини покладає на них важливе завдання формування національної ідеології, орієнтованої на життєстверджувальний перспективний розвиток.

Сучасна соціальна філософія, яку репрезентують різні національні традиції та наукові школи, спрямовує свої зусилля на гармонізацію відносин у тріаді «людина – природа – соціум» та подолання антропоцентричної екологічної свідомості, споживацького ставлення до природи, притаманної багатьом соціальним групам як у розвинутих країнах, так і у країнах, що розвиваються. Сучасні соціально-філософські теорії розвивають ідеї універсальної етики, біоцентризму, їх вплив на формування екологічного світогляду. Становлення сучасного екологічного світогляду ґрунтується на «новій інвайронментальній парадигмі» й визначається такими характерними рисами: найвищою цінністю є гармонійний розвиток людини та природи; світ людини й світ природи – це елементи єдиної системи; задоволення потреб людини відбувається через взаємодію, а не шляхом деструктивного впливу на неї; утверджується високоетичний характер взаємодії людини, природи та соціуму.

Встановлено, що в умовах постіндустріального суспільства перспективи утвердження та розвитку цих цінностей пов'язуються з новою гуманітарною парадигмою, коли людина має кардинально переосмислити свої цілі й ціннісні орієнтації у взаємовідносинах з природою і соціумом.

4. В умовах глобалізації суперечності в системі «людина-природа-соціум» набули планетарного масштабу, у зв'язку із цим, у роботі йдеться про актуальність формування глобального екологічного світогляду, який, долаючи класові, національні та релігійні розбіжності та притаманний існуючим ідеологіям антропоцентризм, орієнтує суспільство перш за все на

загальнолюдські, єдині для людини та природи, цінності. Перехід до нового способу життя, що ґрунтується на ідеї сталого розвитку, актуалізує проблему формування нових моральних цінностей, що мають глибоко проникнути у систему поглядів; таким чином, формується світогляд усіх прошарків населення, насамперед, молоді – майбутнього нашої країни.

У роботі наголошується, що важливою складовою екологічного світогляду молоді, який відповідав би викликам глобального світу XXI ст., є її безпосередня активна участь у формуванні внутрішньої і зовнішньої політики держави. Ця діяльність має стати органічною складовою процесу створення державної системи екологічної безпеки, яка, в свою чергу, є структурним елементом регіональної, світової системи. Її головними принципами є, по-перше, право кожної людини на гідне життя у здоровому навколишньому середовищі, по-друге, втілення в життя раціонального використання природних ресурсів, по-третє, колективна та індивідуальна відповідальність усіх і кожного на планеті за збереження гармонії у системі «людина-природа-соціум».

5. Взаємозалежність процесу формування перспективного екологічного мислення молоді та змісту освітньо-виховної роботи визначається практичною участю молоді у створенні національної системи екологічної безпеки, що має підкріплюватися розробкою відповідних освітянських програм, розрахованих на різні вікові категорії, та із врахуванням екологічних особливостей кожного регіону України. У зв'язку з цим, висловлюються пропозиції щодо обґрунтування напрямів модернізації всіх освітніх ланок, а також оновлення відповідних навчальних програм, спрямованих на формування екологічного світогляду молоді, зокрема студентів вищих навчальних закладів.

Сучасна стратегія екологічної освіти має відповідати, як наголошується в роботі, наступним вимогам: забезпечувати міждисциплінарний підхід до формування екологічних знань; органічно поєднувати загальноцивілізаційні проблеми із регіональними, місцевими проблемами, враховуючи специфічну

молодіжну проблематику; забезпечувати безперервний характер навчального процесу; формувати активну громадянську позицію, націленість на практичне вирішення актуальних екологічних проблем у країні, регіоні, місці проживання.

Таким чином, багатоступенева та фундаментальна екологічна освіта та екологічна пропаганда є провідним інструментом формування екологічного світогляду молоді, гармонізації її взаємодії з природою та суспільством.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Аберкромби Н. Социологический словарь: Н. Аберкромби, С. Хилл, Б. Тернер; пер. с англ. – 2-е изд., перер. и доп. – М. : Экономика, 2004. – 620 с.
2. Абрамов М. Г. Интернет как инструмент трансформации личности. *Терра психология*. М. Г. Абрамов // *Экология и жизнь*. – 2006. – №1 (54). – С. 38 – 41.
3. Аврелий М. К себе самому / М. Аврелий; В. Б. Черниговский (подгот.). – М. : Алетея, Новый Акрополь. 1998. – 224 с.
4. Адоньев Є. О. Традиційна та гуманістична парадигми освіти в антропологічному вимірі. Є. О. Адоньев // *Постметодика*. – 2002. – №7-8 (45 – 46). – С. 12 – 15.
5. Акопян В. Г. Екологічна парадигма культури життєтворчості особистості / В. Г. Акопян; М-во освіти і науки, молоді та спорту України, Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. – Київ : Знання України, 2011. – 371 с.
6. Акопян В. Г. Екологічний аспект стратегії сталого людського розвитку / В. Г. Акопян // *Гілея. Історичні науки. Філософські науки. Політичні науки : наук. вісник: зб. наук. праць / Нац. пед. ун-т імені М. П. Драгоманова, Українська АН*. – Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2011. – Вип. 46 (4). – С. 289 – 296.
7. Акопян В. Г. Культура життєдіяльності особистості в контексті екологічної парадигми: автореф. дис. ... д-ра філос. наук : 09.00.03 / Акопян В. Г. ; Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. – Київ, 2012. – 32 с.
8. Андрущенко В. П. Історія соціальної філософії: західноєвропейський контекст: підручник для студентів вищих навчальних закладів / В. П. Андрущенко. – Київ : Тандем, 2000. – 416 с.
9. Андрущенко В. Культура. Ідеологія. Особистість / В. Андрущенко, Л. Губерський, М. Михальченко. – Київ.: Знання України, 2002. – 577 с.
10. Анискин С. В. Формирование экологической культуры будущего учителя в процессе обучения в педагогическом университете (на примере

естественно-географического факультета): автореф. дис. ... канд. пед. наук / С. В. Анискин. – Самара, 2005. – 25 с.

11. Аристотель. Сочинения: в 4 т. / Аристотель. – М.: Мысль, 1975. – Т. 1: Метафизика. Трактат о душе. – 550 с.

12. Артемчук О. Г. Психологічні особливості засвоєння екологічних понять учнями 6 – 9 класів: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07 / О. Г. Артемчук ; УДПУ ім. М. П. Драгоманова. – Київ, 1994. – 133 с.

13. Арцишевський Р. А. Світоглядна освіта: теорія, історія, методика: монографія / Роман Антонович Арцишевський. – Луцьк : Східноєвроп. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2013. – 304 с.

14. Ассоциация «Экологическое образование» // Вестник Ас Эко. Все об экологическом образовании детей: информационно-методологический журнал. – Обнинск, 1996. – Вып. 1-2 /9-10/. – С. 12.

15. Базовий компонент дошкільної освіти України. / Науковий керівник: А. М. Богуш. – Київ, – 2012. – 26 с.

16. Баньковская С. П. Инвайронментальная социология / С. П. Баньковская; Латвийская академия наук. Институт философии и социологии. – Рига : Зинатне, 1991. – 130 с.

17. Барашков А. И. Будет ли Конец Света? / А. И. Барашков. – М. : Знание, 1991. – 231 с.

18. Барбас Х. Оформление мозга / Х. Барбас, К. Хильгетаг // В мире науки. – 2009. – №5. – С. 72 – 77.

19. Баркер Дж. Парадигмы мышления: Как увидеть новое и преуспеть в меняющемся мире / Джоэл Баркер; пер. с англ – М. : Альпина Бизнес Букс, 2007. – 187 с.

20. Барулин В. С. Социальная философия: учебник / В. С. Барулин. — Изд. 3-е. — М. : Фаир-Пресс, 2002. – 560 с.

21. Батищев Г. С. Человек и природа / Г. С. Батищев. – М. : Знание, 1988. – 102 с.

22. Бауер М. Й. Екологічні знання у контексті формування світоглядних цінностей суспільства: автореф. дис... канд. філос. наук: 09.00.09 / НАН України. – Київ, 1998. – 16 с.
23. Бачинский Г. А. Соцэкология / Г. А. Бачинский. – Київ : Вища школа, 1991. – 154 с.
24. Берегова Г. Д. Освітньо-виховний потенціал філософських знань у системі вищої аграрної освіти в Україні: монографія / Г. Д. Берегова. – Херсон : Айлант, 2012. – 312 с.
25. Березюк Д. О., Рачинська К. О. Людина та природа. Етапи взаємодії / Д. О. Березюк, К. О. Рачинська // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Хімія, технологія речовин та їх застосування. – 2009. – № 644. – С. 198 – 206.
26. Бичко А. К. Історія філософії: підручник / А. К. Бичко, І. В. Бичко, В. Г. Табачковський. – Київ: Либідь, 2001. – 408 с.
27. Бібік Н. В. Індикатори сталого розвитку – міжнародна практиката та українські реалії / Н. В. Бібік // Економіка і регіон. – 2009. – № 2 (21). – С. 44 – 48.
28. Більовський О. Про вплив постмодерну на сучасну філософію та освіту / О. Більовський // Тези міждисциплінарної конференції «Трансформація парадигм мислення та концепцій знання під впливом сучасних викликів у загальній, соціальній, практичній і прикладній філософії», 29–30 листопада 2007 р. / відп. за випуск А. Карась. – Львів, 2007. – С. 49 – 50.
29. Білявський Г. О. Основи екології: теорія та практикум: навчальний посібник / Г. О. Білявський, Л. І. Бутченко, В. М. Навроцький. – Київ : Лібра, 2002. – 352 с.
30. Блауберг И. В. Становление и сущность системного подхода / И. В. Блауберг, Э. Г. Юдин. – М. : Наука, 1973. – 270 с.
31. Бодров А. А. Виртуальная реальность как когнитивный и социокультурный феномен: автореф. дис. ... на соиск. учен. степ. д-ра филос.

наук: спец. 09.00.01 «Онтология и теория познания»: / А. А. Бодров; [Чуваш. гос. ун-т им. И. Н. Ульянова]. – Чебоксары, 2007. – 36 с.

32. Большой энциклопедический словарь: философия, социология, религия, эзотермизм, политэкономия / гл. ред. С. Ю. Солодовников. – Мн.: МФЦП, 2002. – 1008 с.

33. Боринская С. А. Эволюция человека: молекулярно-генетические аспекты / С. А. Боринская // Экология и жизнь. – 2009. – №2. – С. 52-61 – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: [http://www.ecolife.ru/arhiv/flash/87\(2-2009\).html](http://www.ecolife.ru/arhiv/flash/87(2-2009).html)

34. Борисенко Н. М. Еволюція світоглядних уявлень у процесі взаємодії людини і природи / Н. М. Борисенко, О. А. Кузьмічова // Перспективи. – 2011. – № 2 (48). – С. 83 – 87.

35. Буровский А. М. Человек из биосферы. Постнеклассическое знание versus классическая экология / А. М. Буровский // Общественные науки и современность. – 1999. – №3. – С. 145.

36. Бэкон Ф. О достоинстве и приумножении наук / Ф. Бэкон // Сочинения в 2 Т. – М. : Мысль, 1971. – Т.1. – С.81 – 525.

37. Бюффон Ж.-Я. Всеобщая и частная естественная история графа де Буффона / Ж.-Я. Буффон. – Спб., 1826. – Ч. 1. – 376 с.

38. Вайда Т. С. Формування екологічної культури студентів педвузів засобами туристсько-краєзнавчої діяльності дис... канд. пед. наук: 13.00.01 / Вайда Тарас Степанович; Херсонський держ. педагогічний ун-т. – Херсон, 1998. – 226 с.

39. Вайцеккер Э., Ловинс Э., Ловинс Л. Фактор четыре. Затрат – половина, отдача – двойная. Новый доклад Римскому клубу / Э. Вайцеккер, Э. Ловинс, Л. Ловинс; перевод Заварницына А. П. и Новикова В. Д.; под ред. Г. А. Месяца. – М. : Academia, 2000. – 400 с.

40. Вебер А. Б. В поисках новой парадигмы развития / А. Б. Вебер // Век глобализации – 2013. – № 1. – [Электронный ресурс] // Центр гуманитарных технологий. URL: <http://gtmarket.ru/laboratory/expertize/5907>

41. Вернадский В. И. Философские мысли натуралиста / В. И. Вернадский. – М. : Наука, 1988. – 520 с.
42. Взаимодействие общества и природы: сборник статей / под ред. Е. Т. Фаддеева. – М., 1996. – С. 48.
43. Висоцька О. Є. Екологічна етика: основні проблеми інтерпретації [Електронний ресурс] / О. Є. Висоцька // Гілея. Історичні науки. Філософські науки. Політичні науки : наук. вісник: зб. наук. праць / Нац. пед. ун-т імені М. П. Драгоманова, Українська АН. – Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2013. – Вип. 71. — Режим доступу: http://archive.nbuv.gov.ua/Portal/Soc_gum/Gileya/2013_71/Gileya71/F11_doc.pdf
44. Власенко О. Г. Методика використання системи завдань екологічного змісту в навчанні хімії студентів аграрних спеціальностей: автореф. дис. ... кандидат пед. наук: 13.00.02 / О. Г. Власенко; Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. – Київ, 2009. – 20 с.
45. Власова В. Сучасний етап розвитку професійної підготовки фахівців екологів у ВНЗ Франції / В. Власова // Гуманізація навчально-виховного процесу: збірник наукових праць. – Слов'янськ : СДПУ. – 2011. – С. 29 – 44.
46. Власюк О. Я. Педагогічні принципи навчання екології: шведський досвід / О. Я. Власюк; [ред. С. Р. Рибніков, Н. О. Рибнікова] // Відповідальна економіка : науково-популярний альманах / Громадська організація «Ініціатива зі сприяння еколого-економічній інтеграції». – Луганськ : СПД Резніков В. С., 2009. – Вип. 1. – С. 76 – 80.
47. Вознюк О. В. Педагогічна синергетика: генеза, теорія і практика: Монографія. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. Івана Франка, 2012. – 708 с.
48. Воронцова І. А. Формування природоохоронного світогляду у шкільної та студентської молоді. / І. Воронцова, С. Влащенко, С. Разметаєв / Екологічний вісник. – 2010. – № 2. – С. 19.
49. Воронцов Н. Н. Развитие эволюционных идей в биологии. – М.: Издат. отдел УНЦО МГУ, Прогресс-Традиция, АБФ, 1999. – 640 с.

50. Воскобій О. Сутність поняття «екологічний світогляд» / О. Воскобій // Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді: збірник наукових праць. – Кам'янець-Подільський: ПП Зволейко Д., 2012. – Вип. 16, книга 2. – С. 60 – 68.
51. Воскобій О. Л. Формування екологічного світогляду студентів як актуальна проблема розв. сучасної вищої юридичної освіти / О. Л. Воскобій // Вісник Черкаського університету. – 2011. – Вип. 211, Ч 1. – С. 14 – 18.
52. Галькієва З. Х. Формирование экологического мировоззрения студента в воспитательной среде вуза: автореф. дис... канд. пед. наук : 13.00.01 / З. Х Галькієва. – М, 2008. – 22 с.
53. Ганіченко О. Екологічне виховання дітей старшого дошкільного віку спільно з родиною / О. Ганіченко // Вісник Інституту розвитку дитини. Філософія. Педагогіка. Психологія : збірник наукових праць. – 2010. – № 7. – С. 22 – 27.
54. Гете И.-В. Избранные философские произведения / И.-В. Гете. – М. : Наука, 1964. – 520 с.
55. Глобальное потепление прекратилось 16 лет назад! – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://newsland.com/news/detail/id/1055933/> 15-10-2012.
56. Глобальные трансформации и стратегии развития: монография / О. Г. Белоус, Д. Г. Лукьяненко [и др.]. – Київ : Ориана, 2000. – 424 с.
57. Голубець М. А Екологічний потенціал наземних екосистем / М. А. Голубець. – Львів: Поллі. 2003. – 180 с.
58. Соціолого-педагогічний словник. С. У. Гончаренко, М. М. Дубінка, В. В. Радул та ін. – К. : ЕксОб, 2004. – 304 с.
59. Гор А. Земля у рівновазі. Екологія і людський дух / Альберт Гор; переклад з англійської; ВГО Україна. Порядок денний на XXI століття та Інститут сталого розвитку. – Київ : Інтелсфера, 2001. – 404 с.
60. Горбулінська С. М. Методика формування екологічних знань старшокласників профільної школи у процесі навчання біології: дис... канд.

пед. наук : 13.00.02 / С. М. Горбулінська; Нац. пед. ун-т імені М. П. Драгоманова, – Київ, 2010. – 20 с.

61. Горелов А. А. Человек – гармония – природа / А. А. Горелов. – М. : Наука, 1990. – 188 с.

62. Горячев Г. В. Шляхи підвищення рівня екологічної свідомості громадян за допомогою соціальних мереж інтернет [Електронний ресурс] / [Г. В. Горячев, Д. О. Шуляк., О. В. Гурко, Д. Ю. Дзюняк, О. М. Метушевська] // Збірник наукових статей III-го Всеукраїнського з'їзду екологів з міжнародною участю. – Вінниця, 2011. – Т. 2. – С. 705 – 706.

63. Грезе О. В. Особливості формування екологічної свідомості у студентів гуманітарного та технічного напрямів підготовки: автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07 / О. В. Грезе; Ін-т психології ім. Г. С. Костюка АПН України. – Київ, 2009. – 20 с.

64. Грейда Н. Б. Формування екологічної культури студентів природничо-географічного факультету вузу: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / Н. Б. Грейда; Прикарпатський ун-т ім. В. Стефаника. – Івано-Франківськ, 1997. – 17 с.

65. Гриб'юк О. О. Математичне моделювання як засіб екологічного виховання учнів у процесі навчання математики в класах хіміко-біологічного профілю : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.02 / О. О. Гриб'юк; керівник роботи В. Коваль; НПУ ім. М. П. Драгоманова. – Київ, 2011. – 24 с.

66. Гроф С. За пределами мезга / пер. с англ. / С. Гроф. – 2-у изд. – М. : Изд-во Трансперсонального института, 1993. – 504 с.

67. Гузенко Т. А. Екологічна проблематика як актуальний тренд сучасних соціальних комунікацій / Т. А. Губенко // Ученые записки Таврического национального ун-та им. В. И. Вернадского. Серия: филология. Социальные коммуникации. – 2011. Т. 24 (63), №4. – Ч 1. – С. 32 – 36.

68. Гузь В. В. Дидактичні умови формування екологічної культури старшокласників у процесі навчання предметів природничо-наукового циклу:

автореф. дис... канд. пед. наук : 13.00.09 / В. В. Гузь; Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова, – Київ, 2011. – 20 с.

69. Гураль С. Мироззрение, картина мира, язык: лингвист. аспект соотношения / С. Гураль // Язык и культура. – 2008. – № 1. – С. 14 – 21.

70. Гурбич О. Теоретичні засади світ-системного аналізу / О. Гурбич // Вісник ХНУ імені В. Н. Каразіна. Серія Питання політології – № 912 – 2010. – С. 42 – 48.

71. Гурбич В. Трансформація парадигм мислення у соціально-політичній філософії / В. Гурбич // Тези міждисциплінарної конференції Трансформація парадигм мислення та концепцій знання під впливом сучасних викликів у загальній, соціальній, практичній і прикладній філософії, 29–30 листопада 2007 р. / відп. за випуск професор А. Карась. – Львів, 2007. – С. 124.

72. Гуссерль Э. Кризис европейских наук и трансцендентальная феноменология / Э. Гуссерль; пер.с нем. // Вопросы философии. – 1992. – №7. – С. 165.

73. Даймонд Дж. Зброя, мікроби і харч: Витоки нерівностей між народами / Дж. Даймонд; пер. з англ. та наук. ред. Т. Цимбал. – Київ : Ніка-Центр, 2009. – 488 с, [32] с.

74. Почему одни общества выживают, а другие умирают / Даймонд Дж. Коллапс; пер. с англ. – М.: АСТ, 2008. – 762 с.

75. Данилов-Данильян В. И. Перед главным вызовом цивилизации: Взгляд из России / В. И. Данилов-Данильян, К. С. Лосев, И. Е. Рейф. – М. : ИНФРА-М, 2005. – 224 с.

76. Дарвин Ч. Происхождение видов путем естественного отбора, или Сохранение благоприятных рас в борьбе за жизнь / Ч. Дарвин. – СПб : Наука, 1991. – 539 с.

77. Декарт Р. Сочинения в 2 т. / Р. Декарт. – М. : Мысль, 1989. – Т. 1. – С. 250 – 296. – (Филос. наследие; Т. 106).

78. Демешкант Н. А. Екологічна освіта в контексті досліджень польських учених / Н. А. Демешкант // Наукові записки НДУ ім. М. Гоголя. Психолого-педагогічні науки. – 2012. – № 1. – С. 210 – 211.
79. Державний стандарт початкової загальної освіти. – [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.mon.gov.ua/newstmp/2011/20_04/12/
80. Дерябо С. Д. Две модели экологии / С. Д. Дерябо, В. А. Ясвин // Человек и природа. – 1998. – №1. – С. 38 – 43.
81. Дерябо С. Д., Ясвин В. А. Экологическая психология и педагогика. – Ростов-на-Дону : Феникс, 1996. – 480 с.
82. Дзятковская Е. Н. Экологическая этика: проблемы экологического воспитания / Е. Н. Дзятковская // Педагогика. – 2012. – № 4. – С. 27 – 34.
83. Докинз Р. Корни религий / Р. Докинз // Химия и жизнь. – 2009. – №1. – С. 44 – 49.
84. Докинз Р. Эгоистичный ген / Р. Докинз / пер. англ. – М.: Мир, 1993. – 317 с.
85. Дольник В. Р. Непослушное дитя биосферы. Беседы о поведении человека в компании птиц, зверей и детей. / Дольник В. Р. Изд. 4-е, доп. – СПб. : ЧеРо-на-Неве, Петроглиф, 2004. – 352 с.
86. Донченко О., Романенко Ю. Архетипи соціального життя і політика (Глибинні регулятиви психополітичного повсякдення) : монографія. – Київ : Либідь, 2001. – 334 с.
87. Дорогунцов С. І. Управління техногенно-екологічною безпекою у парадигмі сталого розвитку: концепція системно-динамічного вирішення / С. І. Дорогунцов, О. М. Рогальчук; НАН України. Рада по вивченню продуктивних сил України. – Київ : Наукова думка, 2001. – 172 с.
88. Дробышевский С. В. Мозговитый хоббит. Снова о мозге Homo floresiensis / Антропогенез. ру. – 2013. – 3 мая. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://antropogenez.ru/single-news/article/302/>
89. Дугин А. Эволюция парадигмальных оснований науки / Дугин А. – М.: Арктогея-центр. – 2002. – 413 с.

90. Дуднікова І. І. Соціально-філософський дискурс екології людини / І. І. Дуднікова // Гуманітарний вісник ЗДІА. Вип. 37. – 2009. – С. 226 – 233.
91. Дювиньо П. Биосфера и место в ней человека. (Экологические системы и биосфера) / П. Дювиньо, М. Танг; пер. с франц. П. М. Рафеса; под ред. А. Н. Формозова. – М.: Прогресс, 1973. – 268 с.
92. Екологічне право України. Академічний курс : підручник / за заг. ред. Ю.С. Шемшученка. – [2-е вид.]. – Київ : Юридична думка, 2008. – 720 с.
93. Євдокимова Т. О. Розвиток екологічної свідомості підлітків-учасників скаутського руху: Автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07 / Євдокимова Т. О.; Ін-т психології ім. Г. С. Костюка АПН України. – Київ, 2007. – 20 с.
94. Железнов Ю. Д. Человек в природе и обществе [Электронный режим] / Ю. Д. Железнов, Э. А. Абрамян, С. Т. Новикова. – М., 1998. – С. 18 – 49. – с. 20. – Режим доступа: <http://www.philsci.univ.kiev.ua/biblio/chel-l-1.html>
95. Заблоцька О. С. Теоретичні і методичні засади формування предметних компетенцій з хімії у майбутніх фахівців екологічних спеціальностей : автореф. дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.02 / О. С. Заблоцька; Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. – Київ, 2009. – 20 с.
96. Задубрівська О. М. Парадигмально-тематичні трансформації екологічних досліджень: методологічний аспект : автореф. дис. ... канд. філософ. наук: 09.00.09 / О. М. Задубрівська; Чернів. нац. ун-т ім. Юрія Федьковича. – Чернівці, 2006. – 20 с.
97. Закон України Про доступ до публічної інформації // Відомості Верховної Ради України. – 2011. – № 32. – Ст. 314.
98. Закон України Про основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2020 року // Відомості Верховної Ради України. – 2011. – № 26. – Ст. 218.

99. Закон України Про охорону навколишнього природного середовища від 25.06.1991р. / Відомості Верховної Ради України. – 1991. – № 41. – Ст. 546.
100. Злочевский Н. Бизнес и правительство понимают важность зеленой экономики / Н. Злочевский // Инвестгазета. – 2011. – № 15 (18 апреля). – С. 17 – 19.
101. Іванов В. Основні теорії масової комунікації і журналістики: [Навчальний посібник] / В. Іванов / за наук. ред. В. В. Різуна. – Київ : Центр вільної преси, 2010. – 258 с.
102. История биологии с древнейших времен до начала XX века. – М.: Наука, 1972. – 563 с.
103. Каленская В. П. Педагогическая технология формирования экологического мышления старшеклассников: дис. ... канд. пед. наук. / В. П. Каленская – М., 1999. – 193 с.
104. Киселев Н. Н. В гармонии с природой / Н. Н. Киселев. – Киев : Изд. политической литературы Украины, 1989. – 126 с.
105. Киселев Н. Н. Мировоззрение и экология / Н. Н. Киселев. – Киев: Наука думка, – 1990. – 215 с.
106. Кисельов М. М. Екологічна свідомість як феномен освітянського процесу / М. М. Кисельов // Філософська думка. – 2005. – №2. – С. 130–150.
107. Кисельов М. М. Національне буття серед екологічних реалій / М. М. Кисельов, Ф. М. Канак; Центр практичної філософії. – Київ : Тандем, 2000. – 320 с.
108. Книш І. В. Екологічне знання в сучасному освітньому дискурсі: автореф. дис. ... канд. філософ. наук: 09.00.10 / І. В. Книш; АПН України. Ін-т вищ. освіти. – Київ, 2008. – 20 с.
109. Коваль В. В. Екологічне виховання учнів при вивченні математики в 5-7 класах загальноосвітньої школи: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.02 / Коваль Володимир Васильович. – Київ, 1993. – 199 с.

110. Ковтун Т. С. Специфіка антропокосмічної думки традиційного Сходу у контексті порівняння із західною моделлю суб'єкта [Електронний ресурс] / Т. С. Ковтун // Гілея. Історичні науки. Філософські науки. Політичні науки : наук. вісник: зб. наук. праць / Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова, Українська АН. – Київ : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2012. – Вип. 67. – С. 289 – 296. – Режим доступу: http://archive.nbuv.gov.ua/Portal/Soc_gum/Gileya/2012_67/Gileya67/F25_doc.pdf

111. Кожемякіна О. Трансформаційний аспект парадигми довіри / О. Кожемякіна // Тези міждисциплінарної конференції «Трансформація парадигм мислення та концепцій знання під впливом сучасних викликів у загальній, соціальній, практичній і прикладній філософії», 29–30 листопада 2007 р. / Відп. за випуск проф. А. Карась. – Львів, 2007. – С. 129 – 130.

112. Колин К. К. Философия информации: структура реальности и феномен информации : доклад на 10-м заседании семинара Методологические проблемы наук об информации (Москва, ИНИОН РАН, 7 февраля 2013 г.) / К. К. Колин – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.inion.ru/files/File/MPNI_10_Kolin_text.pdf.

113. Колосова О. Ю. Экологическая картина мира в культуре современного информационного общества : автореф. дис. на соискание ученой степени докт. филос. наук: специальность 09.00.13 Религиоведение, философская антропология, философия культуры / О. Ю. Колосова; [Юж. федер. ун-т]. – Ростов-на-Дону: 2009. – 50 с.

114. Комарницький В. Правові питання екологічного інформаційного забезпечення у сфері природокористування / В. М. Комарницький // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. – 2010. – № 1. – С. 157 – 165.

115. Комова Н. В. Человек и природа: о перспективе наших взаимоотношений / Н. В. Комова, В. Г. Погребняк // Вісник Донецького Національного університету економіки і торгівлі ім. М. Туган-Барановського: науковий журнал. – 2012. – № 2. – С. 169 – 177.

116. Конвенция о доступе к информации, участии общественности в процессе принятия решений и доступе к правосудию по вопросам, касающимся окружающей среды [Орхусская конвенция] – [Электронный ресурс]. – Режим – доступа:

<http://www.unecse.org/fileadmin/DAM/env/pp/documents/cep43r.pdf>

117. Концептуальні виміри екологічної свідомості / М. М. Кисельов, В. Л. Деркач, А. В. Толстоухов [та ін.]. – Київ : ПАРАПАН, 2003. – 312 с.

118. Корнилова Т. Методологические основы психологи / Т. Корнилова, С. Смирнов – СПб.: Питер, 2007. – 320 с.

119. Корнякова Т. Охорона довкілля – важлива функція Української держави / Т. Корнякова // Право України. – 2009. – № 12. – С. 202–208.

120. Коробчук Л. Формування екологічного світогляду як складова підготовки майбутніх фахівців-екологів / Л. Коробчук // Наукові записки ТНПУ ім. В. Гнатюка. Серія Педагогіка / ред. : М. Вашуленко, А. Вихрущ, Л. Вознюк [та ін.] – Тернопіль, 2009. – № 3: Спецвипуск. – С. 116 – 120.

121. Корсак К. Ноопрогрес людства й мудрі технології / К.Корсак // Віче. – 2012. – №6. – С. 18 – 20.

122. Корсак Ю. К. Концепція сталого розвитку у змісті філософії освіти: автореф. дис. ... канд. філос. наук : 09.00.10 / Корсак Юрій Костянтинович ; Нац. акад. пед. наук України, Ін-т вищ. освіти. – Київ, 2012. – 20 с.

123. Корсак Ю. К. Появление ноотехнологий как материальной базы позитивной эсхатологии и надежды на устойчивое развитие / Ю. К. Корсак, К. В. Корсак // Alma mater. – 2012. – № 9. – С. 79-83.

124. Кот Н. До питання про технології екологічного виховання дошкільників: загальний підхід / Н. Кот // Вісник Інституту розвитку дитини. Філософія. Педагогіка. Психологія : збірник наукових праць. – 2012. – Вип. 23. – С. 96 – 100

125. Кот Н. Праця як засіб екологічного виховання малят в дошкільному навчальному закладі і родині / Н. Кот // Вісник Інституту розвитку дитини. Філософія. Педагогіка. Психологія : збірник наукових

праць. – 2013. – Вип. 27.

http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/VIrd/2013_27/PDF/14.pdf

126. Коханова Л. А. Экологическая журналистика, PR и реклама: учеб. Пособие для студентов вузов, обучающихся по специальности 030601 Журналистика / Л. А. Коханова; под ред. Я. Н. Засурского. – М.: Юнити-Дана, 2012. – 383 с.

127. Кочеткова Т. Ю. Парадигма самоорганизации современной экологической ситуации / Т. Ю. Кочеткова // Практическа философия. – 2001. – №2. – С. 198.

128. Кравец А. С. Гуманизация и гуманитаризация высшего образования // Вестник Воронежского государственного университета. Серия Проблемы высшего образования. – Воронеж, 2000. – № 1. – С. 30–37.

129. Кремень В. Г. Освіта і наука в Україні – інноваційні аспекти. Стратегія. Реалізація. Результати / В. Г. Кремень. – Київ : Грамота, 2005. – 448 с.

130. Крисаченко В. С. Екологічна культура: теорія і практика: навчальний посібник / В. С. Крисаченко. – Київ : Заповіт, 1996. – 352 с.

131. Крушніцький М. С. Формування екологічних знань та вмінь сільських школярів у процесі вивчення фізичної географії : автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.02 / М. С. Крушніцький; Нац. пед. університет імені М. П. Драгоманова. – Київ, 2010. – 21 с.

132. Кун Т. Структура научных революций / Т. Кун; пер. с англ. – М.: Прогресс, 1975. – 288 с.

133. Курняк Л. Формування екологічної культури студентської молоді в умовах системних трансформацій в сучасній Україні: автореф. дис... канд. філософ. наук: 09.00.10 / Л. Курняк; Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. – Київ, 2007. – 19 с.

134. Кутырев В. А. Философия трансгуманизма / В. А. Кутырев. – Нижний Новгород: Нижегородский университет, 2010. – 85 с.

135. Кучай Т. П. Підготовка майбутніх учителів в університетах Великої Британії до екологічного виховання учнів: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / Т.П. Кучай; АПН України, Ін-т пед. освіти і освіти дорослих. – Київ, 2010. – 20 с.

136. Кучерявий В. П. Екологія: підручник / В. П. Кучерявий. – Львів: Світ, 2000. – 500 с.

137. Кушнір В. А. Поняття парадигми в методологічній підготовці вчителя / В. А. Кушнір // Педагогіка і психологія професійної освіти. – 2004. – № 5. – С. 7–20.

138. Лабенко О. В. Екологічне виховання учнів у процесі вивчення дисциплін гуманітарного циклу : (на матеріалі ІХ класу) : дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / О. В. Лабенко ; Укр. держ. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. – Київ, 1994. – 182 с.

139. Ламарк Ж.-Б. Избранные произведения. В 2-х тт., Т. 2: Аналитическая система положительных знаний человека, полученных прямо или косвенно из наблюдений / Ж.-Б. Ламарк. – М., 1959. – 886 с.

140. Лейбин В. Экология духа: от самоуничтожения к самоспасению // ОНС. – 1992. – № 5. – С. 163 – 168.

141. Лисенко Г. М. Соціоекологія: регіональний аспект: навчальний посібник / М. Г. Лисенко, Л. П. Кузьменко, І. В. Марисова; Ніжинський державний педагогічний університет ім. М. Гоголя. – Ніжин: Редакційно-видавничий відділ НДПУ ім. М. Гоголя, 2002. – 72 с.

142. Лиско Л. Р. Економічна теорія сталого розвитку: світоглядні та методологічні чинники становлення / Л. Р. Лиско, Т. Ю. Туниця // Економічна теорія. – 2012. – № 4. – 120 с. – С. 19 – 28.

143. Ломборг Б. Охладите! Глобальное потепление: скептическое руководство / Б. Ломборг. – СПб. – 2008. – 202 с.

144. Лоренц К. Обратная сторона зеркала / К. Лоренц пер. с нем. – М.: Республика, 1998. – 393 с.

145. Лосев А. Ф. История античной эстетики. Итоги тысячелетнего развития: в 2-х кн. / А. Ф. Лосев. – М. : Изд-во АСТ: Фолио, 2000. – (Вершины человеческой мысли). Кн. 2. – 2000. – 676 с.

146. Лохіна Д. Г. Основні риси гуманізму та історичний аналіз розвитку гуманістичних ідей давнього Китаю, Античності та Арабського Халіфату / Д. Г. Лохіна // Духовність особистості: методологія, теорія і практика. – 2012. – № 6 (53). – С. 88 – 93.

147. Лук'янова Л. Б. Формування екологічної культури учнів ПТУ в процесі вивчення предметів професійно-технічного циклу [Текст]: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / Лук'янова Лариса Борисівна; Інститут педагогіки. – Київ, 1994. – 22 с.

148. Магрламова К. Г. Виховання в учнів ціннісного ставлення до природи як складової природоохоронної роботи в основній школі: автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.07 / К. Г. Магрламова ; Уман. держ. пед. ун-т імені П. Тичини. – Умань, 2011. – 20 с.

149. Макаренко С. А. Політичні та економічні пріоритети інформаційного суспільства: аналітичний огляд міжнародних глобальних процесів / С. А. Макаренко // Вісник міжнародних відносин. – Київ, 2000. – Вип. 16. – С. 81-87.

150. Максютя М. Є. Філософія науки. Навч. посіб. для підготовки магістрів в агр. вищ. навч. заклах III-IV рівнів акредитації. – Київ : Урожай, 2004. – 420 с.

151. Малахов В. А. Етос толерантності на зламі століть / В. А. Малахов // Етос і мораль у сучасному світі. – Київ: Парапан, 2004. – С. 144

152. Маловидченко Т. А. Формирование экологической воспитанности старших подростков в школе: дис. ... канд. пед. наук / Т. А. Маловидченко. – М., 1999. – 172 с.

153. Мальцев В. А. Образование и гуманная экология / В. А. Мальцев // Философия образования. – 2003. – №8. – С. 240 – 245.

154. Мамешина О. С. Психологічні умови розвитку екологічної свідомості старшокласників у системі позашкільної освіти: автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07 / О. С. Мамешина; Ін-т педагогіки і психології проф. освіти АПН України. – Київ, 2004. – 24 с.

155. Марков В. А. Синергетика как теория самоорганизации систем (методологический анализ) / В. А. Марков, Г. А. Андриксон // Известия Академии наук Латвийской ССР. – 1988. – №11. – С. 101.

156. Маркович Л. М. Екологічні знання як чинник гуманітаризації шкільного курсу : автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.02 / Л. М. Маркович; Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. – Київ, 2007. – 19 с.

157. Марчук Г. М. Ціннісні потенції знання / Г. М. Марчук. – Чернівці: Рута, 2001. – С. 37.

158. Матеюк О. П. Формування екологічної культури майбутніх економістів як складової професійної підготовки на засадах сталого розвитку: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.04 / О. П. Матеюк; Вінниц. держ. пед. ун-т ім. М. Коцюбинського. – Вінниця, 2008. – 20 с.

159. Медоуз Д. Пределы роста. 30 лет спустя / Д. Медоуз, Й. Рандерс; пер. с англ. – М.: ИКЦ «Академкнига», 2008. – 342 с.

160. Михайловский Г. Е. Специфика экологических систем и проблемы их изучения / Г. Е. Михайловский // Журнал общей биологии. – 1984. – Т. XLV, № 1. – С. 66-78.

161. Михайлюк С. Я. Аксиологічні основи екологічної етики : автореф. дис. ... канд. філософ. наук: 09.00.07 / С. Я. Михайлюк ; Інститут філософії ім. Г. С. Сковороди НАН України. – Київ, 2009. – 16 с.

162. Михальченко Н. И. Украинское общество: трансформация, модернизация или лимитроф Европы? / Н. И. Михальченко. – Киев : Институт социологии НАН Украины, 2001. – 440 с.

163. Моисеев Н. Н. Современный антропогенез и цивилизационные разломы: эколого-политологический анализ. / Н. Н. Моисеев // Вопросы философии. – 1995. – №1. – С. 3 – 30.

164. Моисеев Н. Н. Универсальный эволюционизм (позиция и следствие) / Н. Н. Моисеев // Вопросы философии. – 1991. – №5. – С. 67-70.
165. Моисеев Н. Универсум. Информация. Общество / Н. Н. Моисеев. – М.: Устойчивый мир, 2001. – 200 с.
166. Моисеев Н. Н. Человек и ноосфера / Н. Н. Моисеев. – М.: Мир, 1990. – 376 с.
167. Моисеев Н. Н. Экология в современном мире / Н. Н. Моисеев // Экологическое образование: до школы, в школе, вне школы. – 2010. – № 2.
168. Молотова О. М. Трансформаційні зміни сучасного екологічного світогляду / Молотова О. М. // Мультиверсум. Філософський альманах. – Київ : Центр духовної культури. – 2004. – № 40. – С. 209 – 220.
169. Молотова О. М. Філософсько-методологічний аналіз процесу трансформації сучасного екологічного світогляду: Автореф. дис. канд. філософ. наук: 09.00.09 / О. М. Молотова ; Ін-т філос. ім. Г. С. Сковороди НАН України. – Київ, 2006. – 20 с.
170. Мьякинников С. П. Мирозренческие основания эгоцентризма и экомышление / С. П. Мьякинников // Известия Томского политехнического университета. – 2005. – С. 218 – 221.
171. Назарук М. М. Основы екології та соціоекології / М. М. Назарук. – Львів : Афіша, 2000. – 255 с.
172. Наука и культура (материалы «круглого стола») // Вопросы философии. – 1998. – № 10. – С. 3 – 49.
173. Науменко Г. Г. Екологічна освіта та екологічні знання – базові компоненти формування культури особистості / Г. Г. Науменко // Вісник Національного авіаційного університету. Серія. Філософія. Культурологія: зб. наук. пр. – № 1 (11). – Київ : Вид-во Нац. авіац. ун-ту НАУ-друк, 2010. – С. 134 – 139.
174. Науменко Г. Г. Освіта як системний чинник формування екологічної культури майбутніх вчителів: автореф. дис. ... канд.

філос. наук: 09.00.10 / Григорій Григорійович Науменко; Нац. пед... ун-т ім. М. П. Драгоманова. – Київ, 2009. – 20 с.

175. Негруца Н. А. Формування екологічного світогляду студентів вищих навчальних закладів I–II рівнів акредитації аграрного профілю у процесі вивчення економічних дисциплін : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04 / Негруца Наталія Андріївна. – Київ, 2003. – 246 с.

176. Некрасов С. И. Современные проблемы коэволюции / С. И. Некрасов, Н. А. Некрасова, С. А. Кутоманов. – М., Изд-во Академия естествознания, 2010. – 350 с.

177. Немченко Н. В. Формування екологічного світогляду старшокласників ліцею медико-біологічного профілю : дис. ... канд. пед. наук: 13.00.07 / Н. В. Немченко. – Київ, 2007. – 207 с.

178. Нечипорук Л. І. Діалог у комунікативній діяльності особистості як соціальна вимога ХХІ століття / Л. І. Нечипорук // Філософія. Педагогіка. Суспільство: збірник наукових праць Рівненського державного гуманітарного університету. – 2012. – Вип. 2. – С. 194 – 203.

179. Нисбет Р. Прогресс: история идеи / Роберт Нисбет; пер. с англ. под ред. Ю. Кузнецова и Гр. Сапова. - М.: ИРИСЭН, 2007. – 557 с.

180. Новиков А. Не дай мне Бог сойти с ума. Информатизация общества: проблемы Добра и Зла // Народное образование. – 2005. – №5. – С. 237 – 240.

181. Новиков Г. А. Очерк истории экологии животных / Г. А. Новиков. – Л.: Наука, 1980. – 228 с.

182. Ногтева Е. Ю. Развитие экологической культуры учащихся / Е. Ю. Ногтева, И. Д. Лушников; Департамент образования Вологод. обл., Вологод. ин-т развития образования. – Вологда: Вологод. ин-т развития образования, 2004. – 246 с.

183. Огородник И. В. Социально-философские проблемы экологии / И. В. Огородник, Н. Н. Киселев, В. С. Крисаченко, И. П. Стогний. – Киев : Вища школа, 1989. – 271 с.

184. Огурцов А. П. Антропность биологии и образы человека / А. П. Огурцов // Биология в познании человека. – М.: Наука, 1983. – С. 20-36.
185. Окинавская Хартия глобального информационного общества // Дипломатический вестник. – 2000. – №8. – С. 52.
186. Окружающая среда Европы: состояние и перспективы 2010. Обобщающий доклад. – 2010 – 222 с.
187. Олексин А. В. Основные научные подходы к живой природе / А. В. Олексин // Природа биологического познания. – М.: Наука, 1991. – С. 43 – 55.
188. Олтаржевський Д. О. Висвітлення екологічної тематики на сторінках сучасної української преси (засади, проблематика, досвід, жанрові форми та мовностилістичні прийоми): дис. ... канд. філол. наук: 10.01.08 / Дмитро Олегович Олтаржевський; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка; Ін-т журналістики. – Київ, 2004. – 196 с.
189. Онопрієнко В. П. Теоретико-методичні засади екологічної підготовки фахівців сільського господарства : автореф. дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.04 / Онопрієнко В. П. ; Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. – Київ, 2011. – 44 с.
190. Орлова Е. В. Подростки и их характеры / Е. В. Орлова // Народное образование. – 2012. – № 1. – С. 250 – 259.
191. Ортега-и-Гассет Х. Эстетика: Философия культуры / вступная статья Г. М. Фриндлера; сост. В. Е. Багно. – М.: Искусство, 1991. – 178 с.
192. Палмер Дж. Эволюционная психология. Секреты поведения Homo sapiens. – Дж. Палмер, Л. Палмер, СПб.: прайм-ЕВРОЗНАК, 2003. – 384 с.
193. Панин В. Ф. Экология для инженера: Общеэкологическая концепция биосферы и экономические рычаги преодоления глобального экологического кризиса; обзор современных принципов и методов защиты биосферы: уч. пособие / В. Ф. Панин, А. И. Сечин, В. Д. Федосова : под ред. В. Ф. Панина. – Томск: ТПУ, 2006. – 276 с.

194. Перепелкин К. Е. Волокна и пленки из микробных полимеров // Химия и жизнь. – 2007. - №2. – С. 18-21
195. Петровський П. М. Гуманітарна парадигма в системі державного управління [Текст]: монографія / П. М. Петровський. – Львів : ЛІДУ НАДУ, 2008. – 252 с.
196. Петровський П. Сучасна гуманітарна парадигма, її філософський зміст та практичне значення / П. Петровський // Тези міждисциплінарної конференції «Трансформація парадигм мислення та концепцій знання під впливом сучасних викликів у загальній, соціальній, практичній і прикладній філософії», 29–30 листопада 2007 р. / відп. за випуск професор А. Карась. – Львів, 2007. – С. 132.
197. Печчеи А. Человеческие качества / Печчеи А. – М. : Прогресс, 1985. – 312 с.
198. Полещук П. В. Методика развития экологического мировоззрения у школьников: автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.02. / П. В. Полещук. – Омск, 2004. – 21 с.
199. Поліщук Н. Науково-технічний прогрес і духовно-моральне становлення молоді [монографія] / Н. Поліщук. – Рівне, О. Зень, 2012.– 464 с.
200. Полякова Я. В. Теорія і практика екологічного виховання учнівської молоді у Великій Британії (етнопед. аспект): автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.07 Я. В. Полякова; Східноукр. нац. ун-т ім. В. Даля. – Луганськ, 2005. – 20 с.
201. Постников В. Экоцентризм и биоцентризм / В. Постников // Гуманитарный экологический журнал. – 2011. – № 4. – С. 76 – 79
202. Поттер В. Р. Биоэтика: мост в будущее / В. Р. Поттер. – Киев, 2002. – 216 с.
203. Почепцов Г. Г. Соціальні комунікації і нові комунікативні технології. Комунікація / Г. Г. Почепцов // збірка наукових праць. – 2010. – №1 (грудень) – С. 19 – 25.

204. Предборська І. М. Антропологізація наукового знання [Електронний ресурс]/ І. М. Предборська, В. О. Гайденко // Режим доступу: <http://philopsy.com/konfer/psihosiner44t.html>
205. Предборська І. М. Сучасний філософсько-освітній дискурс / Філософія освіти: Навч. пос. / за заг. ред. В. Андрущенка, І. Предборської. – Київ : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2009. – С. 35 – 68.
206. Предборська І. У пошуках філософських засад сучасного освітнього дискурсу / Філософські абрисы сучасної освіти: монографія / авт. кол.: Предборська І., Вишинська Г., Гайденко В., Гамрецька Г. [та ін.]; за заг. ред. І. Предборської. – Суми: ВТД Університетська книга, 2006. – С. 7 – 29.
207. Прикот О. Г. Лекции по философии педагогики / О. Г. Прикот. – СПб.: Изд-во TVPinc., 1998. – 284 с.
208. Проблематика ЗМІ [Текст]: навч. посіб.: Т. 1: Вступ. Концептуальні засади та зміст курсу. Політична журналістика. Економічна проблематика. Екологічна проблематика. Медіаекологія. Наука і техніка. Проблеми культури на сторінках сучасних видань. Соціальна проблематика ЗМІ / О. Барішполець [та ін.]. – 2011. – 440 с.
209. Програма дій Порядок денний на ХХІ століття (Agenda 21). Ухвал. конф. ООН з навк. серед. і розв. в Ріо-де-Жанейро, 1992 р. – Київ : Інтелсфера», 2000. – 360 с.
210. Пшихачев А. С. Парадигма устойчивого развития сельского хозяйства в условиях реформирования экономики России: автореф. дис. ... на соискание ученой степени канд. экономических наук / Пшихачев А. С.; [Рос. акад. гос. службы при Президенте РФ]. - Москва: 2010. – 25 с.
211. Радзіняк Т. Вплив процесів гуманізації та гуманітаризації на становлення гуманітарно-наукової парадигми /Т. І. Радзіняк //Науковий вісник Чернівецького ун-ту : збірник наукових праць. – Чернівці: Чернівецький національний університет, 2009. – С. 74 –79.
212. Радзіняк Т. Природничонаукова та гуманітарна методологія в перспективі взаємозближення / Т. І. Радзіняк //Науковий вісник Чернівецького

університету: збірник наукових праць. Вип. 412 – 413: Філософія. – Чернівці: Рута, 2008. – С. 110 – 115.

213. Райкина Т. А. Оптимизация социокультурной среды как фактор формирования гуманистических ценностей студенческой молодежи : автореферат дис. ... канд. пед. наук : 13.00.05 / Т. А. Райкина. – Барнаул: АлтГАКИ, 2007. – 22 с.

214. Реймерс Н. Ф. Природопользование: словарь-справочник / Н. Ф. Реймерс – М. : Мысль, 1990. – 637 с.

215. Реймерс Н., Яблоков А. О «большой экологии» и экологическом всеобуче / Н. Реймерс, А. Яблоков // Наука и жизнь. – 1987.– № 4. – С. 2-7.

216. Рідей Н. М. Теорія і практика ступеневої підготовки майбутніх екологів : автореф. дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.04 / Рідей Наталія Михайлівна; Нац. ун-т біоресурсів і природокористування України. – Київ, 2011. – 58 с.

217. Римский клуб / Сост. Гвишиани Д., Колчин А., Нетесова Е., Сейтов А. – М.: УРСС, 1997. – 384 с.

218. Рогачев Р. Б. Диагностика и формирование убеждений личности в процессе высшего профессионального образования / Р. Б. Рогачев // Известия высших учебных заведений. Поволжский регион. Гуманитарные науки. – 2008. – № 4. – С. 122 – 126

219. Рогова О. Г. Аксіологічний аспект гуманітарної парадигми освіти [Електронний ресурс] / О. Г. Рогова // Грані. – 2010. – № 4 (72) липень – серпень – С. 56 – 59 – Режим доступу: http://www.nbuu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Grani/2010_4/F-7.pdf

220. Розенберг Г. С. Экология. Элементы теоретических конструкций современной экологии (Учебное пособие) Г. С. Розенберг, Д. П. Мозговой, Д. Б. Гелашвили. – Самара: Самарський научний центр РАН, 2000. - 396 с.

221. Розенберг Г. Тройка, семерка, туз / Г. Розенберг // Знание-сила. – 1987. – № 1. – С. 18 – 23.

222. Романова Н. В. Социокультурное пространство как аспект формирования модели мира / Н. В. Романова // Современные проблемы и пути их решения в науке, транспорте, производстве и образовании. – 2013. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.sworld.com.ua/konfer30/871.pdf>

223. Романова О. М. Соціально-філософський аналіз детермінант формування екологічної свідомості: автореф. дис. ... канд. філософ. наук: 09.00.03 / О. М. Романова; Донец. нац. ун-т. – Донецьк, 2007. – 20 с.

224. Романюк В. С. [и др.] Вопросы формирования научного мировоззрения будущих специалистов как целостности [Электронный ресурс]/ В. С. Романюк, И. Ш. Галеев, Л. Т. Миннахметова, А. А. Мисбахов // Современные проблемы науки и образования. – 2013. – № 3. – Режим доступа: <http://www.science-education.ru/pdf/2013/3/71.pdf>

225. Руда О. Ю. Формування екологічних знань студентів медичного коледжу у процесі вивчення біологічних дисциплін: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.02 / О. Ю. Руда; Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. – Київ, 2010. – 20 с.

226. Рудаківська С. В. Екологічна освіта ХХІ ст. – ноосферний варіант / С. В. Рудаківська // Гілея. Історичні науки. Філософські науки. Політичні науки : наук. вісник: зб. наук. праць / Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова, Українська АН. – Київ : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2012. – Вип. 61 (№ 6). – С. 517 – 522.

227. Рудаківська С. В. Освіта для сталого розвитку як перспектива екологічної освіти / С. В. Рудаківська // Політологічний вісник: зб-к наук. праць, – Київ: Інтас, – 2012. – Вип. 66.– С. 157–167.

228. Рудаківська С. В. Освіта як чинник формування екологічного світогляду людини / С. В. Рудаківська // Вища освіта України. Тематичний випуск «Вища освіта України у контексті інтеграції доєвропейського освітнього простору». Додаток 2 до № 3. – К.: Гнозис. 2011. – Т. VII (32). – С. 325 – 334.

229. Рудаковская С. В. Проблемы становления экологического мировоззрения молодежи / С. В. Рудаковская // Вестник таджикского технического университета. – Душанбе : Таджикский национальный университет им. академика М. С. Осими, 2012. – Вып. № 4 (20). С. – 136-141.

230. Рудаківська С. В. Суспільна перспектива екологічної освіти / Рудаківська С. В. // Політологічний вісник. Збірник наукових праць. – Вип. 66. – Київ: Інтас. – 2012. – С. 157 – 167.

231. Рудаківська С. В. Сутнісні характеристики екологічного світогляду / С. В. Рудаківська // Гілея: науковий вісник. – Вип. 68 (№ 1), – К.: Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова, Українська академія наук, 2013. – С. – 473 – 477.

232. Рудковська І. В. Еколого-естетичне виховання у школах Німеччини : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.07 / І. В. Рудковська; Східноукр. нац. ун-т ім. В. Даля. – Луганськ, 2005. – 210 с.

233. Рузавин Г. И. Синергетика и системный подход / Г. И. Рузавин // Философия науки. – 1985. – №5. – С. 48 – 53.

234. Сабиров В. Г. Гуманитарная парадигма современной философской антропологии [Электронный ресурс] / В. Г. Сабиров // Scientific World. – 2013. – Режим доступа: <http://www.sworld.com.ua/index.php/uk/philosophy-and-philology-113/philosophical-anthropology-113/17050-113-0591>

235. Сабодуха В. Евристична значущість ієрархії сутнісних сил людини для зміни парадигми життєдіяльності / В. Сабодуха // Тези міждисциплінарної конференції «Трансформація парадигм мислення та концепцій знання під впливом сучасних викликів у загальній, соціальній, практичній і прикладній філософії», 29 – 30 листопада 2007 р. / відп. за випуск професор А. Карась. – Львів, 2007. – С. 117 – 119.

236. Савельева М. Ю. Лекции по мифологии культуры / Савельева М. – Київ: Парапан, 2003. – 272 с.

237. Савельев С. Неестественный отбор. Российский профессор разработал свою систему выявления гениев // МК в Украине. – 2012. – №19 (736), 2.05 – 8.05. – С. 8.

238. Савченко А. А. Інформаційне суспільство: становлення нового соціокультурного розвитку [Текст] / А. А. Савченко // Культура України : зб. наук. пр. / Харківська державна академія культури. – Х.: ХДАК, 2010. – Вип. 32. – С. 95 – 102.

239. Саєнко Л. О. Екологічному світогляду – немає альтернативи // Вища освіта України. – 2011. – №3, дод. 2. – Тематичний випуск Вища освіта України у контексті інтеграції до європейського освітнього простору. – Т. V (30). С. – 477 – 485.

240. Семенюк Н. В. Філософія екобезпечного поступу людства в епоху глобалізації та інформаційної революції: автореф. дис. ... канд. філос. наук: 09.00.10 / Н. В. Семенюк; Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. – Київ, 2009. – 18 с.

241. Сергеев Ф. Зелёная ложь об экологической чистоте биотоплива (<http://newsland.com/news/detail/id/885405/> 09-02-2012)

242. Сивова Е. В. Ноксология: учебно-методическое пособие / Е. В. Сивова, Г. К. Ивахнюк – СПб.: СПбГТИ (ТУ), 2012. – 91 с.

243. Сидоренко Л. І. Сучасна екологія. Наукові, етичні та філософські ракурси / Л. І. Сидоренко. – Київ: Парапан, 2002. – 152 с.

244. Силкіна С. О. Парадигма гуманізму в контексті сучасного філософського дискурсу/ С. О. Силкіна // Культура і Сучасність: альманах. – К. : Міленіум, – 2012. – № 2. – 262 с.

245. Симонов В. М. Дидактические основы естественнонаучного образования: теория и практика реализации гуманитарной парадигмы: автореф. дис. ...док. пед. наук. – Волгоград, 2000. – 40 с.

246. Ситаров В. А. Социальная экология: учеб. пособие для студ. высш. уч. завед. / В. А. Ситаров, В. В. Пустовойтов. – М. : Академия, 2000. – 280 с.

247. Скребець В. О. Особливості екологічної свідомості в умовах наслідків техногенної катастрофи: автореф. дис. ... д-ра пед. наук: 19.00.01 / В. О. Скребець; І-нт психології ім. Г. С. Костюка АПН України . – Київ, 2006. – 32 с.

248. Совгіра С. В. Методологічні засади формування екологічного світогляду майбутніх учителів / С. В. Совгіра // Вісник ЧНУ ім. Б. Хмельницького. – Вип. 121. – 2009. – С. 135 – 139.

249. Совгіра С. В. Теоретико-методичні основи формування екологічного світогляду майбутніх учителів у вищих педагогічних навчальних закладах : монографія / С. В. Совгіра – Київ : Наук. світ, 2008. – 346 с.

250. Солошич І. О. Методика формування екологічних знань у майбутніх інженерів-електромеханіків у процесі навчання спеціальних дисциплін: автореф. дис. ...канд. пед. наук 13.00.02 І. О. Солошич; Укр. інж.-пед. акад. – Харків, 2006. – 21 с.

251. Сорокин А. S-кривая: закон развития любых систем [Электронный ресурс] / А. Сорокин – Режим доступа: www.electrosad.ru/Jornal/SCur.htm

252. Сорочинська О. А. Формування екологічної свідомості майбутніх учителів біології: сучасні підходи до визначення поняття, змісту, структури [Електронний ресурс] / О. А. Сорочинська // Проблеми сучасної педагогічної освіти: педагогіка і психологія, ч. 1. – 2012. – Вип. № 36. – Режим доступу: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/pspo/2012_36_1/sorochinsbka.pdf

253. Социальная философия: Словарь / сост. и редак. В. Е. Кемеров, Т. Х. Керимов. – М. : Академический проект, 2003. – 560 с.

254. Социология: энциклопедия / сост. А. А. Грицанов, В. Л. Абушенко, Г. М. Евелькин, Г. Н. Соколова, О. В. Терещенко. – Мн.: Книжный Дом, – 2003. – 1312 с.

255. Сталий розвиток як парадигма суспільного зростання ХХІ ст. [Електронний ресурс] / Режим доступу:

<http://www.geograf.com.ua/geoinfocentre/20-human-geography-ukraine-world/273-stalyi-rozvytok-yak-paradygma-suspilnogo-zrostannya-21-st>

256. Стасевич К. Для самооценки в подростковом мозге выделены специальные зоны (<http://science.compulenta.ru/746732/>, 24 апреля 2013 г.)

257. Согур Л. М. Сучасні технології екологічної освіти молодших школярів / Л. М. Согур // Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання у підготовці фахівців: методологія, теорія, досвід, проблеми : збірник наукових праць. – 2010. – № 25. – С. 164-169.

258. Социальная система как информационное взаимодействие: коллективная монография / В. И. Игнатъев, Т. В. Владимирова, А. Н. Степанова. – Новосибирск: Изд-во НГТУ, 2009. – 308 с.

259. Степанов В. Ю. Інформаційне суспільство: концептуальний аспект філософії / В. Ю. Степанов // Культура України : зб. наук. пр. / Харківська державна академія культури. – Харків : ХДАК, 2010. – Вип. 31. – С. 98-106.

260. Структура научных революций / пер. с англ. / Т. Кун; Сост: В. Ю. Кузнецов. – М. : Издательство АСТ, 2003. - 605 с.

261. Сяська І. О. Формування екологічної свідомості старшокласників у навчально-виховному процесі загальноосвітніх навчальних закладів: автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.07 / І. О. Сяська ; Миколаїв. держ. ун-т ім. В. О.Сухомлинського. – Миколаїв, 2010. – 20 с.

262. Тавстуха О. Г. Эволюция понятия экологическое мировоззрение / О. Г. Тавстуха, М. Н. Гринько // Образование и саморазвитие. – 2008. – № 1 (7). – С. 129 – 134.

263. Таратута Е. Е. Философия виртуальной реальности. – СПб., 2007. – 148 с.

264. Теклюк А. І. Сучасна наукова парадигма і гуманізм / А. І. Теклюк [Електронний ресурс] // Гуманізм та освіта. Міжнародна науково-практична конференція, електронне наукове видання матеріалів конференції. – Режим доступу: <http://conf.vntu.edu.ua/humed/2010/txt/tekluk.php>

265. Тимчук І. М. Педагогічні умови гуманізації навчання майбутніх екологів у процесі фахової підготовки : автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.04 / Тимчук Інна Миколаївна; Вінницький державний пед. ун-т ім. М. Коцюбинського. – Вінниця, 2010. – 20 с.

266. Толстоухов А.В. Творення екомайбутнього в контексті глобалізації: проблеми керування та перспективи розвитку: автореф. дис. ... д-ра філос. наук: 09.00.09 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2004. – 35 с.

267. Толстоухов А. В. Філософсько-світоглядні засади оптимального управління екологічною ситуацією в Україні: автореф. дис. ... канд. філос. наук: 09.00.09 / Київський ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 1999. – 18 с.

268. Тоффлер Е. Третя хвиля / переклад з англ., за ред. В. Шовкуна. – Київ : Всесвіт, 2000. – 475 с.

269. Тоффлер А. Футурошок / А. Тоффлер // Офор. обложки С. Шикина – СПб: Лань, 1997. – 464 с.

270. Трошина Н. В. Экофилософия и научное познание / Трошина Н. // Философия науки в информационном обществе: Актуальные проблемы: материалы Первой межвузовской научной конференции, посвященной 10-летию философского факультета СГУ им. Н. Г. Чернышевского. – Саратов: Саратовский источник , 2010. – 134 с.

271. Тульська О. Л. Формування професійної культури майбутніх екологів у процесі фахової підготовки : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04 / Тульська Оксана Леонідівна ; Нац. акад. Держ. прикордон. служби України ім. Б. Хмельницького. – Хмельницький, 2010. – 20 с.

272. Тульчинский Г. Л. Свобода и смысл. Новый сдвиг гуманитарной парадигмы / Российские исследования в гуманитарных науках. Том 16. / Г. Л. Тульчинский // The Edwin Mellen Press. Lewiston-Queenston-Lampeter. 2001. - xvi + 462 p.

273. Фельдштейн Д. И. Приоритетные направления психолого-педагогических исследований в условиях значимых изменений ребёнка и

ситуации его развития / Д. И. Фельдштейн // Педагогика. – 2010. – № 7. – С. 3 – 11.

274. Фенчак Л. М. Формування екологічної культури студентів вищих аграрних навчальних закладів I-II рівнів акредитації : автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.04 / Л. М. Фенчак ; Тернопільський нац. пед. ун-т імені В. Гнатюка. – Тернопіль, 2006. – 19 с.

275. Філоненко М. М. Спостереження і спостережливість як умови формування екологічного мислення молодших школярів: Автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07 / М. М. Філоненко ; Рівнен. держ. гуманіт. ун-т. – Рівне, 2002. – 20 с.

276. Філософія: підручник / Г. А. Заїченко, В. М. Сагатовський, І. І. Кальний [та ін.]; за ред. Г. А. Заїченка [та ін.]. – Київ : Вища школа, 1995. – 455 с.

277. Філософський енциклопедичний словник / Є. К. Бистрицький, М. О. Булатов, А. Т. Ішмуратов [та ін.] – Київ : Абрис, 2002. – 742 с.

278. Фрадкіна Н. В. Постмодерн як трансформація Модерну / Н. В. Фрадкіна // Гілея. Історичні науки. Філософ. науки. Політичні науки: наук. Вісник. – Київ : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2012. – Вип. 59 (№ 4). – С. 327 – 330.

279. Фрумін Г. Т. Глобальные экологические проблемы: путь к катастрофе или миф? / Г. Т. Фрумін // Общество. Среда. Развитие (Тerra Humana). – 2009. – С. 101 – 113.

280. Фурман А. Теорія освітньої діяльності як мета система / А. Фурман // Психологія і суспільство. – 2001. – 3(5). – С. 105-144. – С. 22.

281. Хилько М. І. Екологічна політика: зміст, структура, реалізація (соціально-філософський аспект): автореф. дис. ... д-ра філос. наук: 09.00.03 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – Київ, 2001. – 38 с.

282. Холодный Н. Г. Мысли натуралиста о природе и человеке// Русский космизм: Антология философской мысли / Н. Г. Холодный. – М., 1993. – С. 332 – 344.

283. Хроленко М. В. Формування екологічної свідомості майбутніх вчителів початкових класів: автореф. дис. ... кандид. пед. наук: 13.00.04 / М. В. Хроленко; Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. – Київ, 2007. – 20 с.

284. Хромченко М. Педагогика и природа / М. Хромченко // Человек и природа. – 1986. – № 12. – С. 71.

285. Хряпченкова И. Н. Человек в искусственной среде : стратегия социальной жизнедеятельности : автореф. дис. ... д-ра филос. наук : 09.00.11 / И. Н. Хряпченкова; Нижегород. гос. архитектур.-строит. ун-т. – Н. Новгород, 2004. – 38 с.

286. Цветкова И. В. Экологическое воспитание младших школьников: теория и методика внеурочной работы / И. В. Цветкова. – М.: Педагогическое общество Россия, 2000. – 176 с.

287. Цецик С. П. Педагогічні умови забезпечення професійної спрямованості математичної підготовки студентів екологічних спеціальностей: автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04 / С. П. Цецик ; Ін-т вищ. освіти НАПН України. – Київ, 2011. – 20 с.

288. Ціннісні орієнтації: аналіз соціально-філософських концепцій Заходу 80-90-х років / А. Т. Гордієнко, В. С. Пазенок, Л. А. Ситниченко [та ін.]; А. Т. Гордієнко (відп. ред.); НАН України. Інститут філософії. – К.: Наукова думка, 1995. – 208 с.

289. Чайка Я. Місце філософії природи в епоху глобалізації / Я. Чайка // Тези міждисциплінарної конференції «Трансформація парадигм мислення та концепцій знання під впливом сучасних викликів у загальній, соціальній, практичній і прикладній філософії», 29–30 листопада 2007 р. / відп. за випуск професор А. Карась. – Львів, 2007. – С. 156.

290. Челнокова М. В. Формирование экологического мировоззрения в условиях интегративно-модульного подхода при обучении физике учащихся сред. школы : автореф. дис. ... кандидат. пед. наук : 13.00.02 / М. В. Челнокова. – Челябинск, 2007. – 24 с.

291. Червонецкий В. В. Загальні тенденції розвитку шкільної екологічної освіти в країнах євроатлантичного регіону у другій половині ХХ – на початку ХХІ століть : автореф. дис. ... д-ра пед. наук 13.00.01 / В. В. Червонецкий; Луганський нац. пед. ун-т ім. Тараса Шевченка. – Луганськ, 2007. – 44 с.

292. Черепанин Р. Екофілософія – актуальна світоглядна та етична концепція / Р. Черепанин // Вісник Прикарпатського університету. Філософські і психологічні науки. – 2011. – Вип. 14. – Режим доступу: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/Vpu/filos_psihol/2011_14/cherepanin.pdf

293. Чернов А. А. Становление глобального информационного общества: Проблемы и перспективы / А. А. Чернов; Дипломат. академия МИД России. – М. : Дашков и Ко, 2003. – 232 с.

294. Чернышова Л. Г. Формирование экологического мировоззрения студентов технических вузов: дис. ... канд. филос. наук: 09.00.11 / Л. Г. Чернышова. – Томск, 2004. – 202 с.

295. Чорноштан Т.М. Філософсько-етичні засади екологічної освіти: автореф. дис. ... канд. філософ. наук: 09.00.10 / Т.М. Чорноштан ; Ін-т вищ. освіти АПН України. – Київ, 2008. – 19 с.

296. Чубик М. П. Концептуализация идеи экологической модернизации как основания гармонизации системы человек – природа – общество [Электронный ресурс] / М. П. Чубик // Вестник Томского государственного университета. Культурология и искусствоведение. – 2013. – № 1 (9). – С. 129 – 133 – Режим доступа: <http://cyberleninka.ru/article/n/kontseptualizatsiya-idei-ekologicheskoy-modernizatsii-kak-osnovaniya-garmonizatsii-sistemy-chelovek-priroda-obschestvo>

297. Шаталов-Давыдов Д. Ю. Этапы концептуализации устойчивого развития: анализ экономического и политического дискурсов / Шаталов-Давыдов Д. Ю. // Вестник Нижегородского университета им. Лобачевского. – 2012. – 4 (1). – С. 445 – 452.

298. Швед М. С. Тенденції розвитку зарубіжної екологічної освіти // Вісник Львів. ун-ту. Серія педагогічна. 2003. – Вип. 17. С. 167 – 174.
299. Шевченко Н. О. Соціально-педагогічні засади формування екологічної культури учнівської молоді: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.05 / Н.О. Шевченко ; Київ. нац. ун-т культури і мист. – К., 2008. – 19 с.
300. Шерстюк Н. В. Постмодерн як особлива ситуація в культурі / Н. В. Шерстюк // Гілея. Історичні науки. Філософські науки. Політичні науки : науковий вісник. – Київ : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманов, 2012. – Вип. 57 (№2). – С. 409 – 412.
301. Шинкарук В. И. Научное мировоззрение и социалистическая культура / В. И. Шинкарук, В. П. Иванов, Н. И. Михальченко [и др.]; АН УССР. Ин-т философии. – Київ : Наукова думка, 1988. – 303 с.
302. Шинкарук В. І. Філософський енциклопедичний словник / В. І. Шинкарук (гол. редкол.); НАН України. Інститут філософії ім. Сковороди. – Київ : Абрис, 2002. – 742 с.
303. Шлімакова І. І. Психологічні умови формування екологічної свідомості школярів: гендерний аспект: автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07 / І. І. Шлімакова ; Ун-т менедж. освіти. – К., 2010. – 19 с.
304. Шмалей С. В. Система екологічної освіти в загальноосвітній школі в процесі вивчення предметів природничо-наукового циклу: автореф. дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.01 / С.В. Шмалей ; Національний пед. ун-т імені М. П. Драгоманова. – Київ, 2005. – 44 с.
305. Шуков В. А. Образ биологической реальности как исходное основание философии, биологии / В. А. Шуков // Природа биологического познания. – М. : Наука, 1991. – С. 61 – 72.
306. Юрченко Л. І. Екологічна культура як системотворчий чинник екологічної безпеки: автореф. дис. ... д-ра філософ. наук: 09.00.04 / Л. І. Юрченко; Харк. нац. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди. – Харків, 2009. – 31 с.

307. Ярчук Г. В. Екологічна парадигма у формуванні світоглядно-моральних цінностей студентів: автореф. дис. ... канд. філос. наук: 09.00.10 / Геннадій Васильович Ярчук; Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. – Київ, 2009. – 16 с.

308. Ясинська А. М. Організація навчальної діяльності учнів спеціалізованих класів хіміко-екологічного профілю: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.09 / А. М. Ясинська. – Київ, 2000. – 19 с.

309. Яскевич Я. С. Основы философии: учебное пособие / Яскевич Я., Вязовкин В., Гафаров Х. – 3-е изд. – Минск: Высшая школа, 2009. – 268 с.

310. Bell D. The Coming of Post-industrial Society. A Venture in Social Forecasting. N. Y., Basic Books, Inc., 1973.

311. Chase-Dunn, C. Global Culture: Nationalism, Globalization and Identity. Global Formation. – Oxford: Blackwell, 1989. – P. 289

312. Fritjof Capra The Web of Life: A New Synthesis of Mind and Matter Hammersmith, London: HarperCollins, 1996. – p.6

313. Gellner E. Relativism and the social sciences. Cambridge: Cambridge univ. press. 1985.

314. Gutting G. Paradigms and hermeneutics: A dialogue on Kuhn, Rorty and the social sciences // Amer. philos. quart. 1984. V. 21. N 1.

315. Harvey. D. The Condition of Postmodernisty / D. Harvey. – Oxford: Blackwell, 1989. – P. 376.

316. Hund J. Sociologism and Philosophj / J. Hund // The British journal os Sociologij. – 1990. – Vol. 41, № 2. – June. – P.198

317. Irving Larri. New Technology Benefits All Nations / Irving Larri // An interview by Edmund Scherer in Global Issues: Electronic Journals of the U. S. Information Agency. – 1996. – Vol. 1, Number 12,

318. Jantsch E. The Selforganizing Universe: scientific and human implicatory of emerging paradigm of evolution / E.Jantsch. – Oxford, N.Y., 1980. – P. 16.

319. Jaron Lanier You are not a Gadget A Manifesto. – New York: Alfred A. Knopf, – 2010. – 209 p.
320. Korsak K.V. Modern Sciences about Homo Sapiens Ability to Survival and Noodevelopment. – K.V. Korsak, Yu. K. Korsak, – (<http://scaspee.com/6/post/2013/07/modern-sciences-about-homo-sapiens-ability-to-survival-and-noodevelopment-kv-korsakyukkorsak.html>)
321. McCrone J. Rebels with a cause // New Scientist. – 22 January 2000. – P. 22 – 27.
322. Masuda Y. The Information Society as Postindustrial Society / Y. Masuda. – Washington.: World future Soc., 1983
323. Moqlana H. International Flow of information: a global report and analysis / H. Moqlana // UN ESCO. Report and papers Mass Communication in, 1985. – P. 76
324. Roberts L. Merrill T. Toward a Cooperative Network of Time-Shared Computers. Fall AFIPS Conf., Oct. 1996
325. Rosenberg A. Philosophy of social science. Boulder: Westview press, 1988.
326. Rossano M.J. Evolutionary Psychology. The Science of Human Behavior and Evolution. – USA, John Wiley & Sons, Inc., 2003. – 488+XI p.
327. Ross R., Trachte. Global Capitalism: The New Leviathan. – N. Y. State University of New York Press, 1990. – P. 272
328. The Future We Want (Будущее, которого мы хотим). Outcome document adopted at Rio+20. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.un.org/en/sustainablefuture
329. The 3D-printing becomes accessible already in 2014 (<http://newsland.com/news/detail/id/1217617/>) 23-07-2013
330. Toffler, Alvin and Heidi. Creation a New Civilization. The Politics of the Third Wave. – Atlanta: Turner Publishing, ins., 1995.
331. Werbach K. Digital Tornado: The Internet and telecommunications Polici. USA. Federal Communication Commission, 1997.

332. Wallerstein, I. *The Capitalist World-Economy.* – Cambridge: Cambridge University Press, 1979. – P. 414